

МАТЕРІАЛИ
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
"ПОЛЯКИ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ - "СВОЇ" / "ЧУЖІ" ,

приуроченої до 350-ї річниці
східного походу Яна II Казимира

УКРАЇНА ТА ПОЛЬЩА КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Україна та Польща крізь призму століть

Матеріали

Міжнародної науково-практичної конференції
«Поляки на Чернігово-Сіверщині –
“свої”/“чужі”»,
приуроченої до 350-ї річниці східного походу Яна II Казимира

21 лютого 2014 р.

м. Ніжин

УДК94(477+438)
ББК63.3(4Укр)+63.3(0)
У 45

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Упорядник *Є.М. Луняк*

У 45 Україна та Польща крізь призму століть : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Поляки на Чернігово-Сіверщині – “свої”/“чужі”», приуроченої до 350-ї річниці східного походу Яна II Казимира (21 лютого 2014 р., м. Ніжин) / упорядник Є.М. Луняк ; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – 248 с.

ISBN 978-617-527-112-4

У збірнику представлено матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Поляки на Чернігово-Сіверщині – “свої”/“чужі”», приуроченої до 350-ї річниці східного походу Яна II Казимира (21 лютого 2014 р., м. Ніжин).

Збірник розраховано на науковців, що вивчають історичні взаємини України та Польщі, а також на всіх тих кому небайдуже минуле цих двох країн.

УДК94(477+438)
ББК63.3(4Укр)+63.3(0)

© Видавництво НДУ
імені Миколи Гоголя, 2014

ISBN 978-617-527-112-4

© Автори статей, 2014

ЗМІСТ

<i>Луняк Євген (Ніжин)</i> Передмова	6
<i>Баранков Олег (Ніжин)</i> Польський чинник в історії Ніжина та Ніжинщини	7
Лист жителів Свідницької землі своїм Ніжинським побратимам з приводу політичної ситуації в Україні у лютому 2014 р., зачитаний на конференції заступником міського голови Ніжина Олегом Баранковим	10
<i>Москаленко Олександр (Ніжин)</i> Сосницький варіант тшинецької культури на Північному Лівобережжі України	11
<i>Сало Анастасія, Луняк Євген (Ніжин)</i> Ляльки-мотанки в духовній культурі України та Польщі	17
<i>Бондар Олександр (Чернігів)</i> Чернігівська фортеця в московсько-польських війнах у другій половині XVI – на початку XVII ст.	27
<i>Ребенок Валентин (Ніжин)</i> Землеволодіння та промисли на Чернігово-Сіверщині в першій половині XVII ст.	33
<i>Ігнатенко Ігор (Чернігів)</i> Чернігівська діаспора «ратних людей» на Східній Сіверщині у XVII ст.	41
<i>Страшко Євгенія, Кириленко Сергій (Ніжин)</i> До проблеми україно-російських взаємовідносин у 50-х – 60-х рр. XVII ст. у працях російського дослідника Бориса Флорі	52
<i>Биховець Марина (Ніжин)</i> Значення Лоевської битви 1651-го року в обороні Чернігово-Сіверщини від литовсько-польських військ	62

<i>Рябуха Юрій (Мариуполь)</i> Українсько-литовское противостояние на Северщине весной-летом 1651 г.	68
<i>Пулинець Катерина (Ніжин)</i> Військово-політична діяльність Григорія Гуляницького на посаді ніжинського полковника	78
<i>Мицик Юрій, Тарасенко Інна (Київ)</i> Мемуарист Речі Посполитої Ян Храповицький про похід Яна-Казимира 1663-1664 рр. на Сіверщину	82
<i>Белашов Валерій (Глухів)</i> Облога Глухова польським королем Яном II Казимиром у січні-лютому 1664 р.	87
<i>Луняк Євген (Ніжин)</i> Бій під Пирогівкою 11 (21) лютого 1664 р. та його значення для перебігу зимового походу Яна II Казимира 1663-1664 рр.	93
<i>Желєзко Роман (Ніжин)</i> Місце і роль Ніжинського козацького полку у польському векторі зовнішньої політики Гетьманщини другої половини XVII ст.	109
<i>Казіміров Дмитро (Чернігів)</i> Мена та Менська округа під час Лівобережного походу Яна-Казимира 1663-1664 рр.	117
<i>Желєзко Костянтин (Ніжин)</i> Польський вектор зовнішньої політики Чортомлицької Січі (1652-1686)	126
<i>Ростовська Ольга (Ніжин)</i> Українсько-польські культурні контакти у XVII ст.	132
<i>Бовуа Даніель (Париж)</i> Ілюзії польських повстанців 1863-го року щодо української допомоги, або Примарна перманентність доподільної Речі Посполитої	138

<i>Забарний Олександр (Ніжин)</i>	
Земні дороги Міхала Чайковського і Чернігівщина	164
<i>Кочергін Ігор (Дніпропетровськ)</i>	
Польський шляхетський рід Шеміотів: досвід реконструкції родоводу	178
<i>Заболотна Інна (Київ)</i>	
Участь Івана Крип'якевича в боротьбі українського студентства проти полонізації в Східній Галичині на початку ХХ ст.	196
<i>Емельянов Виктор (Нежин)</i>	
Болеслав Ксавельєвич Рымша: штрихи к биографии преподавателя Нежинской гимназии	204
<i>Гомоляко Андрій (Ніжин)</i>	
Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича у Варшавському університеті (1915-1917)	208
<i>Лейберов Олексій (Ніжин)</i>	
“За нашу та вашу свободу...” – військові частини армії Директорії УНР у складі польських збройних сил у радянсько-польській війні 1919-1921 рр.	212
<i>Гарматны Віталь (Баранавічы)</i>	
Правядзенне камасацыі на тэрыторыі Столінскага павета Палескага ваяводства ў 1921-1939 гг.	221
<i>Сацький Павло (Київ)</i>	
Польська постановка українського питання в системі міжнародних відносин на початку 1920-х рр.	229
<i>Кондратенко Олег (Київ)</i>	
Зовнішньополітичні ресурси Російської Федерації	239
<i>Калантиренко Світлана (Ніжин)</i>	
Сучасний стан козацтва на Чернігівщині	240
Відомості про авторів	246

Передмова

26 червня 2013 р. у Ніжині відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Громадянські протистояння в історії України: від непорозуміння і розбрату до національної консолідації», приурочена до 350-ї річниці Чорної ради. Тоді, в канун сумного історичного ювілею, науковці з України та зарубіжжя говорили про трагічні сторінки вітчизняної минушини, пов'язані з розколом нашої Батьківщини, спричиненим внутрішніми негараздами. Учасниками конференції було прийнято резолюцію, де, зокрема, зазначалося: «Історичні уроки є важливими для наступних поколінь, і на помилках минулого суспільство має вчитися. Доля нашого народу доводить, що український народ був сильним у періоди національної єдності, наприклад, за доби Богдана Хмельницького, коли зміг вибороти право на свою державність, однак міжусобні чвари й розкол суспільства завжди викликали ослаблення України, збільшення на неї тиску іноземних держав і горе та біди для населення, яскравою ілюстрацією чого стали події Руїни.

Виходячи з того, що перед молодою незалежною Україною постійно вирунають загрози обмеження її суверенітету, вважаємо за доцільне, пам'ятаючи про уроки минулого, докладати якомога більших зусиль до пропаганди ідей національної консолідації по всій території України і для всіх її громадян, незалежно від національності, мови, релігії та політичних уподобань».

На жаль, всі тривоги та занепокоєння, висловлені тоді, вже незабаром стали дійсністю, призвівши до серйозної політичної та економічної кризи нашої держави, а також відторгнення частини її території.

Одразу після проведення конференції, присвяченої подіям Чорної ради, що ознаменувала собою оформлення остаточного розколу України по Дніпру в 1663 р. і поділ нашої країни між Польщею та Росією, серед ініціаторів цього наукового заходу виникла ідея організувати наступну конференцію, приурочену до 350-річчя східного походу Яна II Казимира, що став прямим наслідком розколу козацького середовища й був останньою спробою утримання теренів нашого краю у складі Речі Посполитої, призвівши до найбільшого руйнування Чернігівщини в XVII ст.

Дату проведення нової, вже міжнародної, конференції було призначено на 21 лютого 2014 р. Це зовсім випадково збіглося з 350-ю річницею бою під Пирогівкою, який став останнім серйозним українсько-польським збройним зіткненням на землях Чернігово-Сіверщини. Пам'ять про цю сумну подію мала б ознаменувати усвідомлення згубності українсько-польського протиборства для обох народів, і навпаки – позитивних наслідків їхнього мирного співіснування.

Однак організація конференції відбувалася в складних реаліях: в Україні посилювалися громадянські протистояння, в основі яких, як і в середині XVII ст., лежала проблема політичної орієнтації нашої держави у прозахідному векторі чи в бік Росії. Суспільний неспокій поставив проведення цього наукового заходу на межу зриву. Стало очевидним, що в таких умовах багато його потенційних учасників не зможуть особисто приїхати до Ніжина. А напередодні дня конференції сталося найжахливіше: в центрі Києва почала литися кров. Знову постало питання про доцільність її проведення. Зрештою, оргкомітет конференції прийняв рішення не скасовувати заходу, оскільки історичні проблеми, які були приводом для її проведення (розкол в українському суспільстві, вторгнення іноземних військ), є надзвичайно актуальними для сьогодення й їхнє суспільне обговорення дуже важливе для пошуку компромісів у виході з кризового становища нашої держави, враховуючи досвід минулого.

Від імені оргкомітету конференції висловлюю подяку всім тим науковцям, які очно чи заочно взяли участь у її роботі й завдяки матеріалам яких створено цей збірник.

Польський чинник в історії Ніжина та Ніжинщини

Шановні учасники конференції!
Шановні ніжинці та гості нашого міста!

Сьогодні старовинний, але водночас і вічно юний Ніжин, як ви можете в цьому переконатися в стінах цього університету, має нагоду відзначити ще одну важливу подію в культурному житті: Міжнародну науково-практичну конференцію «Поляки на Чернігово-Сіверщині – “свої”/“чужі”».

350 років тому на землях нашого регіону остаточно припинилася влада Речі Посполитої. Втім було б неправильно заявити, що після цього польський чинник для Ніжина та Ніжинщини втратив своє значення. Польська спільнота залишалася тут і надалі й має своє представництво і зараз. Згуртуванню польської громади сприяє діяльність культурного товариства «Астер», а також відродження римо-католицької парафії, знищеної комуністичним режимом.

Згадане культурно-просвітницьке товариство українських громадян польського походження «Астер» було зареєстроване у Ніжині в березні 1999 р. з метою відродження польської культури в місті. Його метою є національно-культурне відродження традицій, популяризація спільної історії польського та українського народів, зміцнення дружби між нашими країнами, вивчення польської мови, сприяння розвитку самодіяльної творчості, створення бібліотеки польської літератури, організація відпочинку дітей, ознайомлення громадян України з життям польського народу, його історією, наукою, літературою, мистецтвом, звичаями та творчістю, співробітництво із ЗМІ у висвітленні роботи спілки. Щорічно ця організація клопочеться про навчання польської мови дітей, студентів і всіх бажаючих. З цією метою з Польщі запрошується викладач. Факультативне вивчення польської мови організовано на базі гімназії № 16. Тут вчитель навчає дітей не тільки мові, але й знайомить їх з культурою та традиціями Польщі.

У Будинку книги є куточок польської літератури.

Фелікса Феліксівна Белінська, президент Ніжинської спілки поляків, яка є ініціатором, натхненником і реалізатором всіх цих на-

працювань, не випадково має почесне звання «Заслужений діяч культури Республіки Польща».

20 травня 2008 р. між Ніжином і польським містом Свідниця було укладено угоду про співробітництво, яка з того часу активно реалізується.

Вагомим доробком спілки є видання чотирьох збірників «Поляки в Ніжині». Наукове коло дослідників полоністики, залучених спілкою «Астер» до співпраці, є авторитетним і широким. Започатковані Дні польської культури, святкові програми до Дня незалежності Польщі, тематичні імпрези, присвячені життю та діяльності Фридерика Шопена, Адама Міцкевича, папи римського Іоанна-Павла II, видатним особистостям Польщі – нобелівським лауреатам, презентаційні зустрічі, творчі вечори, культурно-мистецькі заходи, фестивалі, конференції.

Відкриття у листопаді 2009 р. в Ніжині Центру польської культури стало однією з найбільших культурних подій у житті міста, спрямованих не лише на представлення сучасної Польщі, але й відновлення сторінки власної біографії ніжинських поляків. Різностороннє сприяння розвитку цієї справи йшло на рівні Генерального консульства Республіки Польща, Ніжинської міської ради та її виконавчого комітету, представників спілки «Астер», що є яскравим прикладом співробітництва та довіри між цими структурами.

У 2010 р. відкрито Історичний меморіал на зруйнованому в радянській ас польському цвинтарі. Нині завершується будівництво костюлу святих Петра та Павла, у якому вже кілька років поспіль проводяться недільні літургії.

У рамках заходів зі святкування Дня Європи 24 травня 2012 р. в Ніжині відбувся фестиваль польської культури «Разом до інтегрованої Європи: Польща – Україна».

А тепер від часів теперішніх пропоную полинати в минуле, щоб змалювати історичний внесок польської громади в розвиток Ніжина.

Хоча історію нашого міста прийнято відраховувати від часів Володимира Великого, стрімке піднесення Ніжина припадає саме на литовсько-польську добу в його минулому. Згадаймо деякі штрихи з долі нашого міста. У XVI ст. воно являло собою значний форпост на східних рубежах володінь великих князів литовських й адміністративно підпорядковувалося Києву, оскільки Чернігів тоді належав Московському царству. Статус Ніжина, як прикордонної фортеці на

литовсько-московському порубіжні, постійно підвищувався через важливість міста у торгівлі двох держав, що володіли на той час землями Чернігівщини, кордон між якими проходив якраз по Остру.

З об'єднанням Литви та Польщі в єдину державу в 1569 р. Ніжин зберіг своє важливе значення в економічному та політичному житті цього регіону новоутвореної Речі Посполитої. Місто належало до особистих володінь польських королів, тому користувалося їхньою особливою підтримкою. Після захоплення території Північної Чернігівщини поляками, в 1619 р. було утворене спочатку Чернігівське князівство, а згодом воєводство, до складу якого був переданий і Ніжин, який відтепер втратив статус прикордонного міста, однак залишився важливим стратегічним і економічним пунктом на південній окраїні нової адміністративно-територіальної одиниці.

Наділена землями на Чернігівщині польська шляхта намагалася якнайшвидше колонізувати цей регіон. Це стимулювало створення тут нових населених пунктів і їхньому розвитку. Водночас не варто забувати про значне пониження політичних, соціальних, економічних, культурних і релігійних прав місцевого населення з боку нових господарів.

Польський король Сигізмунд III в 1625 р. надав Ніжину магдебурзьке право, що суттєво розширило його права й сприяло подальшому торгівельно-економічному розвитку. На середину XVII ст. він перетворився на одне з найбільших міст України. Невипадково саме тому в адміністративно-політичній системі Гетьманщини Ніжин довгий час був центром найбільшого полку.

Спалах національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького в 1648 р. призвів до практично повної ліквідації на землях Чернігівщини польської влади, хоча уряд Яна II Казимира й намагався повернути під контроль своєї держави цей регіон. Як відомо, у 1663-1664 рр. відбувся східний похід армії Яна II Казимира, однією з цілей якого було повернення до Чернігово-Сіверщини польської адміністрації. Однак цей похід після деяких початкових успіхів завершився для Речі Посполитої невдачею. Польська влада тут віднині була ліквідована, а Ніжин залишився значним містом України, що добровільно приєдналася тоді до Росії.

Таким чином, підводячи підсумок часам польсько-литовського панування на Ніжинщині, слід зазначити, що ця доба мала супереч-

ливий характер, який супроводжувався як позитивними, так і негативними наслідками в історії нашого міста та навколишнього регіону. Ці моменти потребують більш глибокого вивчення та осмислення.

Наостанок згадаємо, що вказаний період відзначився ще однією важливою для Ніжина подією. На 1514-й рік, згідно повідомленню «Історії русів», припадає заснування Ніжинського козацького полку. Тобто рівно півтисячоліття тому. Нині міськрадою розробляється план заходів з відзначення цього 500-річного ювілею, в рамках якого восени цього року планується провести наукову конференцію, присвячену історії козацтва не тільки Ніжинщини, але й усієї України.

Дякую за увагу!
Бажаю плідної роботи!

Лист жителів Свідницької землі своїм Ніжинським побратимам з приводу політичної ситуації в Україні у лютому 2014 р., зачитаний на конференції заступником міського голови Ніжина Олегом Баранковим

Шановні мешканці Ніжина,
горді сини та дочки українського народу!

Жителі Свідницького повіту висловлюють Вам слова поваги та солідарності, а також переживають за Ваше майбутнє.

В останні роки мешканці Ніжина та Свідницької землі доклали багато зусиль для налагодження дружніх партнерських зв'язків. Ми пізнавали один одного і набували щоразу більшої впевненості, що наша співпраця сприяє створенню добрих відносин між Польщею та Україною.

Тому сьогодні, коли до нас надходять відомості про те, що в Києві та в інших містах України зростає тривожність, накочується хвиля насильства і зростає кількість пораних і вбитих, ми вважаємо своїм обов'язком надіслати Вам нашого листа.

Наші серця з усіма мешканцями України, які прагнуть гідного життя у своїй Батьківщині, хочуть бути вільними громадянами неза-

лежної держави та повноправними членами спільноти європейських народів. Звичайно, ми не знаємо всіх складних політичних обставин у Вашій країні. Однак ми рішуче підтримуємо всі Ваші дії, спрямовані на будівництво демократичної України, яка б процвітала і залишилася в добрих стосунках зі своїми сусідами.

Тому ми сприятимемо мобілізації політиків і формуванню відповідної громадської думки в Польщі, щоб забезпечити ефективну підтримку ініціатив, спрямованих на досягнення українським народом дійсно справедливого, міцного соціального миру. Його умови повинні задовольнити Ваші законні сподівання.

Ми відкриті до різних можливих для реалізації прохань про допомогу, з якими Ви звертатиметесь до нас. Наші добрі думки й молитви є і завжди будуть з Вами.

Жителі Свідницької землі
(отримано в Ніжині 11 лютого 2014 р.)

Олександр Москаленко (Ніжин)

Сосницький варіант тшинецької культури на Північному Лівобережжі України

Одним з центральних питань, які стоять перед дослідниками проблеми слов'янського етногенезу, є питання часу і місцезнаходження слов'янської «прабатьківщини». Півторастолітній досвід її розв'язання показав необхідність залучення не тільки мовно-лінгвістичних, але й археологічних джерел. Порівняльне мовознавство дало змогу виявити найдавніші шари слов'янської мови серед мов індо-європейської мовної сім'ї, встановити факт існування періоду загальнослов'янської мовної спільності. На підставі аналізу гідронімів Центральної та Східної Європи, здійсненого декількома поколіннями лінгвістів XIX – початку XXI ст. первісна праслов'янська територія локалізується в межах поліських і лісостепових

районах між Верхньою Ельбою, Віслою, Західним Бугом та Дніпром, південніше Прип'яті і на північ від Карпат і Подільської височини¹.

Археологи, спираючись на ретроспективний метод, за яким при порівнянні найближчих за часом (діахронних) культур доводиться певна спадковість їхніх етнічних ознак та результати мовно-лінгвістичного аналізу гідронімів, змогли визначити коло археологічних культур, носії яких мали відношення до слов'янського етногенезу. Наукова література, присвячена цій проблемі значна за обсягом і її розгляд не входить до завдань статті. Зазначимо тільки, що узагальнюючою позицією є та, згідно якої формування слов'янства за археологічними джерелами відбувалося складними шляхами, через певні етапи, починаючи від доби середньої бронзи, коли між Віслою і Дніпром у середовищі індоєвропейських племен виокремилася етнокультурна спільність праслов'ян відома як тшинецька археологічна культура².

Вивчення тшинецької культури розпочалося у 30-х роках ХХ ст. польськими археологами, хоча епонімна пам'ятка - могильник Тшинець у Південно-Східній Польщі став відомим ще у 1911 р. Термін «тшинецька культура» введено археологом Я. Костжевським значно пізніше, у 1930 р., і дотичним він був тільки до археологічних пам'яток на території Польщі. У повоєнний час знайомство польського археолога А. Гардавського з українським археологічним матеріалом дозволило зробити висновок про існування тшинецької культури на схід, до Дніпра у межах північних районів України³. Контакти тшинецьких племен з сусідніми германськими, фракійськими, фінно-угорськими етнічними групами відбилися на характері тшинецької культури і дали підстави польським і українським археологам виділити у її складі на теренах Польщі любельський, люблінський, мазовецько-підляшський та опатівський, а у межах України –

¹ Нідерле Л. Н. Славянские древности. – М., 1956; Хвойка В. Д. Древнейшие обитатели Среднего Поднепровья в доисторические времена. – К., 1913; Грушевський М. С. Історія України-Русі – К., 1991. – Т. 1; Петров В. П. Етногенез слов'ян. – К., 1972; Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. – М., 1964; Топоров В. Н., Трубаков О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962; Трубаков О. Н. Названия рек Правобережной Украины – М., 1968; Горнунг Б. В. Предистория общеславянского языкового единства. – М., 1963.

² Рыбаков Б. А. Новая концепция предистории Киевской Руси // История СССР. – 1981. – №1; Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К., 1982; Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. – К., 1991; Гудзь-Марков А. В. Индо-европейская история Евразии. Происхождение славянского мира. – М., 1995.

³ Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. – К., 1972.

рівненський, прип'ятський, київський та сосницький типи пам'яток¹. Об'єднавчою ознакою їх виступає тюльпаноподібний посуд та «рогати» прясла – специфічна категорія речей тшинецької культури.

Найбільшою своєрідністю серед локальних варіантів тшинецької культури виділяється сосницький. Він локалізується у Дніпро-Деснянському межиріччі, Середньому Подесенні та Нижньому Посеймі. Південними сусідами сосницького населення були іраномовні племена зрубної культури, а східними і північно-східними - абашивські племена та бондарихінські. Бондарихінське і абашивське населення в етнічному контексті належало до фіно-угорських етносів.

Перші пам'ятки сосницької групи виявлялися і досліджувалися українським археологом С. С. Березанською протягом 1952-1954 рр. Саме тоді вона відзначила близькість отриманих матеріалів до тшинецької культури і виокремила з-поміж інших власне сосницький варіант². У 1959-1960 рр. археологом І. І. Артеменком близькі до сосницьких пам'ятки віднайдені на Гомельщині і Могильовщині та схарактеризовані ним і польським археологом Я. Домбровським як окрема сосницька археологічна культура³. Більшість фахівців, однак, дотримується трактовки сосницьких пам'яток як варіанту тшинецької культури, запропонованого її першовідкривачем і дослідником С. С. Березанською.

Репрезентовані сосницькі пам'ятки переважно поселеннями і похованнями. Поселення розташовувалися поблизу води, на невисоких берегах річок, стариць, озер, у заплавах та дюнних узвишшях. Вони не укріплені, що контрастує із західними територіями тшинецької культури, де археологічний матеріал фіксується й на городищах, зокрема Безкупіні⁴.

Найбільш повно серед поселень досліджені Пустинка, Гришивка, Волинцеве та Іванівка. Окремі розкопки та шурфовка мали місце поблизу міста Сосниці (урочища Боромки, Вершина), села Долинського (урочище Круг), міста Чернігова (урочище Татарська Гірка), а

¹ Там само. - С. 14.

² Березанська С.С. Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі // Археологія. – К., 1957. – Т. XI. – С. 87-94.

³ Артеменко И.И. Поселение бронзового века на Кузиной Горе // Советская археология. – 1961. – № 2. – С. 234 - 235.

⁴ Хенсель В., Гейштор А., Маевский А. Польские археологические исследования последних лет // Советская археология. – 1955. – Т. XXIV. – С. 161.

також сіл Білоус, Гориця, Літочки, Пухівка, Погорілівка, Хар'ївка, Хат'янівка і деяких інших.

Еталонною пам'яткою сосницького варіанту тшинецької культури на Північному Лівобережжі є майже повністю розкопане С. С. Березанською поселення поблизу хутора Пустинка Чернігівського району. Дев'ятнадцять житлових будівель розташовувалися смугою вздовж берега перпендикулярно до води. Житла-напівземлянки з дерев'яною обшивкою стін, прямокутні у плані 10-12 метрів завдовжки мали площу до 50-70 кв. метрів. Двосхилий очеретяний дах кріпився на дерев'яних стовпах, від яких у підлозі по периметру житла збереглися ямки. Біля стін жител виявлено невеликі земляні підвищення, які слугували для встановлення дерев'яних лежаків. Поблизу жител розташовувалися споруди господарського призначення, а дві будівлі, ймовірно, були культовими. Одна з них мала округлу у плані форму діаметром 8 метрів, по всьому периметру стояли вкопані у землю дерев'яні стовпи, які підтримували конусоподібний очеретяний дах. У центральній частині споруди на долівці розташовувалося коритоподібне заглиблення із канавкою, заповненою уламками кам'яних зернотерок. При розкопках Пустинки майже у кожному житлі знайдено обпалені вальки з глини – прототип сучасної цегли, якими викладалася підлога і споруджували вогнища та склепіння купольних печей і культові вимостки. Як домашні жертівники використовувалися і власне вогнища, під якими на селищах Пустинка, Гришивка, Долинське, Круг, Волинцеве, Іванівка та інших виявлено вотивні посудинки, прясла, зернотерки, розтиральники, глиняні ложки тощо¹.

На інших сосницьких поселеннях тип житла і господарських споруд був подібний до пустинківських. Зокрема біля села Гришивки Борзнянського району Чернігівщини повністю розкопані два напівземлянкових житлах прямокутної в плані форми площею у 120 кв. метрів, які опалювалися глинобитними купольними печами. Серед знахідок багато уламків глиняного посуду, кісток тварин та кам'яних зернотерок. По одному житлу розкопано на поселеннях Волинцеве, Іванівка, Долинське та Сосниця².

Як і у інших варіантах тшинецької культури, вона ліпна, виготовлена ручним способом з глини і доданням домішок піску, шамоту

¹ Березанская С. С. Средний период бронзового века... – С. 29-33, 37-43.

² Там само. – С. 37-43.

та товченого граніту. Поверхня посудин-горщиків тюльпаноподібної форми, келихів, слоїк, друшляків ангобована рожевою, жовтою або світло-сірою глиною. Своєрідними ознаками сосницького посуду була наявність гострореберних посудин і майже повна відсутність мисок. Лише на Пустинці знайдено декілька фрагментів мисок напівсферичної форми. Надавала своєрідності сосницькій кераміці її орнаментация. Якщо на Правобережжі та польських пам'ятках прикрашалася верхня частина тулубу, то сосницькі посудини орнаментовані повністю від вінців до денців. Найбільш поширеним мотивом є пояси з коротеньких косих рисок, круглі наколи під вінцями та орнамент з прокреслених ліній, які утворюють заштриховані трикутники, як і у сусідніх абашивських племен. Зубчастий штамп і шнуровий орнамент на поверхні гострореберних посудин вказує і на південний – зрубний напрямок контактів сосницького населення¹.

Кам'яні знаряддя реперезентовані серпами, сокирами, теслами, зернотерками, розтиральниками. За відсутності на півночі Лівобережжя достатньої кількості кременя більшість знарядь виготовлялася з кварциту. Зокрема кварцитові тесла і сокири у великій кількості знайдені на Гришивському, Волинцевському, Іванівському, Долинському поселеннях, а на Пустинці – ще й сокири з просвердленим для насадки руків'ям².

Металевих виробів під час розкопок сосницьких пам'яток археологами знайдено небагато. Пояснюється це відсутністю власної сировинної бази для бронзолivarного виробництва. Втім з імпортованої сировини виготовлялися шпильки зі згорнутою у спіраль голівкою, фібули, браслети, бляхи, шила. Найцікавішою є знахідка чотиристоронньої ливарної форми з талькового сланцю для відливання чотирьох предметів: кельта, стулчастого та двох плескатих тесел поблизу села Зазим'я Броварського району на Лівобережній Київщині³. Інша ливарна форма з Волинцевського поселення призначалася для відливання вислообушної сокири⁴. В урочищі Круг поблизу села Долинського знайдено прямокутний кельт з розширеним донизу лезом, який зберігається у фондах Сосницького

¹ Там само. – С. 131-133.

² Там само. – С. 105-107.

³ Барбон М. Б., Березанська С. С. Поселення сосницького типу біля села Зазим'я на Київщині // Археологія. – К., 1970. – Т. XIII.

⁴ Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // Советская археология. – 1964. – №4.

краєзнавчого музею. Там же зберігається ще одна знахідка бронзового кельта, підбраного в урочищі Валок біля села Савинки Корюківського району на Чернігівщині. Він мав подовжені пропорції, прямі, дещо розширені униз боки, овальну втулку і закруглене лезо¹.

Знахідки бронзових виробів переконливо засвідчують наявність власної бронзолivarної справи у сосницьких племен з імпоротної сировини і запозичених технологій бронзолivarної справи від зрубних і абашивських племен. В їхньому середовищі обробка металу, виготовлення тесел, фібул, шил, кельтів, вислообушних сокир була типовим явищем. Водночас на правобережних пам'ятках і пам'ятках тшинецької культури у Південно-Східній Польщі кельтів не знайдено².

Поховальний обряд тшинецького населення доволі різноманітний. Наявними є поховання під курганами, у ґрунтових могильниках, поодинокі поховання, а також різні їхні комбінації. У межах поширення сосницького варіанту тшинецької культури на Північному Лівобережжі виокремлюються підкурганні поховання з тілопокладанням та безкурганні могильники з тілоспаленням. У 1950 р. археолог В. А. Іллінська розкопала курган поблизу села Хар'ївка Путивльського району на Сумщині. Під відносно невисоким насипом 0,7 м та діаметром 24 м знаходилося чотири покійники. Поховання №1 містилося у південній частині кургану, а кістяк орієнтований головою у північному напрямку. Зігнуті у ліктях руки покладено на груди, а тулуб і ноги були зігнуті у позиції на лівому боці. Біля ліктя правої руки знаходилась невелика кам'яна сокирка клиноподібної форми. У похованні №2 кістяк покладено аналогічно першому, але голова орієнтована на південний захід. Поховання №3 та №4 збереглися погано. Поруч знайдені типові для сосницьких пам'яток тюльпаноподібні посудини з прокресленим орнаментом³.

Безкурганний могильник з тілоспаленням зафіксовано поблизу села Рудня Ріпкінського району Чернігівської області. Виявлені дві посудини з кальцинованими кістками. Процес кремації відбувався на стороні, а кальциновані кістки разом з прахом зсипалися у посудини та закопувалися на глибину 60-80 см. Поруч знайдені уламки

¹ Березанская С. С. Средний период бронзового века... – С. 81-82.

² Там само. – С. 82.

³ Москаленко О. Ю. Трансформації у духовній сфері Північного Лівобережжя бронзової доби або про що говорять артефакти? // Література і культура Полісся. – Ніжин., 2012. – Вип. 71. – С. 123.

керамічного посуду та різноманітні кістки жертвних тварин. Сліди ґрунтового могильника виявлені і поблизу Пустинки¹.

Генетичною основою сосницького варіанту тшинецької культури було автохтонне населення середньодніпровської культури шнурової кераміки у якому лінгвісти вбачають ще не диференційованих протогермано-балто-слов'ян². Однак поява сосницьких пам'яток можливо пов'язана з переселенням групи племен тшинецької культури з правого берега Дніпра в середовище «шнуровиків», репрезентованих на Дніпровському Лівобережжі дніпро-деснянським варіантом, їх асиміляцією та наступними контактами з населенням зрубної, бондарихінської та абашивської культур. С. С. Березанська схильна вбачати у носіях сосницького варіанту тшинецької культури лінію розвитку праслов'яно-балтського етносу з можливим переважанням останнього³. Процес розрізнення праслов'янської та прабалтійської мовних спільностей, який мав місце у другій половині II тис. до н. е. якраз і відбився на своєрідності пам'яток сосницького варіанту тшинецької культури на Дніпровському Північному Лівобережжі.

Анастасія Сало, Євген Луняк (Ніжин)

Ляльки-мотанки в духовній культурі України та Польщі

Лялька-мотанка є прадавнім сакральним оберегом. Їй майже п'ять тисяч років. У Єгипті знайдено старовинну римську ганчір'яну набивну ляльку, виконану з грубого полотна й набиту клаптиками тканини та папірусу. До кінця не ясно, зображує вона чоловіка чи жінку, але синя намистина на ній, швидше за все, частина прикраси, тож можна припустити, що це жінка. Лялька збереглася тільки завдяки посушливому єгипетському клімату. На підставі єгипетських знахідок епохи Стародавнього Риму ми можемо зробити висновок, що лялька була популярна. Такі ляльки можна знайти в будь-якій країні. І це не просто іграшка. Вважалося, що вона захищала людину від бід⁴. Зараз же традиційною

¹ Там само. – С. 123.

² Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті...

³ Етнічна історія Давньої України. – К., 2000. – С. 40.

⁴ Дайн Г., Дайн М. Русская тряпичная кукла. Культура, традиции, технология. – М.: Культура и традиции, 2007. – С. 17.

українською іграшкою захоплюються не лише діти – поряд із ритуальними та ігровими ляльками «народного зразка» з'являються ляльки колекційні та сувенірні, виготовлені народними майстрами та професійними художниками. Лялька-мотанка – це один із найдревніших архетипних символів, який єднає культури і традиції. Це ознака швидше не історичної спорідненості культурних традицій, які розвивалися у цих регіонах, а єдності духовного, сакрального простору для всіх людей, у яких попри війни й роздори, якими повна людська історія, завжди було прагнення до злагоді і гармонійного життя, яке уособлює зроблена з молитвою та любов'ю лялька-мотанка. Ймовірніше за все, звична мотанка з хрестом до наших теренів прийшла з Азії¹.

Українська народна лялька є втіленням добра і лагідності. Це оберіг людської душі й долі, символ предків. Це символ Великої Матері, яка створила все суще і береже дотепер народжені нею душі. Наприклад, у деяких культурах ляльки можна було створювати тільки в певні пори року, і робити їх могли тільки люди, що пройшли спеціальні ритуали посвячення².

Після прийняття християнства на території України в сучасних її межах, язичницька міфологія ще тривалий час залишалася актуальною, оскільки була пов'язана з природою. Це вплинуло і на ляльку-іграшку, змінило її сюжетний зміст. Матеріалом для виготовлення ляльок слугували солома, трава, тканина, гілки дерев, глина, дерево, очерет тощо.

Повертаючись до власних коренів, які йдуть з прадавніх часів і започатковані нашими далекими предками, відтворюючи мотанку, можна поринути у цікаву подорож минулого українського народу. Найдавніші прототипи іграшок знайдено в Україні під час археологічних розкопок поблизу Мізина на Чернігівщині. Здійснюючи археологічні дослідження глиняних пам'яток поселень, культових споруд, поховань, а також побутових речей, можна зробити припущення, що якщо діти трипільської цивілізації мали іграшковий посуд, то напевно мали бути і ляльки. Бо дитина завжди повторює навколо себе дорослий світ. Лялька-мотанка є архетипом, адже із часу виникнення й до сьогодення зберегла багато значень. Вона робиться шляхом намотування ниток, вплітаючи сухі трави, квіти, зерна. Ця лялька дуже схожа на свою «сестру», яка робиться з глини, до якої також додавали зерно, борошно, злаки. Трипі-

¹ Там само.

² Лялька-мотанка – просто лялька чи оберіг? // <http://garbuz.org.ua/Narodni-zvichai/2009-02-05-14-32-34.html> 14/02/2014.

льці вирощували льон, коноплі, і в них було розвинуто ткацтво. До сих пір вважають, що лялька зроблена з ниток льону або коноплі має сакральне значення. В основі своєї голови лялька має трипільську скручену сваргу, а також спіральну форму коловорот (трипільський знак). Світобачення наших пращурів пронизане прагненням до творчості, ладуванням навколишнього простору за допомогою універсальної символіки круговороту Всесвіту. Немає сумніву в тому, що трипільська цивілізація розвинула символіку, успадковану нею від племен більш раннього періоду, адже ніякий знак не виникає на порожньому місці. Спіраль – це один з найдревніших символів вдячності й безконечності буття, символ родючості й нового народження у всіх народів Землі. Спіраль – це і символ ріки життя, у якій пливають люди, народи, в якій з'єднуються мікрокосм окремої людської долі й макрокосмосом цілого Всесвіту. Вже зараз науковці прийшли до висновку, що спіраль – це схематичний образ власне самої еволюції Всесвіту, динамічний аспект буття, який відображає водночас плінність і вічність¹.

Вважається, що лялька-мотанка повинна бути безлика, а та, яка служить берегинею – з хрестом замість обличчя. Обличчя як такого у традиційної ляльки-оберегу немає. Це має подвійну причину: по-перше, хрест, як один з найдревніших оберегів, має сильне захисне значення, а, по-друге, ляльку остерігалися пов'язувати з конкретною людиною, якщо це не диктувалося спеціальними магічними обрядами, бо вважалося, якщо ляльці зробити обличчя, а особливо очі, в них може влетіти дух живої істоти. Хрест символізує стародавні уявлення людини про навколишній простір, світ, де відлік йде від людини, зовні, на «всі чотири сторони». Дуже багато повір'їв пов'язано з перехрестями шляхів. Хрест – символ вибору шляху, дороги; символ перетину двох протилежностей, злиття їх в місці перетину. Хрест – один з найстародавніших символів людства, використовується в безлічі релігій, але найчастіше його пов'язують з християнством. Часто хрест означає розділення миру на чотири елементи (воду, вогонь, повітря і землю), або як ділення на божественне (вертикальна лінія) і земне (горизонтальна лінія). А ще хрест є символом сонця. Для слов'ян сонце було всевидячим оком, яке ніби наглядає за моральністю, порядністю людей, за справедливим дотриманням законів. Водночас, хрест є знаком нашого тривимірного Всесвіту. Він зображає Трійцю з підкресленням значимості синівської енергії

¹ Лялька-мотанка від Трипільської цивілізації // <http://sites.google.com/site/lalkamotanka/> 14/02/2014.

– Любові. Це зроблено шляхом поєднання символу чоловічої енергії – вогню з символом вологої жіночої енергії, при якому обидва батьківські символи немов би зникають, зливаючись в один знак хреста – символ тривимірного простору, любові, дитяти. Це знак найпершої триєдності: мінус, плюс, єдність: мати, батько, дитина¹.

При виготовленні ляльки-мотанки в жодному разі не використовується голка, а тільки нитки і тканина. Лише в останні часи майстри, що роблять колекційні ляльки, які вже мають не стільки сакрально-обрядове, скільки художнє й естетичне значення, використовують голку для оздоблення лише вбрання ляльки вишивкою чи гаптуванням. Всі інші найважливіші деталі ляльки-оберегу дотепер виготовляються без застосування голки. Обов'язкова умова – обличчя іграшки повинно бути хрестоподібної форми, щоб не нагадувати собою реальної людини².

З давніх-давен в українських родинах вагітна жінка, чекаючи на дитину, робила ляльку-мотанку, яка уособлювала собою майбутнє дитя. Перш ніж покласти в колиску новонароджену дитину, туди клали цю лялечку, і вона ставала оберегом дитини, її захисницею, символом зв'язку дитини з її родом, і цей зв'язок захищав людину, де б вона не була. Якщо в сім'ї хворіла дитина, то робили спеціальну ляльку-мотанку, яку змотували з тієї трави, яка допоможе при хворобі, - і давали дитині, як забавку. Це мало певний цілющий ефект³. У ХІХ ст. у приданому дівчини в Україні обов'язково були присутні ляльки-мотанки, які мали попіклуватися про добробут сім'ї. Кожна дівчина робила мотану ляльку, яку забирала з собою в нову сім'ю. Причому в родині чоловіка дозволялося молодій дружині, допоки в молодят немає діточок, гратись лялькою, і чим більше, вона грається лялькою, то швидше стане матір'ю, і тим здоровіші будуть діти. Коли народжувалася дитина, то молода мати клала своїх ляльок до дитячої колиски, щоб оберігати дитя від хвороб та поганих очей, а коли дитина підросла, то ляльки віддавались їй для забави. Очевидно, цей звичай іде ще від часів матріархату, коли саме жінка була головою роду, і вважалося, що в ляльку, яку везла до нової оселі молода жінка, вселяється дух Праматері Роду, його хранительки. Існує повір'я, що мати нареченої перед заміжжям власноруч робила і дарувала дочці мотанку, як сим-

¹ Лялькове диво // <http://motanka.kiev.ua> 14/02/2014.

² Антонович Є. Декоративно-прикладне мистецтво. – Львів, 1992. – 180 с.

³ Косаковская Е. А. Игрушка в жизни ребенка. – Москва, 1980. – 120 с.

вол жіночої мудрості. На Різдво виготовляли спеціальних ляльок із зерна. Вони символізували добрий урожай¹.

Відомий фольклорист та етнограф Марко Грушевський подав дуже цінні відомості про матеріал, з якого роблять «кукли», і сам спосіб роботи: «Клаптики з краму якого, чи з нового, чи з старого – це все матеріал, зветься він: крам, крамники, крамки, прибор, приборники, до їх ще й прядиво держать, бо це потрібно задля того, щоб було з чого куклу зробити – перш пожують хліба в роті, а тоді з його виліплять таке, як голова в молодиці. Як засохне, то молодицю зав'язують наче платком, а дівку у коси прибирають. Рук немає. Роблять то й співають»². Тут Грушевський описує спосіб роботи саме над вузловою, традиційною для Середньої Наддніпряни лялькою, яку крутять, роблять без голки.

Народні ляльки («кукли», як їх називають у селах Середньої Наддніпряни) канонічні й традиційні. Хоча в образному та функціональному відношенні вони мають різні інтерпретації та різне призначення. В музеї іграшки у Сергієвому Посаді під Москвою є п'ять українських, так званих решетилівських ляльок, зібраних ще у 1900-х рр. засновником музею Миколою Бартрамом. Це примітивні побутові ляльки, зроблені з клаптів, які лишилися від полотна хатнього виробництва, пофарбованого яскравими барвниками. На обличчях їх вишиті хрести – чорними і червоними нитками.

Якщо лялька робиться на добробут та здоров'я родини – для одягу підбираються червоно-зелені відтінки, для успіху в фінансових справах – зелені та золотисті, для щастя у коханні чи подружньому житті – червоні, рожеві, помаранчеві кольори, для успіху в творчості – блакитні. І звісно, велику силу має вишивка, особливо, якщо це вишивка старовинна, яка несе в собі древню символіку і позитивну енергію багатьох поколінь. Потужну захисну силу мають ляльки, виготовлені з натурального конопляного полотна – це універсальний родинний оберег від нещастя і хвороб³.

¹ Найден О. С. Українська народна іграшка: історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – Київ, 1999. – 120 с.

² Грушевський Марко. Дитячі забавки та ігри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії // Киевская старина. – 1904, июль-август. – С. 85.

³ Лялька-мотанка – берегиня роду // http://barvinok.ucoz.net/publ/z_babusinoji_skrini/ljalka_motanka_bereginja_rodu/11-1-0-13 14/02/2014.

Багато хто з дослідників, відзначаючи важливість традиційної ляльки у процесі виховання дитини і формування її світогляду, водночас залишає поза увагою інший аспект народної ляльки. Звісно, лялька завжди була іграшкою, але в старовину кожна річ мала, крім побутового, буденного, ще й сакральне призначення. І лялька – не виняток. З одного боку, гра з лялькою – це важлива складова прилучення дитини до пізнання світу і побутового життя, дівчинка, граючись з лялькою, психологічно готувала себе до майбутнього материнства. Однак ця лялька мала досить віддалену схожість з живою людиною, на відміну від ляльки сучасної. Тому є причиною не тільки майстерності лялькаря – до наших днів дійшли дуже вишукані ляльки, які свідчать про естетичний смак і художній талант майстра¹. Раніше в Україні мотанку робили, щоб викликати або припинити дощ, змінити погоду. Зокрема, дуже цікавим виглядає звичай робити ляльку для викликання дощу. Це знову нагадує Велику Богиню, древньоєвропейську богиню Дану – Праматір Вод, яка, за міфами народила усі ріки. Пізніше у слов'янських народів був культ богині Мокоші – володарки живильних небесних вод, покровителька священних цілющих джерел, володарки і хранительки людських долі. До цієї богині молилися біля джерел та водойм, до неї зверталися з проханням про урожайні дощі. І зображували її жінкою та піднятими або розпростертими руками. До сьогодні розпростерті в жесті захисту руки – атрибут української ляльки-мотанки. Крім того, що Мокоша – богиня води, вона ще й богиня-прядильниця, вона пряде нитки людських долі. І в даному разі ниточка, якою мотається лялька-берегиня – це теж символ щасливої нитки, що її пряде кожному з нас Велика Богиня. І майстриня, створюючи ляльку-мотанку, покладає у своє творіння щасливі побажання, яких вона просить для майбутнього власника ляльки у Хранительки Долі².

Звісно, іноді ляльку робили і на шкоду людині – зокрема, таке явище, як описують дослідники, мало місце на Гуцульщині. Ляльку для такого ритуалу – чи то оздоровчого, чи навпаки шкідливого, пов'язували з людиною, якій хотіли завдати шкоди або навпаки, зичили добра. І коли виготовляли – подумки або вголос виголошували те, для чого робиться ця лялька. Іноді в ляльку зашивали шматок речі, яка належала людині. Якщо хотіли нашкодити, то ляльку протикали терновим шипом або іншого колючого дерева.

¹ Фіголь Д. І. Українська народна дитяча іграшка. – К., 1956. – 145 с.

² Найден А. Люди и куклы / Декоративное искусство СССР. – М., 1987. – №5. – С. 37.

Ляльки-мотанки в сучасній культурі України

Автор Надія Штанько

Дочки-матері

Автор Анастасія Сало

Лялька-мотанка як оберіг на Євромайдані в Києві. Лютий-березень 2014 р. Фото Євгена Луняка

Козак

Молодята
Роботи Надії Штанько

Дівчина

Окремий різновид обрядової ляльки, яка робилася на добробут і щастя – це весільна подвійна лялька, що зображувала «князя з княгинею», тобто молодого і молоду. Такий обрядовій ляльці робили одну ручку на двох, що повинна була символізувати злагоджене любов'ю життя. І нерідко таку парну ляльку садовили на першій підводі, якою молоді їхали вінчатися до церкви, щоб ця лялька захищала майбутнє подружжя від лихого ока. До речі, дотепер нерідко можна бачити на капоті машин весільного кортежу ляльку, хоча вже давно забувся первісний, сакральний символ цієї традиції¹.

Майстерно зроблена, пишно вдягнена лялька є цінним предметом домашнього майстра, разом з тим виступаючи посередницею між старшими і молодшими поколіннями, заporукою добробуту, щасливого родинного життя, й захисту від злих сил.

Як вже зазначалося, наявність незшитих полотняних обрядових ляльок притаманна не лише українцям. Вона характерна й для інших східних слов'ян – росіян і білорусів. Значно менше традиція таких ляльок спостерігається у поляків. Втім і на теренах Польщі, особливо порубіжних з Білоруссю та Україною, зустрічаються ляльки-обереги, подібні до вітчизняних, що пояснюється старовинними культурними взаємозв'язками цих слов'янських народів. Подібно до своїх українських посестер, польські ляльки-мотанки безликі, що правда, вони не мають хреста на лицевій стороні.

У польській етнографії зафіксовано стародавній звичай, пов'язаний з використанням магічної ляльки при народженні дитини. Коли у вагітної жінки починалися перейми, вона переходила до лазні. Тим часом її чоловік розвішував на дверях приміщення, де перебувала породілля, такі ляльки-мотанки. Згідно з народними повір'ями, це робилося для того, щоб злі духи були збиті з пантелику цими ляльками й не змогли нашкодити ні жінці, ні новонародженій дитині.

¹ Найдено О. Народна іграшка: традиції, образні особливості // Позакласний час. – 2009. – С. 103-106.

Ляльки-мотанки в Україні та Польщі

Наречена.
Автор Надія Штанько

Нерозлучники

Мати з дитятком.
Автор Анастасія Сало

Сучасні вироби українських майстринь-лялькарк

На відміну від українських, польські ляльки-мотанки не мають хреста на обличчі

Однак використання ляльок-мотанок у Польщі не обмежувалося лише актом дітонародження. Існували магичні ляльки створені з різною метою, про яку чітко говорить їхня назва: Кормителька (*Karmicielka*) – відповідала за достаток, Дзвіночок (*Dzwoneczek*) мав приносити добрі вісті, Зілярка (*Zielarka*) опікувалася здоров'ям, Пана/Мужатка (*Pana/Mężatka*) була подвійною жіночою лялькою, що уособлювала собою перехід зі становища дівчини до положення заміжньої жінки, а тому зображувалася у вигляді двох поєднаних ляльок, на голові однієї з яких був дівочий вінок, а на голові іншої – хустина, Матка з Дитятками (*Matka z Dzieciątka*) символізувала побажання великої родини, Нерозлучки (*Nierozłączki*) дарувалися молодятam, як символ вічного подружнього кохання, Десятиручка (*Dziesięciorączka*) являла собою помічницю в праці, Жаданиця (*Żadanica*) мала виконувати важливі бажання, тому для цієї ляльки прийнято було дарувати гостинці, просячи допомоги, Зернушка (*Ziarnuszka*) відповідала за урожай і хліб на столі, а її чоловік Богач (*Bogacz*) забезпечував багатство для всієї родини¹.

Нині в Україні та Польщі спостерігається посилення суспільного інтересу до народних традицій, зокрема й до ляльки-мотанки. Звичайно, годі її зараз шукати в приданому кожної нареченої та й далеко не кожна дівчина нині в змозі зробити щось подібне, але відкриття курсів, майстер-класів, створення посібників, присвячених лялькамотанкам свідчать про безумовну цікавість до цього традиційного народного мистецтва й елементу сакральної культури.

Отже, традиційна народна лялька – це не тільки об'єкт етнографії, атрибут обрядових дійств або твір селянського мистецтва. Це ще суб'єкт, який фіксує і закріплені сліди національної історії, історичних подій слов'янських народів. Мотанка виконувала для людини стільки різних функцій, вона була і оберегом, і ритуальною річчю, і лялькою для забави дитині. Ляльки-мотанки виготовляли на різні свята та з різних приводів. Втім подібна лялька могла слугувати не тільки для добрих справ, а й для лиходійного ворожіння. Мотанка існує не тільки в Україні, вона поширена в багатьох країнах Східної Європи, насамперед слов'янських. На нашу думку, секрет і значення цієї таємничої іграшки не повинні бути забуті в умовах сучасності, бо це одна з традицій нашого народу, його історія та культура, на яких базується духовна основа нації.

¹ <https://www.community-exchange.org/offerings.asp?xid=WSWW&cat=all> 14/02/2014; <http://kasiadorota.com/?p=4> 14/02/2014.

Чернігівська фортеця в московсько-польських війнах у другій половині XVI – на початку XVII ст.

Остання чверть XVI – початок XVII ст. у Східній Європі ознаменувалися московсько-польським військовим протистоянням. За цей період обидві держави знаходились якщо не у відкритій війні, то у постійних прикордонних сутичках. Однією з головних причин цього конфлікту були Чернігово-Сіверські землі.

Ще в 1500 р. Чернігів увійшов до складу Великого князівства Московського і став його прикордонною фортецею на рубежі з Великим князівством Литовським. Саме тому московська влада постійно дбала про обороноздатність Чернігівської твердині. Так, у 1531 р. було реконструйовано та значно посилено укріплення. Літопис свідчить: *«Того ж лета повелением великого государя Василя Ивановича, Божею милостию государя самодержца всея Руси, срублен бысть град Чернигов деревян»*¹. У місті постійно знаходився військовий гарнізон «дітей боярських», запаси провіанту та озброєння.

В другій половині XVI ст. Чернігів був незначним за розміром прикордонним центром, який складався з цитаделі-замку (Верхній замок) та відкритої посади – власне міста. Вся його забудова вміщувалася в межах давньоруського Дитинця та лише частково виходила на територію колишнього Окольного граду (Рис. 2).

З початком Лівонської війни у 1558 р., Чернігів і його фортеця опинилися на одному зі стратегічних напрямків ведення бойових дій. У першій фазі війни протистояння на Чернігівщині велося на рівні Велике князівство Литовське – Московське царство. Литва протягом першої половини XVI ст. неодноразово робила спроби повернути втрачені землі. У 1562 р. Чорнобильський (Остерський) староста Ф. Кмит розбив великий загін московського воєводи, який ішов з Чернігова на Остер, зробив вилазку і спалив Чернігів, а потім відступив до Любеча².

Намагаючись послабити позиції Москви на півдні, в 1563 р. литовський воєначальник М. Вишневецький підійшов до Чернігова. Однак

¹ О строительстве деревянной крепости в Чернигове // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 31.

² Кондратьев І. В. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань) / І. В. Кондратьев // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 39; Леп'явко С. А. Чернігів у середині XIII – середині XVII ст. / С. А. Леп'явко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 45.

йому не вдалося захопити фортецю. Тоді він спалив усі передмістя Чернігова і відступив. Наступного року литовські війська знову взяли в облогу Чернігів, і на цей раз також безуспішно. Оборonoю міста 1564 р. командував князь В. Прозоровський¹. Вірогідно, археологічним підтвердженням цих подій може слугувати згоріла споруда XVI ст., досліджена Т. Новик біля Чернігівської фортеці².

Як відомо, в 1569 р. між Великим князівством Литовським та Королівством Польським була укладена Люблінська унія, яка ознаменувала створення нової союзної держави – Речі Посполитої. З цього часу починається другий етап військового протистояння на рівні Річ Посполита – Московське царство. Окрім військових кампаній, що велися на півночі, після більш ніж десятирічного перепопочинку починаються бойові дії і навколо Чернігова.

У 1579 р. Чернігів опинився в облозі союзних військ Речі Посполитої й татар. Завданням цієї військової акції було оволодіння стратегічним простором на Лівобережжі з центром у Чернігові, що надало б можливість розвитку наступу з півдня у глиб Московської держави. Один з літописців про ці події згадує так: *«переправившись през Днепр, роспустивши в загоны козаков и татар своих, облегли Чернегов, столицу княжат северских здавна, але же ся в замку Москва добре боронилася, а пеших до штурму мало было, самое тылко место Чернегов спалили...»*³. Командував облогою К. Острозький, на що вказує звітка з *«Хроніки з літописців стародавніх»*: *«В той же час, Костянтин, князь Острозький, Чернигова добывал, але иж моцно боронилася з места, не добыл»*⁴. Як видно з першого цитованого уривку, основою оборони Чернігова виступає замок, який не змогли взяти союзні війська. Загалом у 1579 р. повторилися події 1563 р., коли місто було спалене, а головна цитадель вистояла. Це все свідчить про потужний оборонний потенціал Чернігова в цей період. Вірогідно, що в другій половині XVI ст. чернігівські укріплення знаходилися лише на Верхньому замку.

Фортифікації, що отримали таку назву, знаходилися в південній частині давньоруського Дитинця (Рис. 2), на краю надзаплавної тераси. Верхній замок був відділений від Дитинця глибоким ровом та дещо ви-

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 92-93.

² Новик Т. Г. Археологічні дослідження пізньосередньовічної споруди в Чернігові / Т. Г. Новик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 76-79.

³ О нападении польско-литовских войск совместно с татарами на Чернигов // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 32.

⁴ Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Сафонович. – К., 1992. – С. 221.

сочів над загальним рівнем фортеці. Під час розкопок 1985 р було зафіксовано, що ширина рову, який відділяв Верхній замок від Дитинця, дорівнювала 18 м, а його глибина – близько 6 м¹. Як засвідчили археологічні дослідження 1989 р, перші укріплення виникли тут ще в XI ст.²

Проте найважливіший період існування Верхнього замку, в контексті історії міста, припав саме на пізнє середньовіччя, коли він виконував функції феодального замку і міської цитаделі. На «Абрисі» 1706 р. вказано, що розміри його внутрішнього майданчика складали 30 x 40 сажнів (1 сажень на початку XVIII ст. дорівнював – 213,36 см – О. Б.), тобто розміри замку становили всього 64 x 85 м (Рис. 1). По периметру Верхній замок був укріплений дерев'яними рубленими терасами з баштами.

На початку XVII ст. в Чернігові перебували два московські воєводи – М. Кашин-Оболенський (Оболенські були нащадками династії чернігівських князів XII–XIII ст. Ольговичів – О. Б.) та І. Тетев, котрим було доручено оборону Чернігова та його округи³. Однак вже в 1604 р. Чернігів був зайнятий без бою військами Лжедмитрія I: городяни самі відкрили ворота, а воєводу М. Кашина-Оболенського гарнізон та міщани віддали на розправу ворогам⁴. Частина чернігівців навіть пішла із самозванцем до Москви. Вірогідно, знаючи заздалегідь про підхід військ Лжедмитрія I до Чернігова, московські воєводи проводили інженерні роботи по зміцненню обороноздатності міста. Судячи з нижченаведеного опису, складається враження, що, окрім Верхнього замку, було також якимось укріплено і територію давньоруського Дитинця. Проте, це враження може бути хибним, оскільки гарнізон міг обороняти лише давньоруські вали, які в цей час ще добре збереглися. Вони могли використовуватися без додаткових дерев'яних конструкцій. Зважаючи на їх потужність достатньо було просто заблокувати пробої у валах від колишніх воріт, або ж поставивши на їхньому місці нові ворота.

За згадкою одного з учасників тих подій, Чернігівський замок був дерев'яним, але досить міцним *«благодаря валам, рвам, палисадам, ду-*

¹ Кузнецов Г. А. О работе Второго Черниговского отряда / Г. А. Кузнецов // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 359.

² Гребінь П. М. Дослідження Верхнього замку в Чернігові в 1989 р. / П.Н.Гребінь, В.П.Коваленко // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 16–22; Ігнатенко І. М. Оборонні споруди XI ст. на «Верхньому Замку» в Чернігові (спроба реконструкції) / І. М. Ігнатенко // Археологічні старожитності Понесення. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова. – Чернігів, 1995. – С. 61–68.

³ Сборник императорского русского исторического общества. – М., 1912. – Т. 137. – С. 795.

⁴ Там само. – С. 260, 567, 625, 678, 795.

бовым стенам, внутри насыпанным землей и снабженными всевозможными московскими укреплениями этого рода»¹. Далі вказується, що в Чернігівській фортеці в цей час було: «армат больших двадцать семь, поставленных на башнях и на стене так, чтобы можно было со всех сторон поражать и оттеснять неприятеля, было еще много меньших армат»². З наведеного тексту видно, що поступово фортеця пристосовується для ведення бою за допомогою фортечної артилерії. Остання використовується, як і в інших частинах Московії, переважно на баштах та стінах. Жодних згадок про земляні укріплення, які б нагадували ронделі або ж бастеї, що були типовими для Центральної та Західної Європи XVII ст., тут немає. Навпаки, в документі робиться акцент на те, що в Чернігові панувала московська дерево-земляна традиція фортифікації, для якої було характерним широке застосування різного роду дерев'яних конструкцій та значної кількості башт³.

У 1605 р. московські війська, які залишилися вірними Б. Годунову, вирішили відбити Чернігів у людей Самозванця, проте загін стрільців був перестрітий гарнізоном міста на Криловій пустоші (?), що була в 7 верстах від Чернігова і вщент розбитий⁴.

Наприкінці зими – на початку весни 1610 р. відбулася подія, що стала кульмінацією більш ніж столітнього протистояння Москви та Литви, а згодом і Польщі на Чернігівщині. Ще в 1609 р. Річ Посполита розпочала відкриту війну проти Московського царства (у історичній літературі ці події відомі як «Смутні часи» або «Велика Сму́та»). Основні польські сили пішли до Москви, а під стіни Чернігова підійшло польсько-литовське військо київського підкоморія С. Горностая. Ймовірно, що військо це було не дуже чисельне, оскільки С. Горностай не наважився брати Чернігівську фортецю відкритим штурмом, пам'ятаючи про невдачі, що спіткали його попередників. План С. Горностая був досить простим. Він залишив основні підрозділи свого війська в зоні не досяжності для дозорів чернігівського гарнізону в селі Пакуль, що за 30 км на південний захід від Чернігова.

¹ Из донесения католического священника, участника похода Лжедмитрия I, своему духовному начальнику о захвате Черниговской крепости войсками Самозванца // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 33.

² Там само.

³ Носов К. С. Русские крепости и осадная техника VIII–XVII вв. / К. С. Носов. – М., 2003. – С. 58-63.

⁴ Сборник императорского русского исторического общества. –М., 1912. –Т. 137. – С. 260.

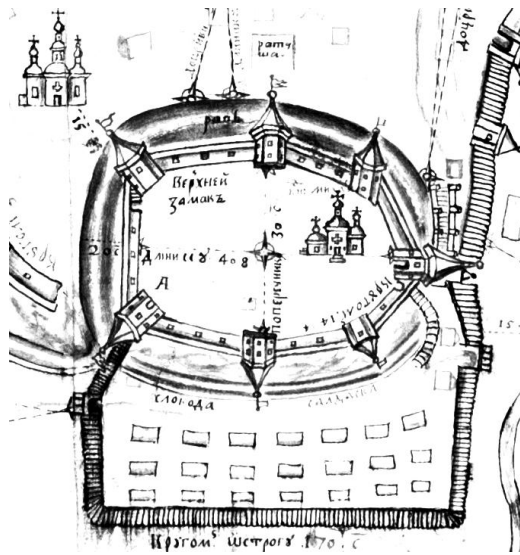

Рис. 1. Зображення Верхнього замку на «Абрисі Чернігівському», 1706 р.

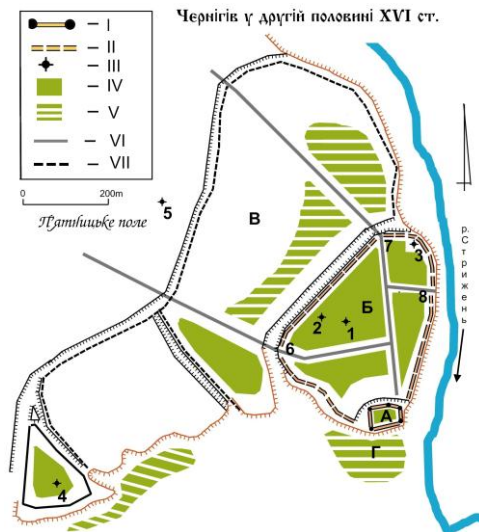

Рис. 2. Чернігів у другій половині XVI ст. (реконструкція автора):

- I** – Лінія укріплень Верхнього замку у XVI ст.
- II** – Лінія укріплень давньоруського Дитинця X – XIII ст.
- III** – Муровані храми XI – XIII ст., які існували у XVI ст.
- IV** – Територія, що знаходилася під забудовою у XVI ст.
- V** – Територія, що, вірогідно, знаходилася під забудовою у XVI ст.
- VI** – Дороги та вулиці.
- VII** – Лінія укріплень давньоруського Окольного граду XI – XIII ст.
- A** – Верхній замок.
- Б** – Дитинець.
- В** – Окольний град.
- Г** – Підзамччя (?).
- 1.** Спаський собор, XI ст.
- 2.** Борисоглібський собор, XII ст.
- 3.** Благовіщенський собор, XII ст.
- 4.** Успенський собор на території Єлецького монастиря, XII ст.
- 5.** П'ятницька церква, XIII ст.
- 6.** Київські (Любецькі) ворота.
- 7.** Погорілі (Лоївські) ворота.
- 8.** Водяні ворота.

В цей час частина чернігівських воїнів виїхала на санях на риболовлю на р. Білоус для поповнення припасів фортеці. Цим і скористався київський воєначальник. Ймовірно, чернігівці, які поїхали рибалити, були перебиті, а їхнє місце зайняли вояки С. Горностая. Гарнізон міста, нічого не підозрюючи, відкрив фортечні ворота для «своїх». У такий спосіб міські ворота були взяті. Вірогідно, в цей час до міста підійшли основні сили київського підкоморія. Захоплений зненацька гарнізон, який до того ж втратив міські і, вірогідно, замкові ворота, не зміг чинити будь-якого серйозного опору¹. За лічені години місто-фортецю на південно-західному кордоні було знищено та перетворено на попіл. Окрім фортеці та замку, що були спалені вщент, внаслідок пожежі також був знищений і Єлецький монастир. Існують відомості про те, що запустіння в Чернігові тривало майже 12 років, що, вірогідно, є перебільшенням. За цей «подвиг» Горностаю замість подяки від короля Сигізмунда III впав на деякий час у немилість, адже польський король сподівався на те, що чернігівці мирно перейдуть під його корону². Однак, уже в 1616 р. Чернігівський замок разом з городищем Слабин та селом Шестовицею, передали все тому ж Горностаю у володіння³, а у 1618 р. за Деулінським перемир'ям Чернігів увійшов до складу Речі Посполитої.

Таким чином, у другій половині XVI ст. Чернігову відводилася значна роль по захисту південно-західних кордонів Московського царства від загрози з боку Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої. Для цього в Чернігові ще в першій половині XVI ст. було зведено міцні укріплення, які постійно утримувалися у належному стані. Під час Лівонської війни бойові дії велися в основному на північно-західному напрямках, однак війська західної коаліції постійно намагалися оволодіти Черніговом, оскільки це могло створити реальну загрозу південним територіям Московії і змусило б московських воєвод здійснити передислокацію військ з півночі на південь, що б значно зняло напругу на основному театрі військових дій. У ході військової кампанії 1610 р. Чернігів був все ж таки взятий військами Речі Посполитої і знищений, що убезпечило тили військ, які йшли на Москву, від контрудару.

¹ Леп'явко С. А. Чернігів у середині XIII – середині XVII ст. / С. А. Леп'явко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 48.

² Задорожна О. Ф. Протестанти з роду Горностаїв (середина XVI – перша половина XVII ст.) / О. Ф. Задорожна // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 63–64.

³ Руська (Волинська метрика). Регести документів Коронної канцелярії для Українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства) 1569–1673 рр. – К., 2002. – С. 576.

Землеволодіння та промисли на Чернігово-Сіверщині в першій половині XVII ст.

Чернігівська земля освячена славою минувшини, яка з нами у літописах і хроніках, у багатющих історичних пам'ятках, які яскраво відображають тисячолітню історію отчої землі. Недаремно академік М. Грушевський назвав Чернігівщину «нашою Равенною» і що саме тут «поховані секрети Старої України – і зародки Нової»¹.

Мета даної статті є висвітлення еволюції економічного розвитку Чернігівщини на початку XVII ст., спираючись на історичні джерела та доробки вчених. При цьому автор не претендує на всеохоплюючий характер даної розвідки, оскільки багато аспектів соціально-економічного розвитку Чернігово-Сіверщини потребують більш детального та глибокого аналізу.

Зазначена тема не була обділена увагою дореволюційних дослідників литовсько-польського періоду: М. Владимирского-Буданова, О. Лазаревського, О. Маркевича, Г. Базилевича, П. Леневица, М. Довнар-Запольського. Відомості про осадження на землю як польської, так і української шляхти у XVI-XVII ст. містить праця О. Яблонського «Україна»². На ниві історико-краєзнавчого дослідження з питань землеволодіння даного періоду працював чернігівський архієпископ Ф. Гумілевський, фрагменти його студій у 1873-1874 рр. друкуються в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии»³. Серед радянських істориків, при вивченні історії землеволодіння та економіки зазначеного періоду, нашої теми торкалися: В. Мякотін, А. Баранович, І. Бойко. В сучасній українській історичній науці тема знайшла відображення у наукових доробках О. Русиної, П. Кулаковського, А. Курданова, П. Пирога та ін.

На зламі XVI-XVII ст. актуальним знову стало питання про повернення Речі Посполитій північних земель Чернігово-Сіверщини, які з 1500 р. залишались у складі Московської держави. Уряд Речі Посполитої добре розумів стратегічне значення даної території. Хоча, на думку Ю. Виноградського, уже наприкінці XVI ст. приналеж-

¹ Грушевський М. Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 5.

² Яблонський О. Чернігівщина // Сіверянський літопис. – 1997. – №1-2. – С. 130-140.

³ Гумілевський Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 5. – 1874. – С. 170-174.

ність значної частини Чернігівщини до Московії була суто номінальною, реально ця територія належала Литві¹. Цікаво, що в другій половині XVI ст. шляхта отримувала землі на території Московської держави. Так, за межами кордонів 1527 р. знаходилися ряд сіл та земельних володінь шляхти, зокрема, села Зметнев і Пекарів взагалі були «винесені» далеко на схід².

Чернігово-Сіверщина однією з перших українських земель увійшла до складу Московської держави, де й залишалася до Деулінської угоди. Перебування у складі Російської держави, безсумнівно, позначилося на демографічних, етнічних та економічних процесах у регіоні. Через окраїнне положення Сіверщини та її близьке розташування до Кримського ханства (особливо Путивльщини), регіону було відведено важливу роль в організації сторожової служби. Для захисту краю створювалися оборонні лінії, а для несення служби туди направлялися російські військові та залучалися українські переселенці з Київщини та Черкащини. Російський уряд також для захисту кордонів всіляко стимулював приток населення в регіон. З Московської держави на малозаселеній Путивльщині було розміщено велику кількість служилого люду різних категорій, що за своєю кількістю значно перевершило кількість місцевого населення³. Про масштаби цього переселення дає змогу судити опублікована Г. Ампілоговим «отдельная» книга 1594 р., котра свідчить про те, що з Московії на малозаселену Путивльщину вихлюпнулася грандіозна міграційна хвиля, певною мірою поглинувши місцеве населення⁴. Як правило, служилому люду роздавали «за пашню» бортні угіддя, при цьому бортні дерева дуже цінувалися. На думку деяких істориків, зокрема, М. Довнар-Запольського, в XVI ст. на Сіверщині переважаючим типом господарства було не землеробство, а експлуатація «ухожаїв», тобто промислів – бортництва, риболовства, мисливства⁵. Однак лише в наш час цей феномен дістав джерельне підтвердження у вигляді московських «обидних списков» 1580-1590-х рр., опублікованих Г. Ампілоговим. «Обидные списки» підкреслюють ту особливість

¹ Кондратьев І. В. Під Литвою, Московією та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV - першій половині XVII ст.). – Чернігів, 2005. – С. 28.

² Там само. – С. 29.

³ Русина О. З історії Сіверщини у складі Московської держави // Сіверянський літопис. – 1996. – №2-3. – С. 21.

⁴ Ампилов Г. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века.-М.,1967.-С.72-74.

⁵ Русина О. З історії Сіверщини у складі Московської держави... – С. 21.

економіки Сіверщини, що її Н. Шеламанова визначила як «більший розвиток промислів – бортництва, рибальства, мисливства – у порівнянні з хліборобством»¹. За спостереженнями Шеламанової «якщо збитки пограбованих литовцями російських поселень у північно-східних та центральних районах визначалися, головню, кількістю вивезеного хліба, худоби, сіна, то розорення на Сіверщині зазнавали борті, рибні ловлі, боброві гони та коні. Населення цих областей у російських дипломатичних документах взагалі звалося бортниками, його повинності складав медовий оброк»².

Продукти бортництва мали стабільний попит на ринках Московії, де Сіверщина виступала як один із головних постачальників меду і воску. За припущенням Г. Хорошкевич, Сіверщину московський уряд використовував не для екстенсивного розширення землеволодіння, а для забезпечення безперешкодного пересування московських купців дніпровським шляхом, який з'єднував Крим та Північне Причорномор'я з Волго-Окським басейном³. Таким чином, у XVI – на початку XVII ст. на Сіверщині зберігалася традиційна структура економічної діяльності місцевого населення, успадкована від попередньої, литовської, доби.

Після підписання Деулінського перемир'я у грудні 1618 р. до складу Речі Посполитої увійшла значна частина Чернігово-Сіверщини. Регіон було передано в особисте управління королевича Владислава Вази в нагороду за його заслуги у військових кампаніях проти Московії. 15 квітня 1619 р Сигізмундом III був виданий універсал, у якому повідомлялося про призначення Владислава Вази адміністратором Чернігово-Сіверщини, владні повноваження на місцях зосереджувалися у руках польських представників королевича, які отримали титул капітанів і їм належали всі військово-адміністративні функції⁴. Капітани відповідали за стан замків, очолювали місцеві гарнізони, наділяли землею. Їм належала судова юрисдикція щодо осіб, які виконували певні повинності на користь замків. Для оборони Чернігівського замку 1625 р. Сигізмунд-Август організував кінний загін в кількості 100 чоловік під назвою «Лицарс-

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само. – С. 22.

⁴ Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619-1633 рр.) / Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 27.

тво козацької служби»¹. Козаки отримали синій прапор з червоним хрестом, ниви та сіножаті замість платні, право селитися за дальнім валом навколо міста. Кожен такий козак, що служив на своєму коні, одержав по чотири «уволоки» землі на полі, окрім двору².

Провінція не зобов'язана була сплачувати податки до державного скарбу, міста і волості звільнялися від податків на 3-4 роки, а в окремих випадках на 10 років. Зі скарбу королевича було виділено кошти на відбудову Чернігова, Носівки, а також на облаштування підрозділів, які призначалися для оборони замків, адже ефективна система оборони вимагала значних інвестицій. Але, враховуючи слабку заселеність регіону, і той факт, що земельні наділи на Чернігівщині отримали багато жовнірів, які не мали значних грошових ресурсів, про суттєві прибутки для скарбниці Речі Посполитої в даний період у регіоні не могло бути й мови. Проте, внаслідок свого географічного розташування поряд із Московським царством, Чернігово-Сіверщина мала виключне стратегічне значення для Речі Посполитої як територія оборонного форпосту на випадок війни.

Представники польських властей здійснили перегляд і перевірку прав на землю її попередніх власників. Окрім документів, які могли свідчити про належність маєтків певним особам, комісари розпитували місцевих старожилів про межі маєтків та ґрунтів і тільки тоді вже затверджували за власниками показані в документах землеволодіння. На підставі комісарських «листів» власники потім одержували королівські універсали на маєтки. В першу чергу одержали підтвердження своїх прав ті, хто підтримував Польщу: Бороздни, Рубці, Р. Скрыгін, Г. Гладкий. Зокрема, великі маєтності отримав один з учасників переговорів із Москвою 1618 р. Пісочинський – частину Стородубщини, трохи не всю Новгород-Сіверщину та всю Глухівщину. Микола Абрамович отримав цілий Глинський повіт, великі маєтності на ленному праві отримав Мартин Казановський – пізніше перепродав їх Адаму Киселю. Маєтності прибічників Московії конфіскувалися і роздавалися новим власникам, передусім із числа польських магнатів і шляхти. У кінцевому рахунку це призвело до утворення на території Чернігівщини у 1620-1640-х рр. нової серії латифундій³.

¹ Маркевич М. Історичний та статистичний опис Чернігова. – Чернігів: Видавець В. М. Лозовий, 2010. – С. 81.

² Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2-х т. – Т. I (до половини XVII століття). – К.: Глобус, 1992. – С. 227.

³ Там само.

Більш відкриті для ворогів південні і південно-східні частини Сіверщини були заселені дуже рідко. Пани, які діставали латифундії на цих порожніх просторах, енергійно взялись за їх колонізацію, яка відбувалася в подібних формах, що і на середній Наддніпрянщині після Люблінської унії: так само осаджували міста, містечка і села, а людність приваблювали різними свободами. Дуже часто осади поставали на місці колишніх селищ. Переселенці ішли переважно з правобережної України. Так, наприклад, більша частина Глухівщини заселялася переселенцями з Поділля. Селянство мусило одбувати на користь земельних власників повинності: платили грошима «чинш» і «дякли» хлібом, а також певне число робочих днів робити на панському полі¹.

На час входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої землеробство мало низький рівень розвитку. Основними зерновими культурами, які вирощувались в регіоні, були жито і овес, що свідчить про панування натурального господарства. Власного зерна в регіоні не вистачало, його брак компенсувався за рахунок сусідньої Комарницької волості. Проте протягом 1619-1632 рр. на Чернігівщині, зокрема, в Ніжині, Чернігові, Ромнах, спостерігалось економічне поживлення. Розширювалися посівні площі під пшеницю, гречку, просо, у польських слободах починають вирощувати озимі культури, на притоках Десни, Остра та Ромна виникають млини².

У 30-х роках XVII ст. на Чернігово-Сіверщині виникає нова форма господарювання – фільварок, зокрема, в околицях Ніжина біля Веркіївки. З 1640 р. фільварки існують вже у всіх значних маєтках. Так, О. Пісочинським були засновані фільварки біля Сосниці, у Новгород-Сіверському та Сверкові, де з'явилися посіви конопель³. Біля Чернігова на лівому березі Десни почали вирощувати хміль, для домашніх потреб засівати поля льоном. Ґрунти починають обробляти не тільки сохою й ориками, але й плугами. Залізні частини для плугів починають виготовляти в кузнях. Для забезпечення потреб сім'ї розводили худобу, виняток становить округ Ніжина, де худобу вирощували на продаж. Значне збільшення кількості худоби спостерігається на Чернігово-Сіверщині з 40-х років XVII ст. Худобу реалізували як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках, зокрема, у Любліні та Москві. Продавати

¹ Там само.

² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К.: Темпора, 2006. – С. 343.

³ Там само. – С. 342.

худобу було дуже вигідно, адже чим далі на захід, тим через кожні 600-700 км ціна на худобу збільшувалась на 50%. Великі площі сіножатей давали достатньо корму для збільшення поголів'я худоби. Значну кількість худоби розводили у будах. У сусідній Московській державі попитом користувалися робочі коні. Максимального обсягу розведення худоби та торгівля нею досягли у регіоні в 1648 р. Про це свідчить спроба реалізувати у червні 1648 р. на московських ринках більше ніж 200 волів, пригнаних з міста Мени¹.

З сільськогосподарським виробництвом тісно пов'язаний борошномельний промисел. До 1619 р. млини в Чернігово-Сіверщині будувалися дуже рідко. Борошно мололи на жорнах, їх мали в господарствах навіть дрібних шляхтичів. Млини будувалися на несудохідних річках регіону. Особливо багато млинів з'явилося на Стрижні, Острі, Білоусі, Убіді, Сеймі. Млини-вешняки, які працювали лише весною, будувалися на річках, що влітку пересихали. Наприклад, біля села Величківка на річці Мені був збудований один з таких млинів². Будівництво млина вимагало значних інвестицій, тому землевласники частіше надавали право будівництва млина особам, що мали капітали. При певних обставинах землевласники дозволяли будувати млини силами сільських громад. Біля Чернігова, Ніжина та інших міст виникло особливо багато млинів. Зводилися вони як коштом скарбу, так і приватними особами та міськими громадами. Наприклад, міській громаді Ніжина належав Овдіївській млин, зведений на Острі³. Мала власні млини і чернігівська міська громада, яка була зобов'язана ремонтувати один із найближчих млинів, поправляти греблю, возити соломі, хмиз, камінь. Млини перетворювалися часто на великі підприємства, їх водяні двигуни використовували, окрім мелення збіжжя, для пиляння дерев, валяли овечу шерсть на сукно, з допомогою окремих ступ товкли просо на пшоно.

Найважливішим промислом, яким займалося населення Чернігово-Сіверщини ще з часів Київської Русі, було бортництво. Це стосувалося, однак, поліської частини регіону. Зокрема, розведенням бджіл у бортях займалося населення, що проживало на узбережжях Десни на південь від Чернігова. Бортні дерева тут були у Слабинському повіті та навпроти через Десну в окрузі Яковлевич⁴. У лісосте-

¹ Там само. – С. 347.

² Там само. – С. 367.

³ Там само. – С. 368.

⁴ Там само. – С. 355.

повій зоні, де бортництво не давало великих результатів, заводили пасіки. Наприклад, велика пасіка знаходилась у маєтності Пісочинських в Панорниці¹. Мед і віск займали провідне місце в експорті продуктів регіону. Справа якості воску, чистоти його мала державний характер: до кордону відправляли «камені» воску з державними печатками, які свідчили, що він не має жодних домішок².

Крім бортництва, місцевими промислами були рибальство та мисливство. Розвитку риболовства сприяла розгалужена річкова система та велика кількість озер. Рибальство забезпечувало потреби місцевого населення та було джерелом прибутку землевласників. Кількість риби, яка водилася в озерах та річках, визначити неможливо, але є багато фактів про боротьбу за озера, навколо головних міст регіону, що свідчить про її значну кількість. Так, рибалки Я. Калиновського у 1636 р. з неводами та іншими снастями, вибралися для вилову риби в Овдіївські ґрунти, які належали Чернігівській унійній архімандрії, завдавши при цьому значної шкоди маєтності архімандрії³. Надлишок риби, яку солили і сушили, вивозили у інші регіони Речі Посполитої, а також на ринки Московської держави. У 40-х роках XVII ст. розбудовується ставкове господарство. На Чернігово-Сіверщині поруч із рибальством було поширене і мисливство. Найбільш прибутковим було биття бобрів. Їх багато водилося у річках: Десна, Судость, Убідь, Сож. Місцеві землевласники намагалися монополізувати збут бобрових шкур та підчеревків.

Починаючи з 20-х років XVII ст. вся територія регіону була охоплена будним промислом. Його організацією займалися представники королівської адміністрації. За дорученням королевича Владислава Вази продукція будництва вивозилася до морських портів Речі Посполитої – Гданська, Кролевця та Риги. Будний промисел, зокрема, зафіксовано у селах, підлеглих юрисдикції Ніжинського замку - Кропивна, Талалаївка, Безуглівка⁴. До розробки лісів залучалося також і місцеве населення, яке, окрім цього, ще й надавало підводи для перевезення поташу та іншої продукції будництва. Ліси рубали та палили для здобування попелу, поташу, що використовувалися для виготовлення тканин, скла, мила, смоли. Іноді купці самостійно скуповували дубові плахи на бу-

¹ Там само.

² Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. – Т. 1: До середини XVII століття. – 3-те вид. – К.: Либідь, 1995. – С. 467.

³ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 356.

⁴ Там само. – С. 362.

дову кораблів, інші плахи – для столярських робіт, щоглове дерево, попіл, смолу, дьоготь. Вирубубання лісів йшло дуже швидкими темпами, що приносило значну шкоду природі Чернігово-Сіверщини.

Значного обсягу набув будний промисел після Смоленської війни, зокрема, до 1648 р. будництво залишалось однією з найбільш прибуткових галузей Новгород-Сіверського господарства Пісочинських. Шафарями буд досить часто виступали шляхтичи, а згодом шафарництво взяв у свої руки простий народ¹. Буди обладнувалися підсобними підприємствами, до таких, наприклад, належали кузні. На місцях згасаючих буд виникли населені пункти з назвами «Буда» або «Будище».

Розвиток продуктів деревообробної промисловості активно стимулювався зростанням цін на них на міжнародному ринку. До наслідків інтенсивної торгівлі слід віднести природні зміни, пов'язані з винищенням лісів і розчищення подекуди площ під рілля.

Питання про експорт лісових товарів з Сіверщини торкався М. Грушевський. Вчений засуджував варварське винищення лісів і дійшов висновку про руйнівні наслідки хазяйнування шляхти в лісовому господарстві для економіки тогочасної України².

Надлишки збіжжя сприяли розвитку винокурного промислу. Продаж різних напоїв відбувався у всіх значних населених пунктах регіону, користувався попитом також і Московській державі. Великими обсягами курили горілку заможні землевласники, які мали винниці. Зокрема, така винниця була у Пісочинських у Сосниці³. Куріння горілки було тільки панською прерогативою, проте більшість землевласників Чернігово-Сіверщини дозволяли селянам варити мед і виробляти пиво, встановлюючи заборону тільки на куріння горілки. Продаж різних напоїв давав державі значний прибуток. Право курити горілку та виробляти інші міцні напої мали міщани, які користувалися магдебурзьким правом.

Сіверщина, розташована на кордоні між Великим князівством Литовським та Великим князівством Московським, упродовж століть відчували на собі як певні переваги, так і численні недоліки від перебування в центрі суперництва між двома державами. Це призводило до частой зміни нового верховного правителя і розорення господарства та людських втрат. З іншого боку, це не дозволяло жодному з

¹ Там само. – С. 365.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Життя економічне, культурне, національне XIV-XVII віків - К.: Наукова думка, 1995. – С. 182-190.

³ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 369.

переможців грубо ламати місцевий устрій, аби не спровокувати заго-стрення серед місцевої еліти та сепаратистських настроїв.

Входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої після довгого панування на цій території Московії, яка, за висловом О. Оглоблина, була ще напівварварською і не могла сприяти активізації суспільно-економічного розвитку, означало початок якісних економічних змін¹. Перебування регіону під владою Речі Посполитої автоматично визначило подальший економічний розвиток із включенням його до загальноєвропейських господарських тенденцій. Одночасно з цим відбуваються подібні процеси колонізації та утворення латифундій, у подібних до Правобережної України формах, що відповідно забезпечувало значний приплив робочої сили, яка вже була ознайомлена з більш прогресивними методами господарювання. Як наслідок, економічний підйом спостерігався в усіх сферах економіки регіону. В той же час справедливе зауваження Грушевського про те, що вся економіка Речі Посполитої ґрунтувалася на шляхетському господарстві і всі «виручені мільйони не вкладалися в господарство країни, не поліпшували побуту мас, а лише сприяли блисківі, виставності життя шляхти»².

Ігор Ігнатенко (Чернігів)

Чернігівська діаспора «ратних людей» на Східній Сіверщині у XVII ст.

Політичні і економічні катаклізми, пов'язані з ними зміни державних кордонів, що пролягали Чернігівщиною, викликали міграційні рухи. Переселення військових людей, що були привілейованою верствою населення, мало свої особливості. Однією з головних її рис, було утворення «корпоративних діаспор» на новому місці осіло-сті. Подібні явища в історії Чернігівщини відбувалися кілька разів, однак еміграція служилих людей з Чернігова і Новгород-Сіверського до Східної Сіверщини, що відбулася у часи Смути, найліпше відображена в друкованих джерелах.

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. – Т. 1. – С. 467.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Життя економічне, культурне, національне XIV-XVII віків... – С. 229-233.

На початку XVII ст. Чернігівська та Новгород-Сіверська фортеці були найпотужнішими твердинями Західної Сіверщини у складі Московської держави. Окрім гарного природного захисту, що впливав з їх топографії, ці міста мали сильні деревино-земляні укріплення, що були облаштовані артилерією. В 1604 р. гарнізон Чернігова налічував близько 700 стрільців з пищалями¹. В XVI-XVII ст. залоги міст Московщини формувалися з різних категорій служилих людей. Окрім згаданих стрільців, тут були пушкарі, пищальники, затинники, воротники та розсильщики², всі вони, підпорядковувалися осадному голові, на якому лежав обов'язок забезпечити оборону міста у разі нападу ворога³. Та основним військом були поміщики – бояри, дворяни і діти боярські. У XVI ст. починають формуватися місцеві корпорації служилих людей, що складала в сукупності городове дворянство⁴.

Дворянський стан не був єдиним, його верхівку становив двір – вища дворянська корпорація, яка входила до почту московських государів, її представники служили за так званим московським списком. З них же формувалися кадри для війська (полкові воєводи і голови) та управління окремими областями держави (намісники, городові воєводи, городничі)⁵. Коли за якісь заслуги городовий дворянин отримував високу посаду, то його робили московським дворянином, надаючи помістя у Московському уїзді, якщо траплялося, що такий боярин чи окольничий потрапляв в опалу, його записували «с городом»⁶.

Кілька років Смути в Московщині призвели до економічного занепаду і політичної невизначеності. У 1609 р. розпочалася російсько-польська війна, підставою для якої було підписання Виборзького трактату між Москвою та Швецією. Одним з театрів воєнних дій стала Чернігово-Сіверщина. Бойові дії почалися наприкінці 1609 р. На початку 1610 р. до Чернігова з Пакулю підійшов загін, очолюваний Горностаєм, якому вдалося завдяки військовій хитрості захопити міську браму. За оповідками чернігівських старожилів, записаних у

¹ Киевская старина. – 1899. – №1. – С. 10-11.

² Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. I. Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII столетия. – СПб.: Тип. Императ. Акад. Наук, 1858. – С. 216-218.

³ Левыкин А. К. Русские городовые пушки второй половины XVII века // Вопросы истории. – 1985. – №3. – С. 177.

⁴ Шокарев С. Служилые люди в эпоху Смуты // История. – 2002. – №4. – С. 51.

⁵ Там само.

⁶ Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Т. I. – М., 1913 // <http://diderix.petergen.com/plz-tnkv.htm>.

70-х рр. XVII ст. І. Галятовським, коли польське військо прийшло у Чернігів, московське військо з міста відступило, а Чернігів був спалений і через те багато літ зіставався пустим. Ті ж старожили оповідали, що «по Горностаю» у дванадцять літ почали люди знову до Чернігова збиратися і будуватися¹. На сеймі 1623 р. король Сигізмунд III повідомляв про знищення у ході ведення воєнних дій Чернігова². Після взяття Чернігова трьохтисячний козацький корпус під орудою полковника Гунченка підступив під Новгород-Сіверський, який піддався без кровопролиття. Також були взяті й інші замки регіону³. Тоді й відбулося організоване переселення московських підданих на землі Східної Сіверщини. Так, у своїй чолобитній 1635 р. чернігівські ратні люди писали, що служать у Путивлі «государеву службу» від чернігівського розорення з 118-го року (1610)⁴.

Після обрання на царство Михайла Федоровича Романова поновилися бойові дії на Чернігівщині. В донесенні царю, написаному в квітні 1613 р., ратні люди з Рильська, яких очолював новгород-сіверець Б. Ізносков, з «осадними людьми» дворянами і дітьми боярськими чернігівцями, путивльцями і рильцями обіцяли «твою, Государь, вотчину, Северскую землю, от Польских и от Литовских людей очищать и Путивля достигать». В цей час підрозділи голів П. Воєнкова і Б. Ізноскова з чернігівцями та новгород-сіверцями брали участь у бойових діях під Путивлем, де розбили литовську заставу у селі Ковенково та загін литовського війська у 10 верстах від Путивля, а у ході боїв на підступах до Путивля захопили литовських полонених і знамена⁵. У цьому ж донесенні сповіщається, що після повернення з походу, багато хто з дітей боярських чернігівців і новгород-сіверців з причини бідності пішли по «україним» містам⁶. Особливої гостроти події набрали у 1616 р., коли у квітні московські ратні люди з Новгорода-Сіверського пустошили села навколо Любеча, а в травні біля «деревні Коротиніної»

¹ Галятовський І. Скарбница потребная // Ключ розуміння. Новгород-Сіверський, 1676. – К., 1985. – С. 356.

² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К.: Темпора, 2006. – С. 247-248.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. Козацькі часи – до р. 1625. – К.: Наукова Думка, 1995. – С. 324.

⁴ Акты Московского государства, изданные императорскою академиею наук. Под редакциею Н. А. Попова. Т. II. Разрядный приказ. Московский стол. 1635-1659. – СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1894. – С. 3.

⁵ Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Т. I. – М., 1913. // <http://diderix.petergen.com/plz-tnkv.htm>.

⁶ Там само.

розбили загін литовців, взяли 70 язиків і трофеї: знамена, литаври, сурми. Тоді ж був захоплений Любеч, спалені його посади. Одночасно з цим нападом, із Путивля був здійснений набіг на Монастирівський городок (село Моровськ). Нападники взяли його штурмом, побили захисників випалили все місто і посад та забрали гармати. У боях відзначилися голови-чернігівці І. Костентинов та Я. Костентинов¹. Влітку 1616 р. чернігівці дислокувалися також у Новгороді-Сіверському, звідти розпочав похід чернігівець Іван Тарбєєв, який звітував про взяття і спалення Остерського замку, посаду та навколишніх сіл. А за перемогу, отриману 25 вересня 1616 р., право везти сеунч удостоївся чернігівець С. Чудинов. У тому бою загін московського війська на чолі з головою новгород-сіверцем Б. Ізносковим із новгородськими ратними людьми наголову розбив литовське військо у 2 верстах від міста Остра. Підійшовши до міста, загін провів два жорстокі штурми малого острогу, у результаті чого захопив і спалив острог, посад, а також дві башти замку, повоював Остерський, Євминський та Київський повіти. У грудні 1616 р. підрозділ із Новгорода-Сіверського на чолі з головою чернігівцем П. Чюдіновим із дітьми боярськими новгородцями і чернігівцями повоював Гомельський повіт, а на зворотному шляху розбив литовських людей на річці Снов². У тому ж році, на підмогу воєводам І. Ф. Хованському та Д. Скуратову з Путивля був відправлений загін воєводи чисельністю 460 чоловік у складі якого було 34 чернігівця, які разом з 48 путивльцями були найбоєздатнішою частиною загону³.

По закінченні війни і підписанні Деулінського миру чернігівцям на московській службі довелося пристосовуватись до життя на нових місцях, їхні земельні володіння перешли у власність Речі Посполитої. Згідно заяви короля Сигізмунда III на сеймі 1623 р., для оборони відвойованих замків Сіверщини і Смоленщини ленні маєтності були надані одній тисячі жовнірів з Корони й Литви, а також московським боярам, які перейшли на службу Речі Посполитій. Але на думку П. Кулаковського реальна чисельність ленників на Чернігово-Сіверщині не перевищувала півтори сотні осіб. Практично всі вони були вихідцями з Корони чи Великого князівства Литовського, випадки переходу чернігівських бояр на

¹ Памятники истории Восточной Европы: Источники XV-XVII вв. / ред. И. Граля. – М., Варшава: Археографический центр, 1995. Т. 1: Книга сеунчей 1613-1619 гг. Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень-зима 1615 г.). – 1995. – С. 42-43.

² Там само. – С. 44-51.

³ Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Т. I. – М., 1913. // <http://diderix.petergen.com/plz-tnkv.htm>.

службу королеві були поодинокими¹. Кількість ратних людей з Чернігівщини, що продовжували перебувати на московській службі в умовах вимушеної еміграції піддається обрахунку, хоча й дуже приблизному.

Чисельність та імена чернігівців зафіксовані в списках десятень, що є важливими джерелами з вивчення історії чернігівської воєнної еміграції до Східної Сіверщини. Десятні являють собою списки служилих людей – дворян, дітей боярських і козаків, що записані по уїздах, розрядах із показанням належної їм грошової платні, земельних володінь та озброєння і почту з яким вони мають виступати до бою. Вивченням десятень, де збереглась інформація дотична до нашої теми, займався відомий дослідник дворянства Курщини А. А. Танков.

Ратні люди з Чернігівщини в XVII ст. служили переважно у Путивлі і Рильську. Так, станом на 1616 р. в Путивлі рахувалося 124 боярські сини-чернігівці². 30 травня 1626 р. у Путивль воєводам було надіслане жалування дітям боярським – чернігівцям і путивльцям. Всього чернігівцям було видано 994 рублі, що були відправлені із чолобитником О. Костентиновим, така сума відповідала утриманню біля 100 чоловік дітей боярських. У 1630 р. в Путивлі перебувало кінних дітей боярських чернігівців 143 чоловіка. У Рильську в 1625 р. було 125 кінних дітей боярських з Новгород-Сіверського, ще 20 чоловік, не маючи коней, несли городову службу. Чернігівців кінних було 58 чоловік, городової служби – 36. У 1628 р. число кінних дворян і дітей боярських у Рильську збільшилось: новгород-сіверців налічувалося 145 осіб, чернігівців – 91, для порівняння, корінних риян було 220 чоловік³.

В документі про видачу грошового жалування чернігівцям і новгород-сіверцям, дворянам і дітям боярським, та новгород-сіверським помісним і кормовим отаманам, осавулам і козакам у 1632 р. в Рильську, йдеться про те, що згадані емігранти були поміщиками Рильського уїзду, але писалися окремими десятнями. Розмір жалування в середньому складав біля 10 рублів на дворянина та боярського сина і 5 рублів на козака. Розмір платні і озброєння кожного бійця записували по десятням. Вибірні новгород-сіверці йшли до бою зі своїми людьми. Так І. Страмоухов виступав на государеву службу на коні у збруї і з пищаллю, при ньому були три чоловіки на конях з пищалями. Ще чет-

¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 66, 81.

² Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Т. I. – М., 1913. // <http://diderix.petergen.com/plz-tnkv.htm>.

³ Там само.

веро виборних – І. Шастов, М. Ізносков, І. Щоголев, В. Люшин – мали стати до бою на коні у саадаку та з чоловіком на мерині з пищаллю. Дворяни і діти боярські записані як «дворові» або під статтею «с городом» також виходили до бою на конях у збруї із саадаком, або пищаллю, маючи при собі одного, рідко двох людей на мерині з пищаллю. Багатші мали ще й по одному запасному коню без збруї. До розряду дворових дворян зараховувалися городові дворяни за виявлені ними звитягу і заслуги. Серед дворових дворян Новгород-Сіверського, що служили у Рильську, відомі: І. Волжин, Г. Ізносков, А. Ізносков, М. Люшин, С. Стромоухов, І. Булгаков, І. Кусаков, Ф. Булгаков, П. Шишкін, Ю. Арсеньєв, В. Щеголев, С. Пересветов, М. Кульнев. У Путивлі: Д. Кирєєв, М. Яцин, С. Яцин, Ф. Аладьїн. Саме вони призначалися головами загонів у ході Смоленської війни.

У «городових» дітей боярських, окрім їхніх чільників, не було достатнього спорядження, вони вказані без попису озброєння і без почту. Всього було поверстано новгород-сіверців дворян і дітей боярських 131 чоловік, із них кінних 30 та 25 чоловік на конях з їхнього почту¹.

Також згадки про чернігівців трапляються у писцевих книгах, у яких давався опис поміщицьких володінь. Найдавніша з таких книг по Путивлю і його уїзду відноситься до 1626-1627 рр. Серед поміщиків Підгороднього Путивльського стану п'ять названі чернігівцями, серед решти поіменованих зустрічаються імена чернігівців і новгород-сіверців без указівки на їх походження. Чернігівці вказані і серед поміщиків Печерської та Колодязної волостей. У Рильському Підгородньому стані, згідно писцевої книги 1628-1629 рр., окрім названих поміщиків-чернігівців, мешкали новгород-сіверці, відомі по прізвищах. У списку поміщиків Свапського стану приведено кілька імен із додатком «чернігівець», водночас кілька десятків поміщиків мають ті ж самі імена, прізвища і по-батькові, що і дворяни та діти боярські новгород-сіверці, приведені у списку десятні.

У списку писцевої книги Підгороднього, Омонського і Свапського станів Рильського уїзду 1628-1629 рр. згадані чернігівські емігранти серед дворян і дітей боярських власників помість і вотчин. У Рильському Підгородньому стані названо чернігівцями 12 чоловік та один новгород-сіверцем. Водночас серед прізвищ решти ратних людей зустрічається багато таких, що вказують на їхній зв'язок з чернігівськими та новгородськими родами дітей боярських. У Омонсько-

¹ Там само.

му стані Рильського уїзду 38 помість належали чернігівцям, два з яких були на той час у володінні вдів з дітьми і одне «дівок» – дочок ратника. У Свапському стані осіли новгород-сіверські отамани В. Булатов, Я. Попов з 26 товаришами¹.

Система утримання війська на Чернігівщині за Часів Речи Посполитої мала той же принцип, що і при Московщині, земельна ділянка, із правом її осадження селянами, слугувала для матеріального забезпечення воїна, що зі своєю зброєю і продовольством мав відслужити певний термін часу на свого монарха. Московські ратні люди, як і королівські ленники, отримували ділянки на посаді міста або у замку, який вони мали захищати. Окрім участі у походах та сторожової служби, деякі категорії ленників мали нести додаткові повинності, як от відбуття колійної повинності та обов'язок доставки листів². Під час походів, на відміну від кварцяного війська, московським ратникам видавали грошову платню лише раз на рік. За рядом статей дворяни московської служби мали менше привілеїв, аніж польська шляхта та українське козацтво. Дворян могли примусово переселяти до інших населених пунктів, використовувати як робочу силу для будівництва укріплень, і найголовніше – вони не мали свого самоврядування, у той же час лишаючись дешевою і боєздатною воєнною силою.

Після закінчення строку Деулінського перемир'я московський Земський собор постановив розірвати мир із Польщею, воєводам був даний наказ про складання списків по містах і десятнях, кому йти на війну. До дітей боярських путивльців, новгород-сіверців, чернігівців і риян, які жили у Путивлі та Рильську, були направлені бояри, дворяни і дяки «для розбору», тобто для визначення складу «експедиційного корпусу» для майбутньої війни.

Активна участь «чернігівської еміграції» в бойових діях розпочалась наприкінці 1632 р., коли загін на чолі з С. Болтіним у складі якого були дворяни і діти боярські з Чернігівщини, рушив на Новгород-Сіверський. Кілька боїв відбулося у передмісті в листопаді. 10 грудня в результаті штурму московським загоном був захоплений костел на посаді, його залогою були тутешні селяни, які через лазутчика погодились не чинити супротиву, однак самі боялися перейти на бік Москви, оскільки їх стерегли козаки³. 20 грудня дворяни і діти боярські,

¹ Там само.

² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речи Посполитої... – С. 89.

³ Там само. – С. 108.

очолені головою новгород-сіверцем І. Стремоуховим, здійснили штурм замку, який їм вдалося спалити, захоплено 400 литовців та 2000 руських¹. Немає сумнівів, що оволодіння таким потужним замком, як Новгород-Сіверський, могло відбутися лише за умов пасивності його оборонців, ймовірно, внаслідок агітації з боку московських новгородців, яких обложени могли знати особисто. До складу сформованої залози Новгорода-Сіверського увійшли дворяни і діти боярські з Чернігова та Новгорода-Сіверського. На це вказують звістки про дії загону зі складу залози на чолі з новгородцем Л. Люшиним². Інший представник цього роду В. Люшин очолив місію до Москви, де отримав гроші та озброєння для Новгорода-Сіверського³. Нестача продовольства призвела до розкладання гарнізону, влітку 1633 р. з нього дезертирувало 100 чернігівських стрільців⁴.

Під час Смоленської війни чернігівці часто очолювали окремі загони московського війська, можна припустити, що і рядовий їх склад також складався з емігрантів. Так, у квітні 1633 р. загін під командою чернігівця К. Вишневського зібрав для путивльських воєвод інформацію про підготовку нападу О. Пісочинського на Путивль, той же загін полонив язиків у боях під Путивлем та під Срібним⁵. Підрозділи під головуванням новгородців М. Ізноскова і М. Кульнева брали участь у взятті Стародуба⁶.

Загін служилих людей з Путивля на чолі з чернігівцем М. Коренєвим ходив під Роменський острог, де провів розвідку та взяв язиків⁷. Невдовзі після захоплення Батурина і Стародуба московським військом з Путивля був здійснений напад на Роменський острог. Серед начальників цього війська були голови з Новгорода-Сіверського М. Кусаков і В. Люшин⁸. Ратні й охочі люди під керів-

¹ Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Т. I. – М., 1913. // <http://diderix.petergen.com/plz-tnkiv.htm>.

² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 114.

³ Там само. – С. 121.

⁴ Там само. – С. 120.

⁵ Акты Московского государства изданные императорскою академиею наук. Под редакциею Н. А. Попова. Т. I. Разрядный приказ. Московский стол. 1571-1634. – СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1890. – С. 596.

⁶ Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Т. I. – М., 1913. // <http://diderix.petergen.com/plz-tnkiv.htm>.

⁷ Акты Московского государства изданные императорскою академиею наук. Т. I... – С. 596.

⁸ Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Т. I. – М., 1913. // <http://diderix.petergen.com/plz-tnkiv.htm>.

ництвом голів, одним із яких був чернігівець О. Костентинов, взяли і спалили Борзну та багато навколишніх сіл¹.

Боярський син М. Булгаков, який походив з багатолюдного роду чернігівських і новгород-сіверських служилих людей, у чолобитній згадував, що за час своєї тридцятилітньої служби цареві він був головою над ратними людьми у боях під Батурином, Ромнами, Івангородом та під час сидіння у Путивлі. М. Булгаков також писав, що він служив за чернігівським списком «с городом» і просив призначити його «осадним головою» до Севська².

В серпні 1633 р. воєводи Ф. Бутурлін і Г. Аляб'єв вирушили з Новгорода-Сіверського на Чернігів. Їх військо підійшло до переправи через річку Снов навпроти села Клочкова³. Тут відбувся бій, у якому відзначились голови – новгородці Іван Стремоухов і Іван Волжин, останній у сутичці отримав важке поранення кулею з пищалі, яка пробила йому плече. Загін побив поляків і литовських людей⁴ та взяв полон, але кілька чоловік дорогою втекли і встигли попередити залогу міста. Коли наступного дня московські війська пішли на штурм міста біля брами, їх наступ був відбитий. Московське військо стало табором за Єлецьким монастирем, звідки пустошило навколишні села. Вночі розпочався штурм міста «з боку хуторів і халуп, розташованих на підзамчі», які були запалені обложеними з метою освітлення «штурмонебезпечної» ділянки оборони⁵. Вірогідно ці події відбувалося у районі «Кавказу» і Лісковичі. Чернігівська фортеця з цього боку не мала оборонних валів, а подекуди і палісадів і в пізніший час. Ця атака виявилася невдалою. 24 серпня воєводи вирішили взяти місто з іншого боку. Війська Ф. Бутурліна й Г. Аляб'єва штурмували Лоївську браму, яка знаходилася в районі перетину сучасних вулиць Магістратської та ім. М. Горького, однак обложеним вдалося вбити чільника штурму, і атака захлинулася. Настрашене підходом підкріплення до Чернігова московське військо відступило⁶.

У квітні 1634 р. вищезгаданий новгород-сіверець І. Волжин у якості сотенного голови бився з литовцями під Блисловою, а у липні

¹ Там само.

² Там само.

³ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 125.

⁴ Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Т. I. – М., 1913. // <http://diderix.petergen.com/plz-tnkv.htm>.

⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 125-126.

⁶ Там само. – С. 126.

того ж року був поранений з пищалі в Новгородському уїзді. При поході на Литву 1636 р. чернігівські дворяни і діти боярські, мали їздити «на вісті» до сіверських і польських міст «одвукінь»¹.

Відсутність перспективи на перемогу і на повернення своїх колишніх маєтків підштовхувала чернігівських емігрантів до пристосування до місцевих умов. У 1634 р. путивльські чернігівці, дворяни і діти боярські та верстові козаки, просили дозволити їм і далі утримувати в себе литовський полон, «женок и девок и малых ребят», заради їхньої бідності та безлюдства², у 1635 р. чернігівські дворяни і діти боярські звертаються до царя із чолобитною про надання в Путивлі місць під двори на посаді, оскільки вони уже 25 років проживають усередині фортеці, в «осадных местечка», від чого терплять тісноту, а путивльські дворяни і діти боярські на посаді мають по два і по три місця, і лишні місця здають у найм всяким людям³. У своїй чолобитній, датованій тим же роком, чернігівські і путивльські дворяни і діти боярські, просять царя про прирівнення їхніх повинностей у службі із козаками, пушкарями і затинщиками, щоб їх до Москви із відписками та іншими справами і «на вісті» по містам посилати по черзі⁴.

Певним чином чернігівські емігранти брали участь і у подіях часів Хмельниччини, зрідка вони згадуються і за доби Руїни. У 1648 р. один із голів Недригайлова, чернігівець Д. Сторунов, послав стрільців до Литви, для «провідування усяких вістей», пов'язаних із повстанням Б. Хмельницького, тоді ж з Путивля були розіслані ратні люди для охорони Недригайлова і Охтирки, путивльці і чернігівці з верстаними полковими козаками мали прибути на швидку до Яблонова⁵. У 1650 р. частина дітей боярських, новгородців і чернігівців, які служили у Рильську, були переведені на проживання до Недригайлова, Кам'яного та Бобрика. Путивльські діти боярські, що жили у Недригайловському окрузі, подали чолобитну, щоб їх писали у списках вище чернігівців, оскільки вони більш довго служили царю⁶.

¹ Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Т. I. – М., 1913. // <http://diderix.petergen.com/plz-tnkv.htm>.

² Акты Московского государства изданные императорскою академиею наук. Т. I... – С. 606.

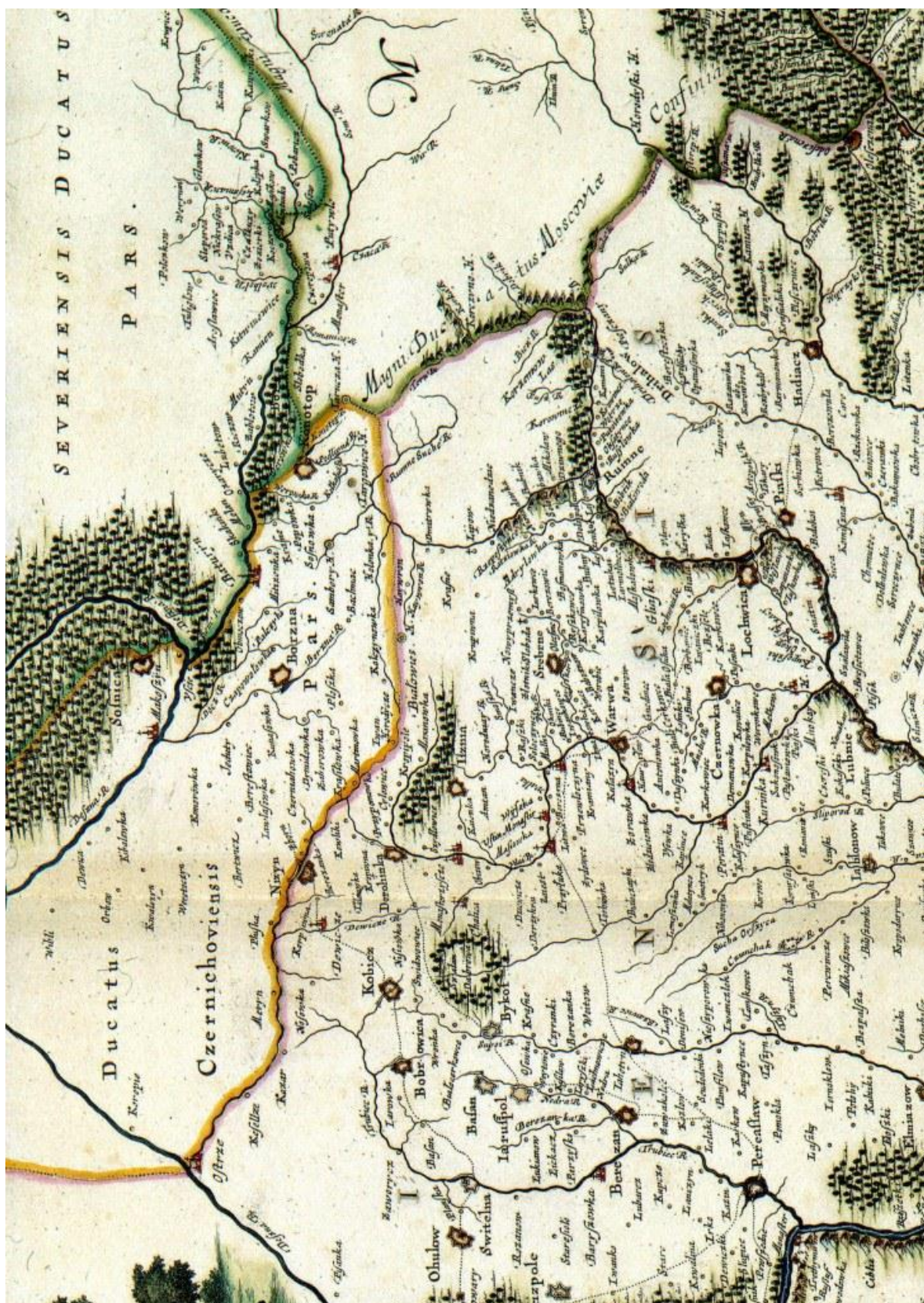
³ Акты Московского государства, изданные императорскою академиею наук. Т. II... – С. 3.

⁴ Памятники истории Восточной Европы... – С. 9-10.

⁵ Акты Московского государства изданные императорскою академиею наук. Т. II... – С. 223-224.

⁶ Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Т. I. – М., 1913. // <http://diderix.petergen.com/plz-tnkv.htm>.

Фрагмент карти Гійома Левассера де Боплана. Населені пункти Південної Чернігово-Сіверщини станом на 1630-і рр.

Чернігівці і путивльці, дворяни і діти боярські, поміщики та вотчинники, черкаси, які поселилися у Путивльському і Недригайлівському уїздах у 1659 р. надавали відписки про спустошення від набігів воровських черкас і татар¹. У 1660 р. за указом царя у полку окольничого і воєводи А. В. Бутурліна були роздані у якості винагороди золоті монети вартістю в 5 угорських золотих. Серед нагороджених були новгород-сіверці А. Ізносков, С. Ізносков, С. Полянський, Ф. Пушкарьов, І. Пушкарьов, Г. Пушкарьов, Ф. Костін, В. Костін та чернігівці Г. Самойлов, С. Коренін, Є. Чудінов, які несли службу «по Рильську»². У 1665 р. у Переяславі був проведений огляд війська дворян, дітей боярських та інших ратних людей, путивльців і чернігівців. З Путивля до Києва були відправлені ратні люди, чернігівці і путивльці, дворяни і діти боярські, артилерія та запаси окольничому князю Микиті Яковичу Львову³.

Не виключена можливість присутності емігрантів у складі московських залог Чернігова та інших міст Гетьманщини, яка могла посилювати втручання у внутрішні справи українських земель та, врешті, призводити до конфліктів.

Євгенія Страшко, Сергій Кириленко (Ніжин)

До проблеми україно-російських взаємовідносин у 50-х – 60-х рр. XVII ст. у працях російського дослідника Бориса Флорі

На сучасному етапі українська і російська історичні науки розвиваються, фактично, незалежно одна від одної. Тому актуальності набуває осмислення українськими вченими досвіду своїх російських колег. Проблема інтеграції української історії у світову обумовлює важливість детального вивчення й опрацювання перспектив української історії з погляду сусідніх народів. У сучасних умовах значно зріс дослідницький інтерес до проблеми складання міждержавних відносин в загальноісторичному процесі. Дослідження проблеми україно-російських взаємовідносин середини XVII ст. становить інтерес насамперед

¹ Акты Московского государства изданные императорскою академиею наук. Т. II... – С. 644.

² Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Т. I. – М., 1913. // <http://diderix.petergen.com/plz-tnkv.htm>.

³ Там само.

тому, що й сьогодні Україна стоїть перед принциповим вибором геополітичного курсу свого розвитку та пошуку й самоусвідомлення власного статусу.

Історія є своєрідним баченням, яке потребує часової відстані, тому зараз історики розглядають одну і ту саму проблему з різних точок зору. Щоб зрозуміти історію України в усьому її всесвітньо-історичному вимірі, необхідним є вивчення цієї теми зарубіжними істориками – російськими, польськими та ін. У зв'язку з цим актуальним є доповнення українського контексту відносин між Росією та Україною 50-60-х рр. XVII ст. історіографічними висновками інших наукових шкіл, передусім російської.

У новітній російській історіографії актуальним є питання вивчення історії україно-російських взаємовідносин середини XVII ст.

Зазначимо, що внесок російських істориків у розробку проблематики україно-російських взаємовідносин середини XVII ст. певною мірою проаналізовано в українській історіографії. Насамперед, слід відзначити дослідження В. Маслака¹, який проаналізував дослідницькі розвідки даного питання в російській історіографії XVIII – початку XX ст. Автор зазначає, що, незважаючи на панування великодержавної методології, російській історіографії належала першість та тривале домінування у галузі ґрунтовних досліджень актового та архівного джерелознавства, історіографії документознавства та археографії тощо. Тому російська історіографія була одним з центрів історичних досліджень проблематики відносин між Росією та козацько-гетьманською державою 50-60-х рр. XVII ст. Так, радянський етап історіографії національно-визвольної війни досліджений у низці статей Ю. Назаренка². Історіог-

¹ Маслак В. І. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в російській історіографії XVIII – початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.06. – К., 2001. – 20 с.

² Назаренко Ю. В. Исследование истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. и воссоединения Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг.: Дисс... канд.ист.наук: 07.00.02.; 07.00.09. – Днепропетровск, 1982. – 359 с.; Назаренко Ю. В. Освещение русско-украинских связей периода освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. в советской историографии середины 50-х – 60-х гг. XX в.// Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР. – Вып. 4. – Днепропетровск: Промінь, 1973. – С. 181-193; Назаренко Ю. В. Освещение социально-экономической истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. в советской историографии послевоенного времени (1946-1976) // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск: Сич, 1979. – С. 70-82; Назаренко Ю. В. Освободительная война украинского народа 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией в трудах советских историков накануне Великой Отечественной войны // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Вып. 2. – Сб. науч. работ / Редкол. проф. Борщевский В. Я. (отв. ред.) и др. – Днепропетровск, 1975. – С. 39-50.

рафічний аналіз різноманітних публікацій середини 30-х – середини 80-х рр. ХХ ст. дозволив автору виробити періодизацію радянської історіографії з даної проблеми, простежити процес формування радянської концепції «Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. та возз'єднання України з Росією». Щодо історіографії 80-х років Назаренко дає високу оцінку, по-перше, монографії Л. Заборовського «Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.»¹, вказуючи на важливість висвітлення зовнішньополітичного контексту національно-визвольної війни, та, по-друге, колективній праці В. Пашуто, Б. Флорі та А. Хорошкевич «Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства»², схвалюючи певну новизну поглядів Б. Флорі щодо питання про возз'єднання України з Росією.

Також аналіз окремих аспектів проблеми національно-визвольної війни в російській історіографії XVIII – початку ХХ ст. подано у працях В. Брехуненка, В. Кравченка, С. Тарасова та ін. Практично всі автори констатують, що в основі праць більшості російських істориків лежав великодержавницький підхід, який суттєво зменшував концептуальну результативність досліджень та нерідко був передумовою фальсифікації, перекручування фактів тощо.

В. Брехуненко³ аналізує офіційний канон, що склався в російській радянській історіографії і був, на його думку, генетично пов'язаний з російською історіографічною традицією. У зв'язку з цим автор поділяє дослідників переяславсько-московських домовленостей 1654 р. на «коментаторів офіційного канону» та на істориків, які, власне, спеціалізувалися на дослідженні вказаної проблематики. Серед останніх автор називає Л. Заборовського, Г. Саніна та Б. Флорю. Загалом, робота В. Брехуненка великою мірою заповнює існуючу прогалину в уявленні про російську історіографію історії України. Історик чітко показав головні тенденції розвитку досліджень Переяславської ради 1654 року в сучасній російській історіографії.

Одним з напрямків наукової творчості Бориса Миколайовича Флорі є історія міжнародних відносин у Східній Європі в період піз-

¹ Назаренко Ю. В. Исследование истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. и воссоединения Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг.: Дисс... канд.ист.наук...

² Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М.: Наука, 1982. – 264 с.

³ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 605-652.

нього середньовіччя та раннього нового часу. Велику увагу автор приділяє російсько-польським відносинам. Ці дослідження є важливими для з'ясування передумов національно-визвольної війни. Б. Флоря став автором низки робіт з історії національно-визвольної війни середини XVII ст. і російсько-українських зв'язків у даний період. Однією з найбільш ґрунтовних робіт з цієї теми є його дослідження «Древнерусское наследие и судьбы восточного славянства» (1982)¹. У ній автор досліджує політичну ідеологію визвольного руху, ідеологічне підґрунтя «возз'єднання» України з Росією 1654 р., особливості масової свідомості низів українського суспільства. У різноманітних дослідницьких студіях Флоря звертається й до таких проблем історії національно-визвольної війни, як міжнародні відносини у Східній та Центральній Європі напередодні та під час війни², релігійні конфлікти як фактор національно-визвольної війни³, юридичний статус Гетьманщини після Переяславської угоди 1654 р.⁴ тощо.

Передумови національно-визвольної війни автор висвітлює у працях, присвячених історичним подіям кінця XVI – першої половини XVII ст. Низка робіт вченого присвячена взаємовідносинам між Османською імперією, Кримським ханством і східноєвропейськими країнами зазначеної доби. Флоря характеризує мирну угоду між Росією та Річчю Посполитою 1634 р. як певний рубіж в історії стосунків східноєвропейських держав з Османською імперією і Кримом⁵. У зовнішній політиці Річ Посполита дедалі більше схилялася до війни проти Криму й Туреччини. З одного боку, магнати були готові піти на досить серйозні міри, щоб запобігти татарським набігам; з іншого, польський король Владислав IV розробляв плани війни проти Туреччини для зміц-

¹ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства...

² Флоря Б. Н. Османская империя, Крым и страны Восточной Европы во второй половине 30-х – 40-х гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – Ч. 1. – М.: Памятники исторической мысли, 1998. – С. 157-174.

³ Флоря Б. Н. Отражение религиозных конфликтов между противниками и приверженцами унии в «массовом сознании» простого населения Украины и Белоруссии в первой половине XVII в. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в. Часть 2. Брестская уния 1596 г.: Исторические последствия события / Отв. ред. Б. Н. Флоря. – М.: Издательство «Индрик», 1999. – С. 151-174.

⁴ Флоря Б. Н. Переяславская рада 1654 г. и ее место в истории Украины // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2004. – М.: Наука, 2005. – С. 5-39.

⁵ Флоря Б. Н. Османская империя, Крым и страны Восточной Европы во второй половине 30-х – 40-х гг. XVII в. ... – С. 157-174.

нення влади в країні. У цьому контексті велике значення набували взаємовідносини з Росією. Флоря вказує на прагнення польського уряду в 1640 р. укласти з Москвою союз проти Османської імперії. Втім російський уряд на той час не сприйняв цю пропозицію. Одним з пояснень такої стриманої реакції Москви дослідник вважає звістки про переговори між Варшавою і Стамбулом.

У 1635 р. в Росії почалося спорудження нової оборонної системи. Оскільки стара система оборони південних районів Росії була практично зруйнована в період смути і не могла ефективно протистояти татарським нападам, був укріплений історичний оборонний рубіж, так звана Засічна межа, а також розпочато будівництво нової передової лінії оборони – Білгородської межі. У результаті реорганізації оборонних ліній ускладнилися умови для здійснення татарських набігів на російські землі. Через це татарська знать все частіше звертала увагу у бік Речі Посполитої, де не було подібної системи оборони південних кордонів.

У середині 40-х рр. активізувалася польсько-литовська політика на півдні. Відносини з Кримським ханством були розірвані, а російський уряд отримав пропозиції про укладення союзу проти татар. У цей час питання про завоювання Криму стало предметом обговорення правлячих кіл двох країн. Широкі воєнні плани російського уряду взимку-навесні 1646 р. та посольство В. Стрешнева до Польщі були етапами підготовки до війни, метою якої було «повне знищення Криму». Втім внутрішньополітичні протиріччя всередині Речі Посполитої зірвали спільний виступ східноєвропейських держав проти Криму¹.

Б. Флоря виділяє дві основні сили, що виступали за війну з Кримом. Головною силою в Польщі були магнати – володарі маєтків в Україні. Вони побоювалися активності козацтва і виступали за локальну війну під повним їхнім контролем. Король Владислав IV прагнув шляхом війни зміцнити королівську владу, зокрема за рахунок придбання нових володінь. Флоря детально аналізує політику Владислава IV. Королю була потрібна війна не лише з Кримом, але й з Османською імперією. З метою спровокувати османів до нападу на Річ Посполиту і отримати таким чином «законний» привід для початку війни у квітні 1646 р. король зустрівся з представниками козацької старшини та передав їм гроші на будівництво флоту і привілей, що дозволяв удвічі збільшити реєстр. Акції короля, здійснені з порушенням традиційних

¹ Флоря Б. Н. К истории переговоров о русско-польском антиосманском союзе в середине 40-х гг. XVII в. // Славяне и их соседи. – М., 1989. – С. 52-56.

політичних норм і без урахування розстановки політичних сил в країні, викликали різку протидію з боку магнатів і шляхти.

Б. Флоря відзначає, що провал планів Владислава IV спричинив відповідне розчарування козацтва, яке розраховувало на військову здобич і повернення втрачених після повстання 1637-1638 рр. вольностей. До того ж було припинено війну між Росією та Кримом. Як вказує автор, для козаків, які втратили надії на покращення свого становища, єдиним виходом у ситуації, що склалася, був пошук підтримки у Кримського ханства. Для кримської знаті це був, по-перше, порятунок від небезпеки, а по-друге, можливість пожитися багатою здобиччю, яку не можна було взяти на захищених оборонними лініями російських землях.

Низка праць Б. Флорі присвячена історії запорозького козацтва наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., тобто напередодні й на початку Визвольної війни. В центрі його уваги – стереотипи масової свідомості низів українського суспільства. Науковець вважає, що у свідомості козацтва тісно переплелися два конфлікти – соціальний і релігійний. З одного боку козаки протестували проти спроб позбавлення їх особливого статусу і перетворення їх у «підданих». З іншого – вони не хотіли підкорятися «владі» уніатської церкви. У зв'язку з цим спроби зменшити реєстр пов'язувалися передусім із прагненням «ляхів» послабити козацтво як головного захисника православ'я на українських землях¹.

На думку Б. Флорі вже на початку 20-х років XVII ст. козаки дійшли висновку про необхідність збройної боротьби проти Польщі «за віру і про козацтво». Флоря не вважає, що вже з цього часу починається пошук союзників. З цим пов'язані зміни у відносинах між козацтвом і Кримом. Виникнення ситуації, коли ворожі стосунки змінювалися дружніми, було пов'язане передусім із внутрішніми конфліктами в мусульманському світі, коли одна з ворогуючих сторін зверталася за допомогою до козацтва. В свою чергу, козаки шукали підтримки кримського хана у боротьбі з поляками. Зокрема, Крим став одним із місць, де запорозькі козаки могли заховатися від переслідувань у випадку поразки козацького повстання². На території України ходили чутки про можливість спільного виступу козаків з татарами проти Польщі.

¹ Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20-30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – №2. – С. 37.

² Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – С. 52-53.

Більше того, у 40-х рр. козаки почали здійснювати походи на російську територію разом із татарами.

Отже, у 20-40-х рр. XVII ст. відносини між козаками і татарами набули складного і неоднозначного характеру: з одного боку, між ними тривали конфлікти і зіткнення, з іншого – ця ворожість змінювалася ситуативно моментами співробітництва. На думку Б. Флорі, це дає змогу краще зрозуміти історичні умови, в яких на початку 1648 р. було укладено військовий союз Війська Запорозького з Кримом. Укладення такого союзу було підготовлено розвитком відносин між запорожцями і татарами в 2-й чверті XVII ст.¹ Флоря наголошує, що в Криму і Османській імперії козаки шукали притулку лише тоді, коли не залишалося іншого виходу. Але подекуди частіше козаки хотіли отримати підтримку з боку Російської держави².

Б. Флоря не обійшов увагою питання з історії етнічної самосвідомості східних слов'ян. Він критично ставиться до загальноприйнятої схеми етнічної історії слов'янства, згідно якої існування єдиної східнослов'янської етнічної спільності було завершено наприкінці XIV ст. Автор визнає, що кінець XIV – початок XV ст. може розглядатися як важливий рубіж в історії східних слов'ян. Втім відмінності у соціально-політичному устрої, характері політичної культури, соціальної психології тощо тоді лише зароджувалися. Тому він вважає можливим говорити лише про те, що «з цього часу виникають об'єктивні передумови для формування кількох східнослов'янських народностей»³. Важливі зміни в етнічній самосвідомості східних слов'ян Б. Флоря помічає лише наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. Втім, на думку Флорі, не дивлячись на те, що процес етнічної диференціації в цей час набув глибоких чинників, він ще не був остаточно завершеним, і уявлення про спільний успіх східних слов'ян були досить міцними. Тому рішення Переяславської ради були сприйняті обома сторонами як відновлення попередньої єдності, що існувала в часи Володимира Великого⁴.

¹ Там само. – С. 59.

² Там само. – С. 49-51.

³ Флоря Б. Н. Лев Валентинович Заборовский [библиография работ Л. В. Заборовского по ранней новой истории Европы] // Славяне и их соседи: Сб. ст. Вып. 9: Славяне и немцы. Средние века – раннее новое время: 1000-летнее соседство: мирные связи и конфликты. – М., 1999. – С. 238-243.

⁴ Флоря Б. Н. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени // Россия-Украина: история взаимоотношений. Отв.ред: Миллер А. И., Репринцев В. Ф., Флоря Б. Н. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 9-28.

У роботі про витоки польсько-українського конфлікту¹ Б. Флоря охарактеризував ситуацію в українських містах (передусім у Львові), де в умовах тривалого співіснування двох народів, один з яких був нерівноправним по відношенню до іншого, виникли передумови для конфлікту. Національне протистояння перепліталось з релігійним: львівські міщани-«русини» зазнавали утисків через те, що були «схизматиками». В якості доказів, що віддзеркалюють ситуацію минулого, Флоря наводить документальні тексти, що походять із середовища Львівського братства на рубежі XVI-XVII ст. У них поляки виступають як сусіди, що були закликані на допомогу київським князям, але захопили їхні землі, примусили відмовитися від своєї віри та звичаїв, пограбували храми. Іншими словами, документальні твердження створюють уявлення про цілеспрямовані дії поляків, що призвели до знищення державності і занепаду культури східних слов'ян².

Б. Флоря приділяє значну увагу Переяславській раді, її ролі в історії російсько-українських взаємовідносин у широкому їх розумінні. Мова йде про взаємовідносини не тільки між Росією та Гетьманщиною, але й між російським та українським суспільствами. Автор для визначення української держави, що сформувалася у ході національно-визвольної війни, використовує термін «Гетманство», що можна вважати російською калькою поширеного в українській літературі терміну «Гетьманщина». Крім того, Б. Флоря надає перевагу терміну «народно-визвольна війна» замість поширеного в українській історіографії «національно-визвольна», що, очевидно, пов'язане з переконанням вченого про передчасність вживання поняття «нація» для тодішньої історичної ситуації.

У статті «Переяславская рада 1654 г. и ее место в истории Украины» дослідник аналізує історико-правові засади взаємовідносин Росії та Гетьманщини після Переяславської ради. Узагальнюючи різні точки зору на характер зв'язків між Росією та Гетьманщиною, автор виділяє два основні підходи: інкорпорація України до складу Росії та звичайний військово-політичний союз. Проте, на думку російського вченого, гіпотеза про відносини між Росією та Гетьманщиною після 1654 р. як військово-політичного союзу не витримує критики, адже укладення союзу пов'язане з оформленням союзницьких зв'язків у вигляді двос-

¹ Флоря Б. Н. У истоков польско-украинского конфликта // Славяноведение. – 2004. – №4. – С. 28-34.

² Там само.

торонньої угоди з чітким визначенням спільних цілей сторін та взаємних обов'язків. Між тим, подібного документу не було укладено. Конструкції про інкорпорацію Б. Флоря вважає вірним з формальної точки зору. Зміст рішень Земського собору 1653 р. та Переяславської ради полягає в тому, що Гетьманщина ставала частиною Російської держави. Після принесення козацтвом присяги, Олексій Михайлович отримав законне право виступити на їх захист проти Речі Посполитої. Втім Гетьманщина навіть після Переяславської ради продовжувала існувати як державно-політична цілісність¹.

У сучасній історіографії неодноразово висувалося припущення, згідно якого обидві держави були пов'язані відносинами васалітету. Флоря приділяє певну увагу аналізу цього припущення. Він зазначає, що у пізньому середньовіччі існували різні типи васальної залежності, характеризує форми цих відносин з метою виявлення схожих ознак і відмінностей. При цьому Флоря звертає увагу на те, що встановлення васальної залежності не означало обмежень у зовнішньополітичній сфері. У зв'язку з цим він називає помилковою точку зору В. Смолія та В. Степанкова, котрі піддають сумніву васальний характер взаємовідносин Росії та Гетьманщини та стверджують, що такі відносини передбачали «залежність, за якої одна держава (протектор) бере на себе функції зовнішніх відносин іншої (протекторної) держави»². Б. Флоря показує, що васальні зв'язки такого типу залежності не передбачали.

Своєрідним фактом, що може свідчити про становлення васальних зв'язків між Олексієм Михайловичем та Хмельницьким, на думку Флорі, є передача В. Бутурліним гетьману в Переяславі прапору й булави – атрибутів політичної влади. Флоря не бачить підстав стверджувати факт персональної присяги васала сюзерену, адже гетьман присягав царю за тією ж формою, що й полковники разом з ним. Отже, на думку дослідника, відносини між Росією і Гетьманщиною, згідно рішень Переяславської ради, неможливо охарактеризувати як васальні. Також Б. Флоря не погоджується з оцінкою В. Смолія з приводу правових відносин Росії та Гетьманства як «номінального васалітету». Він переконаний, що форми цих зв'язків далеко виходили за рамки васальних й за своїм правовим характером ця залежність була набагато тіснішою.

У дослідженні автора «Русское государство и его западные соседи

¹ Флоря Б. Н. Переяславская рада 1654 г. и ее место в истории Украины // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2004. – М.: Наука, 2005. – С. 5-39.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – К.: Либідь, 1993. – С. 445.

(1655-1661)» наголошується, що з середини XVII ст. наступив новий етап у розвитку російської зовнішньої політики. У російській правлячій еліті з'явився цілий ряд масштабних проектів, втілення в життя яких сприяло б трансформації Росії у панівну державу на території Східної Європи і прибалтійському регіоні. Але, як відомо, у середині XVII ст. реалізація цих проектів виявилася марною, розрахунки тотального послаблення Речі Посполитої – химерною мрією¹.

Певне значення мала відсутність важливих і дієвих політичних контактів між російською політичною елітою та елітою інших європейських країн. У російських політиків не було особистих зв'язків ні з аристократією, ні з духовними ієрархами. Можливим винятком був контакт російських політиків у 1656-1658 рр. з представниками литовської знаті, зацікавленими в поверненні своїх «маєтностей». За таких умов дипломатичні місії, що направлялися за кордон, часто могли повідомляти лише те, що чули від різних людей дорогою, та від державних діячів, з якими зустрічалися у офіційному порядку. Тому така ситуація породжувала ряд труднощів, що заважали російським політикам приймати важливі політичні рішення².

Сфера наукових інтересів Б. Флорі є надзвичайно широкою. У зазначених працях він зробив серйозний творчий внесок у дослідження передумов національно-визвольної війни, міжнародних відносин в Європі першої половини – середини XVII ст., політичної стратегії визвольного руху, ідеологічного підґрунтя «возз'єднання» України з Росією 1654 р., юридичного статусу Гетьманщини після 1654 р., особливостей масової свідомості низів українського суспільства періоду Національно-визвольної війни. Визвольна війна українського народу та входження України до складу Російської держави стали найважливішими подіями європейського політичного життя XVII ст. Істотною стороною цих подій були численні російсько-українські взаємовідносини.

Сучасний російський вчений Б. Флоря своїми дослідженнями зробив вагомий науковий внесок у вивчення політичних та соціальних передумов національно-визвольної війни в Україні, історії «возз'єднання України з Росією», аналізу юридичного статусу Гетьманщини та особливостей суспільної свідомості українства 50-60-х рр. XVII ст.

¹ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655-1661). – М.: «Индрик», 2010. – 656 с.

² Там само. – С. 644-645.

Значення Лоевської битви 1651-го року в обороні Чернігово-Сіверщини від литовсько-польських військ

"Коли вибухають битви і над полями бойовиськ розвіюються клуби диму й ненависті, за нагороду переможцям правлять видовиська вселенської агонії, прокльони полонених і молитовні хори войовничих душ, що вже залишили землю, але ще не прийняті небесами".

Богдан Сушинський

Кількістю своїх воєнних злетів і падінь Чернігово-Сіверщина широко відома, адже розташування на кордоні зобов'язує ці землі боронити Українську державу протягом великого проміжку часу, охоплюючи князівську добу і козаччину. Через постійну загрозу втрати державної цілісності зі сторони Польщі, згодом Великого Князівства Литовського, саме в північних територіях полковий устрій був запроваджений одним із перших. Чернігівський полк було створено у 1648 р., а полковником був призначений колишній борзнянський староста Мартин Небаба.

Розглядаючи питання вторгнення польсько-литовських військ на територію Чернігово-Сіверщини, на наш погляд, необхідно виокремити Лоевське протистояння 1649 та 1651 рр., як одну з найславетніших оборонних операцій на північному кордоні козацької держави. Дане питання, на сучасному етапі, піднімають С. Горобець¹, О. Коваленко² та багато інших дослідників. До історії Чернігово-Сіверщини почали звертатися ще з другої половини ХІХ ст., це роботи А. Шафонського, М. Константиновича, О. Лазаревського. На початку ХХ ст. вийшли праці Ю. Татищева та А. Василенка.

Зборівський мир не задовільнив жодної із сторін. По обидва боки барикад тривала інтенсивна підготовка до військових дій. Невда-

¹ Горобець С. М. До питання територіальних меж земель Чернігівської козацької хоругви (1625-1648) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: Випуск XXVI. – 2009. – С. 158-162.

² Коваленко О. Б. Полководці Війська Запорізького: Історичні портрети / Редкол: В. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-дім „КМАcademia”, 1998 – Кн. 1. – 400 с.; Коваленко О. Б. Мартин Небаба: людина з легенди // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С. 3-11.

лий досвід першої битви під Лоевом 1649-го року, сприяв більш обдуманій стратегії з боку козацького війська, прогнозуючи можливість другої, як виявилось масштабнішої і трагічнішої, воєнної кампанії під цим білоруським містом вже в 1651 р. Восени 1650 р. Богдан Хмельницький здійснив похід до Молдови. Очевидно, до участі в ньому було залучено і Небабу — в серпні під Гоголевим спотеряли його 15-тисячний загін, який прямував обозом до Хмельницького. Але головне завдання чернігівського полковника полягало у захисті північного кордону козацької держави, звідки їй повсякчас загрожувала армія Великого князівства Литовського. Згідно зі стратегічним задумом гетьмана, Чернігівський полк у взаємодії з Київським та Ніжинським мав прийняти на себе ймовірний удар Януша Радзивілла, зупинити його на дніпровському рубежі й убезпечити в такий спосіб козацьке військо на Правобережжі від прориву на фланзі й удару з тилу. Ситуація різко загострилася після того, як на початку 1651 р. польські вояки атакували козацькі залоги на Поділлі. У середині лютого назустріч їм виступив Хмельницький. Водночас на Чернігово-Сіверщині під проводом Небаби було зосереджено майже 20-тисячне військо, що базувалося в укріпленому таборі поблизу Ріпок. Передові частини пильнували переправи на Дніпрі та Сожу, а наказний полковник Семен Окша, *«висланий од його милості пана полковника Мартина Небаби»*, отаборився у Стародубі¹.

Водночас було здійснено рейд козацького загону через московські землі на територію Білорусі аж до Могильова і Смоленська. Нервова, напружена атмосфера на кордоні час від часу призводила до збройних сутичок. Так, у травні 1651 р. козацька сотня була розбита під Яриловичами, а литовський загін зазнав поразки поблизу Сожу. На початку червня козаки Небаби оточили Гомель. Сам полковник згодом у листі до Януша Радзивілла провину за порушення спокою у регіоні перекладав на гомельську залого, яка, мовляв, спровокувала інцидент. Проте, як слушно зауважив Михайло Грушевський, «розміри» виправи на Гомель виходять далеко за рамки такої пограничної карної експедиції.

Очевидно, йшлося про інше — зірвати похід литовської армії в Україну, а в разі успіху здійснити рейд у напрямі на Бихів. У всякому разі подеювали, що Небаба дав козакам саме таке напуття *«Йдіть, молодці, ...і всіх у Гомелі під корінь рубіть, місто спаліть, а потім до*

¹ Коваленко О. Б. Мартин Небаба: людина з легенди... – С. 10.

*Бихова йдіть»*¹. Докладна реляція про облогу Гомеля дозволяє відтворити її перебіг. Вранці 4 червня до міста наблизився кількатисячний загін козаків, які впродовж наступної доби копали шанці й дісталися під самісіньку стіну. Як засвідчив Януш Радзивілл, *«серед міщан виявилася зрада. Семеро з них спустилися зі стіни до ворога. Тому наші всіх міщан вирізали»*². Але це не допомогло, і 6 червня *«гомельський міщанин привів козаків з іншого боку, де паркан підгнив»*³.

Втім змусити тамтешній гарнізон на чолі з досвідченим найманцем капітаном Монтгомері до капітуляції не поталанило. 9 червня наказний полковник Петро Забіла одержав листа від Небаби з вимогою негайно *«вдень і вночі повертатися назад»*. Чи то в Україну дійшли відомості про виступ литовської армії, чи то ватажки просто вирішили далі не дратувати Януша Радзивілла, але Небаба відкликав своїх вояків з-під Гомеля і 13 червня відправив до литовського гетьмана посольство на чолі з Семеном Пободайлом. «Старший сотник полку Чернігівського», як його поймає у тогочасному документі, повіз листи від Хмельницького та Мартина Небаби із закликом до припинення військових дій. Напевне, вони розраховували шляхом переговорів відтягнути наступ литовської потуги або хоча б з'ясувати плани її командування. Але Януш Радзивілл ухвалив принципове рішення про початок кампанії й використав козацьких послів у своїх інтересах, їх було затримано на два тижні та ще й дезінформовано: на очах Семена Пободайла литовське військо начебто вирушило на Смоленщину⁴.

Насправді ж, 20 червня Януш Радзивілл остаточно погодив план операції на терені Чернігово-Сіверщини з королем Яном II Казимиром. Григорій Мирський мав форсувати Дніпро і Сож, знешкодити козацьку залогу в гирлі Сожу й забезпечити переправу головним силам під Лоевом. Сам Януш Радзивілл відправив з Річиці артилерію та піхоту човнами вниз по Дніпру, а кіннота пушила суходолом. Вранці 26 червня 3-тисячний загін Мирського зненацька напав на залогу, що складалася з 300 козаків і майже повністю була перебита. Лише кільком з них пощастило врятуватися, і вони повідомили Небабу, що на лівий берег Дніпра *«прийшли ляхи, але їх небагато»*⁵. Ця інформація мимохіть ввела чернігівського полковника в оману щодо чисельності та дійсних планів

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

супротивника. Без належної рекогносцировки Небаба, за словами Самовидця, *«порвавшись несправне, скочив противко тому войску справному»*¹. Відтак, у сучасників і нащадків могло дійсно скластися враження про легковажність та самовпевненість полковника, який став жертвою прикрих обставин.

Так або інакше 12-15-тисячне військо Небаби негайно виступило з табору під Ріпками і невдовзі розпочало бій із загоном Мирського. Тепер кількісна перевага була на боці козаків, і Януш Радзивілл, який розпочав форсувати Дніпро, міг потрапити у критичну ситуацію. За цих обставин він обрав єдино правильний вихід: скориставшись з фактора раптовості, вдарити у фланг війську Небаби тими силами, які вже форсували річку. Мемуарист Станіслав Освенцім, який залишив докладний опис битви поблизу гирла Сожу, засвідчив, що цей маневр литовського гетьмана виявився вдалим. Януш Радзивілл відрізав частину козацького війська на чолі із старшиною, і Мартину Небабі довелося битися в оточенні. У бою полягло близько 3-4 тис. козаків, дехто потрапив у полон і після допиту був страчений. Сам Небаба, *«бачачи тяжке становище, почав відходити пішо, його наздогнав товариш з хоругви старости мозирського. Небаба довго боронився від нього в рукопашному бою, і той мусив зіскочити з коня, бо не міг збити його конем. В той час наспів на допомогу ще другий товариш, і вони вдвох почали перемагати. Але Небаба ніяк не здавався в полон і, коли був поранений у праву руку, боронився лівою, аж поки був забитий»*². Загиблий був одягнутий у *«жупан атласовий зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотим гудзями й таким же шнурком»*, мав *«шаблю вправі, перстень на пальцю і хрест золотий»*. У жупані знайшли 7 тисяч золотом, які дісталися переможцю³.

Звитязі Мартина Небаби віддали належне навіть вороги. Шляхетний Радзивілл *«велів поховати Небабу і висипати велику могилу»*⁴.

Існує ще одна версія цієї битви, яку репрезентує П'єр Шевальє. Згідно з нею, Радзивілл і Мирський водночас напали на залогу в гирлі Сожу з двох сторін, але козаки боронилися аж півтори години. Після цього Януш Радзивілл, стверджує Шевальє, — *«хоч Мирський не перейшов ще ріки, яка к розділяла, і не приєднався до нього, невпинно рухався вперед, щоб чинити опір козакам»* Небаби, які підос-

¹ Літопис Самовидця // <http://www.volart.com.ua/art/berestezko/tkt5.htm>. 20.02.2014.

² Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки // <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>. 06.06.2013.

³ Там само.

⁴ Коваленко О. Б. Мартин Небаба: людина з легенди... – С. 10.

піли на поле бою¹. Втім, незважаючи на загибель своїх керманичів, близько 10 тис. козаків вчасно відступили до табору під Ріпками, а потім до Чернігова. Щоправда, литовським воякам дісталися численні трофеї і, зокрема, 14 хоругов. Автентичні малюнки на деяких з них збереглися у відділі рукописів Російської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі й були оприлюднені Ярославом Ісаєвичем².

Необхідно зазначити, що Жан-Бенуа Шеррер – французький історик XVIII ст. у своїй книзі «Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії» у перекладі Віктора Коптілова пише про Лоевську битву: *«Король лишив частину війська у Берестечку й пішов з рештою на Крем'янець. По дорозі він бачив лише тіла забитих і все більш і більш переконувався, що ця війна спустошила одну з основних провінцій його королівства, яка здавна служила йому оплотом, і розорила безліч шляхтичів і навіть найбільших панів, які володіли величезними землями і які ніколи не зможуть мати від них ніякого прибутку, якщо буде знищено селян, що становлять найбільше багатство. Ці важливі міркування перешкодили цілковитому знищенню козаків. Та, щоб завершити їх підкорення, король вирішив поїхати до Києва, звідки він зможе відправити військо і дати накази, необхідні для виконання його замірів. Але шляхтичі хотіли повернутися до своїх володінь, щоб дати їм лад. Вони вважали, що козаків розігнано і що вони ніколи не будуть спроможні піднятися після такої поразки; що, коли вони схочуть знов узятися за зброю, регулярних військ вистачить, щоб звести нанівець усі їхні зусилля, словом, що було б нерозумно відновлювати панування шляхти у країні, спустошеній постійними руйнуваннями, заподіяваними то козаками, то татарами, щоб ця шляхта пропала від голоду. Ці ремства змусили короля піти на поступки. Він зібрав раду, наякій були присутні усі командири та офіцери армії. Віддавши накази великому генералові Потоцькому, король вирушив на Варшаву. Тут він одержав звістку про поразку в Литві козаків під командою Небаби, одного з їхніх генералів. Їх розбив князь Радзивілл, литовський намісник, під Ложвогородом, у гирлі річки Случ»³.*

¹ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі // <http://litopys.org.ua/chevalier/shev102.htm>. 04.06.2013.

² Коваленко О. Б. Полководці Війська Запорізького... – С. 398.

³ Шеррер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії // Електронний ресурс: <http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm> 06.06.2013.

Битва під Лосвом (1649). Гобелен XVIII ст.

Але тут має місце помилка. Не зовсім правильно перекладено у Коптілова цей епізод, що пов'язаний з розгромом військ Мартина Небаби у 1651 р. військами князя Радзивілла. В українському перекладі говориться, що ця подія мала місце «під Ложвогородом, у гирлі річки Случ». Як відомо, Небаба і його козаки зазнали поразки неподалій білоруського міста Лоева, розташованого на річці Сож. Як було встановлено Євгеном Луняком, у Шеррера ці географічні об'єкти відповідно подано як *Lojovograd* (Лойовград, від польського *Lojow-grod*) і *Solz* (польська *Soz*)¹.

Поразка і загибель Небаби болісно відгукнулися в Україні. Литовське військо таки вийшло в тил армії Хмельницького, який програв битву під Берестечком. Під реальною загрозою опинилися всі здобутки повсталого українського народу. Тим часом Радзивілл рушив до Чернігова, де порядкував соратник і наступник Мартина Небаби — Семен Пободайло. Штурмувати добре укріплене місто Януш Радзивілл не наважився і, повернувшись назад на Любеч, звідки після перепочинку попрямував на Київ. Втім, незважаючи на успіх під Києвом, зламати опір українських сил у 1651 р. так і не вдалося.

Таким чином, битва під Лоевом 1651-го року значною мірою визначила хід бойових дій всієї визвольної війни. Особливо треба відзначити заслуги полковника Небаби, котрий ціною власного життя зміг організувати протидію наступу польсько-литовських військ і тим самим убезпечити Чернігівщину від ворожої окупації.

Юрій Рябуха (Маріуполь)

Украинско-литовское противостояние на Северщине весной-летом 1651 г.

Военные действия на северско-литовском пограничье в первой половине 1651 г. не получили должного освещения в историографии. Как удачно заметил современный польский историк К. Бобятинский, эти события находятся в «тени Берестечка», и их рассматривают, как правило, исключительно в контексте военных действий на Волыни. Но при

¹ Луняк Є. Козацька Україна XVI – XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – К – Ніжин: Видавець ПП ЛисенкоМ. М., 2012. – С. 319, 374.

всем том, именно эти события сказались, в конечном счете, на подписании негативного для казаков Белоцерковского договора.

Зимой 1650 г. высшее руководство Речи Посполитой утвердило планы военной кампании на 1651 г. Предполагалось решительным наступлением нанести окончательное поражение казакам и восстановить ситуацию на Украине предшествующую событиям 1648 г. Армия Великого княжества Литовского должна была составить 15 тысяч солдат (для сравнения – в предыдущей кампании литовцы располагали всего лишь 4-хтысячной армией). Командование армией возлагалось на польного гетмана Януша Радзивилла¹.

В январе 1651 г. Ян-Казимир выдал листы на набор войск, рассчитывая, что к марту армия будет сформирована. Центром сбора войск Великого княжества Литовского Радзивилл избрал Бобруйск². Город располагался недалеко от литовско-казацкой границы, и находившиеся там войска могли легко контролировать территорию пограничья. Литовский гетман планировал выступить в поход в конце первой декады апреля, однако процесс комплектации войск затянулся. Поветовые хоругви собирались очень медленно, к тому же, уже имевшиеся в наличии войска грозили объявить о конфедерации. Причина была обыденной для Речи Посполитой – невыплата жолда. Януш Радзивилл был вынужден учредить специальную комиссию, для решения этой проблемы. После длительных переговоров, закончившихся только в мае, комиссарам с жолнерами удалось прийти к компромиссу – часть денег выплачивалась непосредственно сейчас, а остаток должен быть получен солдатами не позднее конца августа³.

К этому времени Радзивиллу по всей видимости удалось собрать 15-тысячную армию (включая и поветовые хоругви). Однако Ян-Казимир потребовал, чтобы часть литовцев выступила на помощь коронной армии. Несмотря на вполне резонные замечания, что эта отправка ослабит и без того немногочисленные его войска, польный гетман был вынужден уступить. В лагере под Сокалем с поляками соединились собственные хоругви канцлера литовского Альбрехта Радзивилла, подканцлера литовского Казимира Льва Сапеги и конюшего литовского Богуслава Радзивилла, усилив коронную армию примерно на

¹Bobiатыnski K. W cieniu Beresteczka. Działania militarne armii litewskiej przeciwko Kozakom w 1651 roku / K. Bobiатыnski // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 2013. – №3. – S. 7-30.

² Wisner H. Janusz Radziwiłł: 1612–1655. Wojewoda wileński. Hetman wielki litewski / H. Wisner – Warszawa, 2000. – S. 135.

³ Bobiатыnski K. W cieniu Beresteczka... – S. 7-30.

3 200 человек¹. Г. Виснер общую численность войск Великого княжества Литовского под Берестечком оценивает в 3 620 солдат². С ним солидарен и К. Бобятинский, приводя цифру 3 600³. Следовательно, в распоряжении Радзивилла оставалось около 12 тысяч. Э. Котлубай указывает, что Радзивилл имел в своем распоряжении 13 700 жолнеров⁴. Тем не менее, польский исследователь М. Домагала считает, что перед началом летней кампании Радзивилл все еще располагал 15-тысячной армией⁵. Украинские историки, как правило, оценивают численность литовской армии только в белоцерковской кампании – В. Смолий и В. Степанков приводят цифру в 15-17 тысяч⁶, а И. Стороженко – у 20 тысяч солдат⁷. Соответственно, весной 1651 г. войска Януша Радзивилла должны быть еще более многочисленны. Имеющиеся в нашем распоряжении данные Ерлича – 18 тысяч компутовых войск и 20 тысяч посполитого рушения являются явно завышенными, поскольку под Киевом, согласно Ерличу, у Радзивилла осталось всего 6 тысяч солдат⁸. На наш взгляд, больше соответствуют действительности данные приводимые Э. Котлубаем, т. е. 13-14 тысяч жолнеров. Следует также отметить, что в распоряжении Радзивилла не было многочисленной артиллерии. Первоначально планировалось использовать орудия из Виленского цейхгауза, но из-за невозможности их доставить под Бобруйск пришлось ограничиться возможностями Слуцкого арсенала – всего лишь 3 шестифунтовых орудия, к которым позднее планировали добавить еще 6 более мелкого калибра⁹.

Весной 1651 г. защита территории Северщины была возложена на два полка – Черниговский (полковник Мартын Небаба) и Нежинский (полковник Лукьян Сухиня). Защита правобережных районов поручена Киевскому полку (полковник Антон Жданович). Численность казачьих войск исследователи оценивают неоднозначно. А. Борисюк

¹ Васильев А. Битва под Берестечком. Войска Речи Посполитой 28-30 июня 1651 г. / А. Васильев // Армии и битвы. – №12. – С. 17-24.

² Wisner H. Janusz Radziwiłł... – S. 138.

³ Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... – S. 12.

⁴ Kotlubaj E. Życie i działalność Janusza Radziwiłła / E. Kotlubaj. – Wilno-Witebsk, 1859. – S. 167.

⁵ Domagała M. Biała Cerkiew 23-25. IX. 1651 / M. Domagała. – Zabrze: „Inforteditions”, 2007. – S. 45.

⁶ Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький / В. Смолий, В. Степанков. — К.: Альтернативи, 2003. — С. 259.

⁷ Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. — Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. Стороженко. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. — С. 267.

⁸ Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka / J. Jerlicz. – Т. 1. – Warszawa, 1853. – S. 124-125.

⁹ Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... – S. 11.

считает, что после начала похода Богдана Хмельницкого на Волынь в Надднепрянской Украине осталось четыре полка – Переяславский, Киевский, Черниговский, Нежинский, в которых находилось примерно 7 165 человек¹, используя по всей вероятности для подсчета казацкий реестр 1649 г. А. Гурбик указывает, что «общая численность северной группировки украинских войск достигала нескольких тысяч десятков казаков (называлось около 50 000) и 12 000 татар»². Литовцы оценивали противостоящие им войска Мартына Небабы в битве под Лоевом в 10-15 тысяч человек, а современные польские исследователи уменьшают эту цифру до 12-13 тысяч³. Таким образом, можно предположить (с учетом рейдов под Гомель и Рославль), что на Северщине в распоряжении Небабы находилось около 20 тысяч казаков.

В преддверии летней кампании обе стороны совершали рейды на вражескую территорию, как с целью ее опустошения, так и сбора разведанных. На Овруччине (или как удачно выразился М. Грушевский на «припятском фронте») первоначальные успехи украинцев были ликвидированы удачными действиями литовского отряда ротмистра Семена Павши и полком Андрея Курбского (Крупского), которые были усилены конными хоругвями Януша Радзивилла. Они не только отбили казацкие рейдерские отряды, но и сами вторглись на украинские земли (подробнее эти события описаны А. Гурбиком с украинской стороны и К. Бобятинским – с польской⁴).

Черниговский полковник Мартын Небаба в мае 1651 г. организовал два крупных рейда своих казаков – первый на Гомель, а второй – на Рославль. Рославльский рейд имел серьезную дипломатическую подготовку, поскольку казаки вышли к Рославлю через территорию Брянского воеводства, т. е. через земли Московского государства. Казацкое войско (около 4 тысяч) под командованием наказного Черниговского полковника Ивана Шохова собралось в Почепе. 4 июня 1651 г. казаки получили царское разрешение следовать через Брянщину, однако Шохов заявил, что будет ждать непосредственного приказа

¹ Борисюк О. О. Козацькі полки – учасники Берестейської битви / О. О. Борисюк // Берестецька битва в історії України. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю Берестейської битви. – Рівне, 2011. – С. 9.

² Гурбик А. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.) / А. Гурбик // УІЖ. – 2006. – №6. – С. 37.

³ Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... – S. 11.

⁴ Гурбик А. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну... – С. 37-40; Гурбик А. Київський полковник Антон Жданович / А. Гурбик // УІЖ. – 1998. – №3. – С. 132-133; Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... – S. 13-15.

Хмельницкого и только после этого выступит в поход. Приказ по всей вероятности поступил в начале второй декады июня, и казаки форсированным маршем пройдя русские земли, вышли к Рославлю¹.

Любопытно, что 14 июня 1651 г. брянскому воеводе Д. Великогагину царь Алексей Михайлович отправил грамоту об отмене разрешения казакам права на проход, мотивируя это возможным уничтожением посевов на полях Брянщины. При этом царь потребовал от воеводы, чтобы тот вернул в Разрядный приказ оригинал грамоты о свободном пропуске казаков². Возможно, уже зная, что казаки пересекли московские границы, Алексей Михайлович просто хотел подстраховаться в случае возможных дипломатических осложнений с Речью Посполитой.

Отряд Ивана Шохова 16 июня вышел к Рославлю и без боя захватил слабоукрепленный город, в котором вырезали всех евреев и часть шляхты³. Следующий удар Шохов направил на Кричев. Согласно «Истории Киева», казаки без труда захватили и Кричев⁴, но в реальности события развивались далеко не так. В отличие от Рославля, в Кричеве был укрепленный замок, занятый незадолго перед казацким вторжением литовским гарнизоном численностью в 400 солдат. Казаки заняли и сожгли город, но замок, выдержав семь приступов, остался за литовцами⁵. По-видимому, здесь во всю сказалось отсутствие артиллерии. По данным Освенцима, у казаков (их предводителя он именует Тарасенко) было всего 7 легких орудий (*dzialek*)⁶, что было явно недостаточно для штурма. Казаки перешли к осаде Кричевского замка, разоряя одновременно округу. Троцкий воевода Николай Стефан Пац собрав наскоро шляхетское ополчение (около 4 тысяч), основу которого составила оршанская и моголевская шляхта, выступил против Шохова и 8 июля вынудил его отойти от Кричева. В конце второй декады июля Пац нанес поражение казакам, потери которых достигали тысячи человек. После этого остатки отряда Шохова отступили на украинские земли⁷.

¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. (Сборник документов и материалов 1620-1654 гг., посвященных освободительной войне Б. Хмельницкого и Переяславской раде). — М.: Издательство академии наук СССР, 1953. — Т. 3. — С. 70, 72.

² Там само. — С. 75.

³ Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... — S. 16.

⁴ История Киева: В 3 т., 4 кн. Т. 1.: Древний и средневековый Киев / И. И. Артеменко, Я. Е. Боровский, П. П. Толочко [и др.] — К.: Наукова думка, 1982. — С. 356.

⁵ Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... — S. 15.

⁶ Воссоединение Украины с Россией... — Т. 3. — С. 86-87.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський — Т. IX. — Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 320; Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... — S. 15.

Несколько более удачным был рейд на Гомель. Мартын Небаба отправил туда 7-8 тысяч казаков под командованием Петра Забила. К. Бобятинский, считает, что в отряд Забила состоял из двух полков – Борзнянского (полковник Петр Забила) и Нежинского (полковник Василий Лихвиненко)¹. Однако следует заметить, что Борзнянский полк был ликвидирован после Зборовского договора, а его состав и территория были включены в Черниговский полк². Полковник Лихвиненко (Логвиненко, Литвиненко) упоминается в реляции об осаде Гомеля, но он не мог быть нежинским полковником, поскольку эту должность в это время занимал Лукьян Сухиня³. На наш взгляд, основу отправленной под Гомель армии действительно составили казаки черниговского и нежинского полков, только действительные полковники остались с основной армией, а в поход отправились наказные. На цель и задачи рейда проливают свет показания захваченного литовцами казака. На допросе он привел напутственные слова Небабы: *«Идите, молодцы, к своим родным и всех мещан-ляхов в Гомеле под корень рубите, ни одного в живых не оставляйте. Город сожгите, а потом в Быхов идите, его берите, но только могилевцам обиды не причиняйте. Если до трех раз Гомеля не возьмете, тогда ко мне за оружием быстрее присылайте»*⁴. Как и в случае с отрядом Шохова, Петр Забила не имел орудий – в основу рейда была положена скорость и внезапность.

Основные сведения об осаде Гомеля содержатся в «Реляция об осаде г. Гомеля украинскими казаками», составленной осажденными после снятия осады. Согласно ей, 3 июня казаки вышли в район Гомеля, а 4-го город был окружен казацкой конницей. Ночью и следующим днем казаки рыли шанцы (Бобятинский указывает, что первый штурм произошел как раз ночью с 4 на 5 июня⁵, но это не подтверждается источниками), а в ночь с 5 на 6 июня предприняли штурм. Скрытно подойдя к стенам (автор «Реляции» сообщает, что казаки *«на четвереньках подходили под забор»*⁶ - М. Грушевский, по-видимому, ошибочно

¹ Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... – S. 16.

² Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 47.

³ Морозов О. Козацькі прапори 1651 року: до проблеми наукової ідентифікації / О. Морозов О. Морозов // Сіверщина в історії України. – С. 73.

⁴ Реляция об осаде г. Гомеля украинскими казаками и о помощи им со стороны белорусского населения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1640-1660/Vojna1/201-220/206.htm>.

⁵ Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... – S. 17.

⁶ Реляция об осаде г. Гомеля украинскими казаками...

переведя документ, пишет, что казаки подходили «по четверо»¹), казаки смогли захватить один из участков обороны, но литовцы, сконцентрировав на этом участке основные силы, сумели вернуть позиции. Героем обороны стал командир гарнизона капитан немецкой пехоты Гуго Монтгомери. Отразив несколько штурмов, он не попался на военную хитрость казаков, пытавшихся выманить гарнизон из города. Казаки пытались создать видимость подхода подкреплений к литовцам. Согласно «Реляции»: *«Желая убедить нас в том, что к ним якобы пришла помощь, они прибегнули к следующей хитрости: собравшись у бора, они то наступали с хоругвями, то опять отступали по несколько раз в бор, открыв мушкетный огонь и выбивая марш немецкой пехоты. Тут наши действительно хотели выскочить из города и ударить по ним с тыла, думая, что пришла помощь, однако, капитан Монтгомери, догадавшись в чем дело, никого за ворота не пустил»*².

Исходя из этих строк, С. Шаменков делает вывод, что казаки умели маршировать строем под барабанный бой, при этом их порядок был неотличим от настоящего немецкого³. На наш взгляд, это является заблуждением, поскольку в «Реляции» четко указывается, что все маневры казаки осуществляли под прикрытием леса, чтобы гарнизон мог слышать звуки стрельбы и видеть только хоругви, но не самих солдат.

Узнав об осаде Гомеля, Януш Радзивилл направил на помощь осажденным 11 конных хоругвей под командованием Мацея Фрацкевича (у А. Гурбика – Францкевича⁴) численностью около 1000 всадников⁵. 8 июня отряд был сформирован, а на следующий день выступил из Бобруйска в направлении Речицы. Как правило, все исследователи, вслед за Э. Котлубаем⁶, считают, что именно угроза подхода отряда Мацея Фрацкевича вынудила Петра Забилу снять осаду⁷. Но, по всей видимости, это не соответствует действительности – наказной полковник отдал приказ об отступлении на юг 8 июня (в «Реляции» приводится дата 9 июня, что вероятно ошибочно. Осада началась в воскресенье 4 июня, соответственно четверг, когда казаки начали отступление вы-

¹ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський – Т. ІХ... – С. 226.

² Реляція об осаді г. Гомеля українськими казакми...

³ Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – поч. XVIII ст. Одяг, спорядження, зброя та клейноди / С. Шаменков. – К.: Темпора, 2010. – С. 14.

⁴ Гурбик А. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну... – С. 40.

⁵ Wisner H. Janusz Radziwiłł... – S. 141.

⁶ Kotłubaj E. Życie i działalność Janusza Radziwiłła... – S. 167.

⁷ Гурбик А. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну... – С. 40; Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... – S. 17.

падал на 8 июня – на это обратил внимание еще М. Грушевский, но только неверно указал дату – у него отступление пришлось на 6 июня, что явно невозможно¹), т. е. в тот же день, когда литовцы только готовились выступить из Бобруйска. Соответственно, он никак не мог знать о возможной угрозе – поспешный отход был результатом письменного приказа Мартына Небабы, в котором он требовал от Петра Забилы срочно отступить на Северщину. Причиной таких действий было мирное посольство Богдана Хмельницкого к литовскому гетману Янушу Радзивиллу, прибывшее в ставку черниговского полковника².

Гетманские послы Подобайло, Передримирский и Кланевский, везя с собой также и письмо Небабы к Радзивиллу, прибыли в Бобруйск 13 июня. Хмельницкий пытался дипломатическим путем обеспечить северные границы Украины, призывая Радзивилла к нейтралитету и указывая, что казаки воюют только с Польшей, а не с Литвой³. Сложно сказать, насколько серьезно казацкий гетман рассчитывал на успех своего посольства (еще более запутывает ситуацию проводимый одновременно по его приказу рейд на Рославль). С уверенностью можно лишь сказать, что предшествовавшая появлению посольства осада Гомеля явно склонила литовцев к отрицательному ответу.

Как опытный полководец, Януш Радзивилл решил извлечь максимальную выгоду из ситуации с казацкими послами. Зная, что сведения о ходе переговоров послы отправляют в Украину, литовский гетман объявил о том, что отправляет на помощь под Кричев и Рославль отряд кавалерии (около 2 500-3 000) под командованием Григория Мирского⁴. Эти сведения послы передали Небабе, который пришел к выводу, что в ближайшее время ослабленная на четверть литовская армия не вторгнется на казацкую территорию. В действительности отряд Мирского перешел Днепр и должен был по его левому берегу скрытно подойти к Лоевской переправе одновременно с частями Радзивилла. Провести такой значительный отряд кавалерии так чтобы об этом не узнал противник практически невозможно. Однако Мирскому это удалось – казаки вероятно просто не вели активных разведывательных действий, считая, что вторжение произойдет позднее.

К началу Лоевской битвы основная часть черниговского и нежинского полков была сосредоточена в лагере возле Репок. Отряд числен-

¹ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський – Т. ІХ... – С. 226.

² Гурбик А. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну... – С. 41.

³ Wisner H. Janusz Radziwiłł... – S. 141-142.

⁴ Гурбик А. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну... – С. 41.

ность от 300 до 1000 казаков прикрывал Лоевскую переправу через Днепр, находясь на его левом берегу.

Расплата за невнимательность наступила 6 июля 1651 г., когда Радзивилл и Мирский одновременно с двух сторон подошли к Лоевской переправе. Такая координация действий подтверждает высокий воинский талант литовских полководцев. Казаки под Лоевом продержались только около часа – готовясь отражать атаку главных сил армии Великого княжества Литовского, они бежали, не выдержав внезапного удара хоругвей Григория Мирского. Казачьи потери составили несколько сотен человек, в то время как Януш Радзивилл указывает на несколько раненых жолнеров со своей стороны¹. Возможно, он и занижил свои потери, но в любом случае они были крайне малочисленны.

Основные силы Мартына Небабы были расположены в лагере возле села Репки, примерно в тридцати километрах от Лоевской переправы. Когда беглецы рассказали черниговскому полковнику о поражении, Небаба принял решение немедленно атаковать находящиеся на левом берегу Днепра вражеские хоругви². Впоследствии исследователи осуждали его за это поспешное решение, однако этот план вполне мог удачно осуществиться. Небаба имел под рукой около 12 тысяч казаков, т. е. минимум четырехкратное превосходство над отрядом Мирского. Основной задачей было успеть разбить литовцев, пока уставшие от марша главные части армии Радзивилла не переправятся через Днепр.

На дальнейший ход сражения повлияли более высокая выучка литовских войск и полководческие дарования Януша Радзивилла. Когда около полудня черниговский полк атаковал литовцев, то наступающих казаков встретили залпы уже переправившихся и стоящих в боевом порядке пехотных частей. Последующий бой, также как и утренний, был скоротечным. Сам Радзивилл впоследствии указал, что пехота дала только два залпа, после чего, стоявшие справа от пехоты конные хоругви атаковали противника. Сказалась давняя беда казаков – противостоять в чистом поле польской либо литовской коннице они не могли. Измученные к тому же, форсированным маршем от Репок к Лоеву, черниговцы обратились в бегство. Потери были громадными – Радзивилл указал, что было уничтожено несколько тысяч казаков. К. Бобятинский оценивает казацкие потери не менее 4 тысяч человек³.

¹ Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... – S. 18-19.

² Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський – Т. IX... – С. 321-322; Гурбик А. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну... – С. 41-42.

³ Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... – S. 19.

Была уничтожена и значительная часть казацкой старшины. В сражении погиб и Мартын Небаба. Историки, говоря о смерти черниговского полковника, традиционно сообщая о его мужественности, героизме и стремлении сражаться до последней капли крови, цитируют дневник Освенцима¹. Однако необходимо обратить внимание, что М. Небаба, под которым убили коня, пешим *отступал* с поля боя, и не спасся только потому, что его догнали два литовских товарища конной хоругви. Зарубившему Небабу литовцу досталась дорогая полковничья одежда, а также 7 тысяч злотых, лежащих в его карманах.

Следует отметить, что, несмотря на большое количество убитых, в плен литовцы захватили только 19 человек. По приказу Януша Радзивилла все они были казнены².

В свою очередь черниговцы даже не смогли нанести литовцам каких-либо ощутимых потерь. Известно только о смерти одного товарища и трех пахолков из хоругви Николая Цехановского, однако даже польские историки ставят это под сомнение³. Возможно, были еще убитые и раненые, но это не шло ни в какое сравнение с казацкими потерями.

После Лоевского разгрома остатки казаков отступили к Чернигову, оставив беззащитной всю территорию Черниговского полка. Перед Янушем Радзивиллом была открыта дорога как на Чернигов, так и на Киев. Но пожалуй главным результатом второй Лоевской битвы была деморализация казаков, в результате которой даже казаки Киевского полка начали отступление от припятского пограничья к Киеву. К тому же потерпевшая поражение на Волыни армия Богдана Хмельницкого лишилась надежного тыла. И только военные дарования Ивана Богуна и дипломатические Богдана Хмельницкого привели к тому, что даже в таких условиях Войско Запорожское смогло восстановить свои силы.

Действия Мартина Небабы на украинско-литовском пограничье демонстрируют прежде всего несогласованность с политикой, проводимой Хмельницким (осада Гомеля накануне приезда казацких послов), а также слабость его как военачальника. Не отрицая личного мужества черниговского полковника, следует отметить, что именно на нем лежит вся полнота вины за Лоевскую катастрофу 6 июля 1651 г.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський – Т. ІХ... – С. 322; Гурбик А. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну... – С. 42.

² Bobiatynski K. W cieniu Beresteczka... – S. 19.

³ Wisner H. Janusz Radziwiłł... – S. 143.

Військово-політична діяльність Григорія Гуляницького на посаді ніжинського полковника

Григорій Гуляницький – один із найяскравіших військово-політичних діячів XVII-го століття. Його постать і насамперед діяльність у військовій сфері не може не привертати увагу істориків. Тому його особистості приділяється доволі багато сторінок в підручниках та джерелах.

Гуляницькі належали до православної малоземельної волинської «шляхетської дрібноти». Їхнім родовим осідком було село Гуляники. Перша згадка про цей рід датується 1516 р. Загальна кількість членів цього роду, за висловом українського історика Наталії Яковенко, приголомшує. Дрібне землеволодіння штовхало Гуляницьких на службу шукати засобів на прожиття: служити на панських та князівських дворах, в судово-адміністративному апараті. Більшість Гуляницьких у 1648 р. пішли у вир Великої Української революції. Є думка, що Гуляницький працював чиновником, і саме з канцелярського досвіду за своїв характерне для його листів уміння переконувати, наголос на любові до Вітчизни і риторику про захист прав і вольностей, котру так любила козацька старшина.

Полковничий уряд Гуляницький зайняв ще за часів Хмельниччини у 1656 р. Завдяки неабияким здібностям він швидко зробив собі кар'єру у козацькому війську. Брав участь у багатьох боях у складі Чернігівського полку, воював у корпусі Івана Золотаренка в Білорусі. Його старанність не минула ока Хмельницького і незадовго до смерті він призначив Гуляницького полковником ніжинським.

Входження Гуляницького до військово-політичної еліти гетьманщини було досить складним, особливо звертаючи увагу на події, які в той час відбувалися на тогочасній Україні. Слід згадати, що визвольний рух українського народу проти польського панування закінчився приєднанням України до Росії згідно з Березневими статтями 1654-го року. Але під протекторат Росії фактично потрапила тільки Лівобережна Україна та Київ. Українські землі входили до складу Росії на правах досить широкої автономії: за українським козацтвом залишалися «права та вольності військові». Український гетьман залишав за собою всі свої повноваження, мав власну адміністрацію та постійне 60-

ти тисячне реєстрове військо. Але вже з перших днів проголошення про приєднання України до Росії стало зрозуміло, що політичні системи обох держав були різними. Адже слід згадати, що вже із початку XVII ст. у Росії продовжувався процес загальної централізації державної влади. Розвиток політичного ладу на Україні відбувався тоді де-що іншими шляхами: гетьманська влада суттєво була обмежена так званими «військовими правами» та було передбачене колективне прийняття рішень за участю всього «товариства»¹.

Після смерті Богдана Хмельницького хитання серед старшин і козаків, пошук союзників для відвоювання незалежності України і політичний розбрід, що почався після Віленської угоди, ще більше посилювалися і дійшли кризової точки. Царизм, у свою чергу, вирішив скористатися ними, щоб обмежити автономію України і шляхом інтриг та поглиблення політичного розколу серед старшини прибрати українців до рук.

Жорстокі та згубні події історії України кінця 50-70 рр. XVII ст. дістали назву «Руїни». У цей період часто змінювались гетьмани, а інколи в окремих регіонах одночасно обирали різних ватажків, що ворогували між собою. Військові ради нерідко перетворювались у насильницьке протистояння, а подекуди – у криваві сутички ворогуючих сторін. Українська держава руйнувалася. В ці часи ще більшої шкоди приносили постійні воєнні дії, зазіхання польських, турецьких, московських і татарських претендентів на володіння українськими землями й на право постійно «грабувати» місцеве населення.

Найважливішим питанням залишається обрання ватажка для української держави. Ще за життя Богдана Хмельницького старшина обрала наступником гетьмана його 16-річного сина Юрія. Але він не міг управляти державою, адже був позбавлений всіх тих задатків і талантів, які необхідні гетьману. Тому старшина після смерті Хмельницького вирішила виправити помилку і на вузькій раді обрала гетьманом Івана Виговського². Тісні взаємини з Виговським у Гуляницького почали складатися ще за доби визвольної війни. У 1653 р. вони удвох виконували дипломатичну місію у Москві та вели за дорученням Хмельницького переговори з російським урядом.

Григорій Гуляницький на чолі Ніжинського полку став однією з головних військових сил Івана Виговського під час придушення опо-

¹ Ростовська О., Железко Р. Події 1657-1663 рр. на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні / О. В. Ростовська, Р. А. Железко // Ніжинська старовина. – Вип. 9(12) – К., 2010. – С. 76.

² Реєнт О., Коляда І. Усі гетьмани України / О. Реєнт, І. Коляда. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 118.

зиційних виступів. У березні 1658 р. Виговський посилав Чернігівський, Ніжинський і Прилуцький полки для швидкого придушення виступу Якова Барабаша та Мартина Пушкаря. За даними Самовидця, ніжинський полковник облогою здобув Лубни та Гадяч. Проти ворогів Гуляницький діяв досить жорстоко. Частина повстанців утекла назустріч московському війську князя Григорія Ромодановського, що вирушило на Україну. Але козаки Григорія Гуляницького наздогнали втікачів під Глуховом і розгромили їх. За оцінками сучасників, ці трагічні міжусобиці коштували життя близько 50 000 українців¹.

У цей же час Москва збирає свої війська біля українського кордону. Вже тоді наказний гетьман Сіверський Григорій Гуляницький, під час облоги козаків у Варві відсилав ніжинському наказному полковнику Григорію Кобилецькому листи, в яких наказував лаштувати Ніжинську фортецю до оборони проти московського війська. Незважаючи на укладену у вересні 1658 р. Гадяцьку угоду, за якою Україна як Князівство Руське утворювала федерацію з Польщею та Литвою, але яка залишилася тільки на папері, вже наприкінці вересня в Україну вступило військо князя Григорія Ромодановського.

Одне із найважливіших випробувань долі Гуляницького відбулося під час майже тримісячної облоги царськими військами міста Конотопа. Три місяці – з кінця квітня до кінця червня 1659 р. – тривала героїчна оборона Конотопу. За цей час Виговський зміг зібрати належне військо, забезпечити підтримку кримського хана й виступити на допомогу обложеним. На кінець третього місяця облоги стан війська Григорія Гуляницького в Конотопі був жахливим. У місті залишився тільки один колодязь, води бракувало. 26 червня Гуляницький написав блискучого за своєю стилістикою листа про становище в місті.

Полковник зазначає, що його козаки б'ються вдень і вночі, що неприятель вкопався у рів і відняв воду, фортеця постійно обстрілюється, коней у козаків уже немає, закінчуються порох і кулі й максимум вони можуть протриматися тиждень, а здатися «Боже збав». За пізнішими згадками у Гуляницького залишилося лише півтори тисячі козаків з чотирьох².

24 червня військо Виговського наблизилося до Конотопу, татари сховалися у засідку. Виговський з невеликим загonom виманив московську кінноту на чолі з князем Семеном Пожарським до свого табору.

¹ Морозов О. С. Ніжинський полковник Григорій Гуляницький / Машинопис з особистого архіву.

² Там само.

29 червня умілим маневром козаки на чолі з братом Григорія, Степаном Гуляницьким, який прибув у військо Виговського, ударили з тилу. Трубецької, почувши про розгром кавалерії, відкликав війська від Конотопу й почав відступати. І тоді знову настав зоряний час Гуляницького. Він зібрав рештки свого війська, і обложені з Конотопа на чолі з полковником ударили ворогу в тил, захопивши гармати... 30 червня Гуляницький із залишками війська зустрів гетьмана Виговського. Як зазначають дослідники ця битва була великим знехтуваним шансом. Вона щонайкраще відповідає приказці про «виграну битву, але програну війну». Внутрішні негаразди, колотнеча між черню та старшиною, невиробленість чітких принципів зовнішньої політики позначилися на подіях.

Уже через чотири місяці після Конотопа були ухвалені нові Переяславські статті щодо підкорення гетьманської України Московській державі. Новий гетьман Юрій Хмельницький завдяки старшинській змові позбавив влади свого попередника та опікуна Виговського¹.

Однією з умов московського уряду була й та, щоб заборонити найближчому оточенню Івана Виговського, до якого входив Гуляницький, займати будь-які посади у козацькому війську. Сам же Григорій Гуляницький через рік повертається до активного політичного життя. Уже восени 1660 р. – після поразки козацько-московського війська під Чудновом і нової угоди з Річчю Посполитою він знову став наближеним до гетьманського двору. У 1662-1664 рр. очолював Корсунський полк. За підозрами у підготовці повстання проти польської корони Гуляницький разом із постриженим в ченці колишнім гетьманом Юрієм Хмельницьким та київським митрополитом Йосифом Тукальським був схоплений і ув'язнений польським урядом у прусській фортеці Мальборк. На вимогу гетьмана Петра Дорошенка у 1667 р. ув'язненого звільнили. Але вже після 1675 р. дані про цього полководця губляться.

Розглядаючи кар'єру Григорія Гуляницького, його входження до військово-політичної еліти Гетьманщини, можна побачити який вагомий внесок він зробив у ході подій, що відбувались у тодішній Україні.

¹ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський – борець проти Московії / Ю. Мицик // Українська козацька держава. – К.: «Емма», 2007. – С. 315.

Мемуарист Речі Посполитої Ян Храповицький про похід Яна-Казимира 1663-1664 рр. на Сіверщину

Ян Антоній Храповицький (1612-1685) походив з білоруської середньої шляхти з-під Вітебська, яка у другій половині XVI ст. перейшла з православ'я у кальвінізм. Храповицькі були пов'язані з Вишневецькими, Тишкевичами, Єльськими та рядом інших князівських і шляхетських родів, обіймали досить високі посади у Великому князівстві Литовському (мінські каштеляни, вітебські хорунжі, вітебські підкоморії тощо). Мемуарист був третім сином з п'яти (відома також його сестра) вітебського хорунжича Криштофа Храповицького і Яни Ясеницької. Він здобув непогану освіту у Кракові, а також у славетному колегіумі Новодворського, потім, як і його брати, обрав військову кар'єру та службу при магнатських дворах (у даному випадку у князя Кшиштофа Радзивілла та віленського каштеляна Миколая Глебовича та його сина Єжі Кароля). У 1635 р. він вчився в Амстердамі (Голландія), відвідав Англію, Бельгію, Францію, де недовго продовжив навчання у славетній Сорбонні, а у 1636 р. став консулом громади Речі Посполитої в Падуї (Італія) й одночасно вчився в Падуанському університеті (1637-1638). Треба зазначити, що у 1637 р. Храповицький порвав з кальвінізмом і перейшов у католицизм. Повернувшись на батьківщину у 1638 р., майбутній мемуарист короткий час перебував при королівському дворі, а потім став капітаном прикордонного уряду в Дорогобужі, починаючи з 1648 р. був послом (депутатом) від Смоленщини (потім – Вітебщини) на сейми Речі Посполитої, брав участь у посольстві Речі Посполитої до Москви (1649), після чого став земським смоленським писарем, а потім смоленським хорунжим (1650). Коли вибухла російсько-польська війна 1654-1667 рр., він втратив свої маєтності у Смоленщині і мусив осісти у Мінщині. Брав участь у військових діях проти Московської держави литовських військ Януша Радзивілла, а по смерті останнього врешті опиняється в числі прихильників Яна-Казимира, навіть брав участь у посольстві до Богдана Хмельницького (1656), активно займався військовими, дипломатичними (з Московською державою) і державними справами, піднімався все вище по сходах кар'єри, а у 1669 р. став сенатором. По-

мер Храповицький у своїй маєтності Лукішки під Вітебськом 3 листопада 1685 р., залишивши багато нащадків від двох шлюбів.

Від 1656 р. до самої смерті Храповицький вів свій діаріуш, куди вносив регулярно записи (інколи 2-3 рази на день) про військово-політичні та інші події, включно з метеорологічними нотатками (кожного дня!), які потім редагував (доповнював чи скорочував). Цю пам'ятку видав у двох томах видатний польський історик Тадеуш Василевський¹, додавши ґрунтовний біографічний та археографічний нарис. Пишучи її, Храповицький спирався насамперед на власні спостереження, використовував та переповідав інформацію листів, котрі потрапляли йому до рук (нерідко писаних високопоставленими персонами), «конфесати» (протоколи допиту полонених) та ін. Тому його діаріуш має неабияку джерельну вартість, містить у собі чимало оригінальних свідчень. Хоча історія походу військ Речі Посполитої під проводом короля Яна-Казимира на Сіверщину висвітлена ним фрагментарно, але з моменту прибуття Храповицького до армії є досить детальною і особливо цінною. В принципі варто було б подати переклад відповідної частини діаріушу, але враховуючи характер публікації зупинимось лише на основних моментах.

Отже, похід короля Яна-Казимира на Сіверщину проводився з метою здобути перемогу над московськими військами і лівобічними гетьманцями (ними командував Іван Брюховецький) після чого з території Сіверщини планувалося вдарити на Москву. Коли король був уже на Лівобережній Україні і заглибився на територію Ніжинського полку, Храповицький 28 грудня 1663 р. вирушив навздогін за ним, бо король хотів мати під рукою дипломатів на випадок відновлення переговорів з Московською державою. 17 лютого 1664 р. мемуарист прибув до короля під Севськ і знаходився при ньому протягом місяця. З травня по липень, потім 19 серпня – 20 вересня 1664 р. він разом з іншими представниками Речі Посполитої вів переговори з царськими дипломатами, а 22 вересня після завершення цього їх етапу вирушив у зворотню путь на батьківщину.

Вже 2 лютого у Громницях Храповицький занотував, що король прислав за підмогою до литовського польного гетьмана М. К. Паца і до литовського польного писаря О. І. Полубинського, бо перший штурм

¹ Тадеуш Василевський здійснив видання пам'ятки у двох томах. Оскільки події 1663-1664 рр. висвітлюються у Т. 1, то на нього будуть робитися нами посилання у тексті статті (Chrapowicki J. A. Diariusz. Cz. 1 (1656-1664). – Warszawa., 1978).

Глухова був безуспішний, а наступного дня вирішено повторити штурм. 3 числа Пац, від'їжджаючи до короля, запропонував мемуаристу скласти компанію. 4 лютого вони зупинилися у Павловичах, куди роз'їзд привів полонену жінку, яка повідомила, що князь Черкаський з московським військом вже близько і йде на Карачев. 5 числа Храповицький отримав листа від литовського референдаря Ц. П. Бжостовського від 3 лютого, який був написаний у милі від Глухова, а 6-го дав відповідь. 8 лютого у щоденнику було зазначено між іншим, що «до Глухова сьогодні мав бути штурм» (с. 453). Далі мемуарист нотує склад московської дипломатичної делегації, повідомляє про підготовку до переговорів комісарів Речі Посполитої, про свою подорож до короля, про успішні дії авангарду польського війська на чолі з С. Чарнецьким, які взяли якусь фортечку, вирубивши московський гарнізон. 18 лютого мемуарист був свідком оглядин Яном-Казимиром війська під Сівськом, а наступного дня військово командування та значні особи Речі Посполитої, в т. ч. й Храповицький, були на зустрічі з монархом, про що розповідає дуже докладно. Потім королем була дана аудієнція московському гінцю К. П. Пущину, який був відпущений 20 лютого; були проведені переговори з союзниками – татарськими мурзами та їхніми представниками. 21 лютого Ян-Казимир вирушив в бік Новгорода-Сіверського, коронне військо він задумав поставити на кордоні України, а литовське – біля Стародуба (на литовських кордонах). Частина війська з добірними ординцями рушила вглиб Московської держави.

Під 24 лютого (неділя) мемуарист вже був у селі Гримячому і описав дії роз'їзду М. А. Огінського під Погаром 23-го числа. Тоді цей роз'їзд захопив передмістя, яке боронили козаки, і в цьому бою загинуло два шляхтича. 25-го числа прийшла звістка від стародубського старости П. Рудоміни, що Стародуб є добре укріплений і у ньому укритися 10-тисячний гарнізон, який ніяк не відреагував на королівські і гетьманські універсали з пропозицією капітуляції. В цей же день ординці вели великий ясир з-під Брянська і декому вдалося втекти, а декого викупили жовніри Речі Посполитої. Мемуарист занотував при цьому: «Дуже вболівали ми, дивлячись що так багато християнських душ йде в поганські руки» (с. 460). 26 лютого військо отримало королівський наказ, щоб воно йшло до Новгорода-Сіверського, а частини С. Чарнецького йшли кінно проти царського воеводи Ромодановського. 27 лютого мемуарист описує прихід війська під Новгород-Сіверський у село Хомин, переправу через Десну, бій з двома сотнями козаків, серед

яких були й московити. Їхній опір зламали, і вони мушили відступити до замку, де укріпилися лівобічні козаки і московський воєвода Ржищев. Мемуарист разом з литовським канцлером та іншими шляхтичами зупинилися у монастирі, в якому були «прекрасна кам'яна церква» і ново-збудований чернігівським єпископом Лазарем Барановичем кляштор. Того ж дня, згідно з Храповицьким, було арештовано «Івана Богуна, наказного козацького гетьмана», підозрюваного у зраді (с. 462). У обширному записі 28 лютого слід виокремити звістку про допит полоненого татарами старого козака, хорунжого, який сказав королю, що під Сосницю прийшло 5-6 000 козаків і вони штурмують місто. На підмогу польському гарнізону Сосниці вирушили значні сили на чолі з польним писарем коронним Я. Ф. Сапігою і ординці, які вже намірилися повертатися додому у Крим. В цей же час запорозькі козаки з артилерією стали під Новгородом-Сіверським з іншого боку міста. Цей день і наступний Храповицький стояв у монастирі.

1 березня король сам обирав зручне місце для переправи через Десну, вишукував військо. Це було своєчасно, бо о 3-й годині пополудні з'явився гетьман Брюховецький з кількома тисячами козаків і невеликими гарматами, зав'язалися сутички, причому королівське військо взяло гору, а сам Брюховецький мало не потрапив у полон. Мемуарист відзначив вдалу вилазку з монастиря правобережних гетьманців. Бої продовжувалися і наступні два дні. Все ж король трохи відступив під Новгород-Сіверський і став у монастирі. В цих боях поручник Саломонович взяв в полон «якогось Чортована, мужика рослого у панцирі і з списом» (с. 464). Король думав дати генеральну битву об'єднаному російсько-українському війську, але князь Ромодановський не підходив. Між тим погода погіршувалася (мороз, сильний сніг, вітер), що значно турбувало королівське військо, яке зазнало відчутних втрат під Глуховом. 4 березня король рушив у напрямку Сосниці, а в селі Рикові стали правобережні козаки табором, яких замість Богуна очолив Михайло Ханенко. Литовське військо зупинилось у Стаховщині (*Стаховщині – Ю. М., І Т.*) та довколишніх селах. Прийшли вісті «з Литви» (Білорусі), згідно з якими московити «вирубали Освей і обложили Сібеж» (с. 465). 5 березня мемуарист вирушив до короля, але надійшла вість, що Ромодановський вже переправився через Десну і наступає на Новгород-Сіверський. У відповідь Ян-Казимир дав команду готуватися для битви. Водночас була проведена військова рада, яка після довгих обговорень вирішила все ж відступати, бо військо було дуже змучене непогодою і

голодом. 6 березня військо Речі Посполитої продовжило марш на Сосницю і коронні частини стали у Овдіївці, а литовські – у Понорниці. 7 березня коронні війська підійшли під Сосницю. Надійшла вість, що польний писар коронний Я. Ф. Сапіга з своїми частинами розбив під Новими Млинами 5 козацьких хоругв, взяв у полон полковника і 5 прапорів. Частини, послані під Стародуб, зупинились у 4-х милях від міста, а загін польного писаря литовського О. Полубінського повернувся під Почеп після успішного рейду в Московію, розбивши військо князя І. С. Прозоровського та С. Зубова. 8 березня пройшло досить спокійно, але королівське військо сильно потерпало від морозу та вітру. 9 березня король відрядив коронні війська під командою С. Чарнецького на Правобережну Наддніпрянщину, а сам з литовським рушив до Стародуба. Мемуарист же вирушив до Кадзиловки, де переночував з частинами литовського польного гетьмана М. К. Паца (довколишні села були спалені). 10 березня король став у села Бучки, куди прибув і мемуарист. Згодом вони вирушили на Мартинкову Буду. 11 березня Ян-Казимир ночував у поганенькому містечку Кістра. Сюди була принесена вість з роз'їзду, що Ромодановський пішов з табору. Відбулася сутичка частин О. Полубінського з кількома сотнями козаків під Стародубом і він переміг. Наступного дня король звернувся до стародубців з пропозицією капітуляції, але дістав двозначну відповідь (спочатку розбийте московські війська, тоді піддамося). 13-го числа переговори з стародубцями закінчилися нічим, тим більше, що п'яні жовніри вчинили напад на міщан. 14 березня король відступив від Стародуба, але залишив облягати місто литовське військо. 15-19 березня король продовжив тяжку путь через ліси (через Дроков, р. Сож) до Кричева. 17 березня татарами було взято в полон козака, який їхав з Мглина до Почепа з листами. 19 березня надійшли невтішні новини про поразки військ Речі Посполитої в Білорусі та спалення московитами Орші, Дубровна, Толочина та інших міст. 20 березня Храповицький взяв курс на Чауси і далі на Могилев, куди 31-го числа прибув і король. Військові дії перенеслися до Східної Білорусі. Тут сюжети про сіверський похід Яна-Казимира уриваються. Хоча мемуарист нічого не говорить про його результати, обмежуючись викладом баченого та почутого, але можна легко здогадатися, що вони були невтішними і невдала облога Глухова була однією з причин цієї невдачі.

Облога Глухова польським королем Яном II Казимиром у січні - лютому 1664 р.

Утримання Лівобережної України разом з Чернігово-Сіверщиною у складі Речі Посполитої стало надзвичайно важливим для польського короля Яна II Казимира Вази після обрання на Чорній раді у Ніжині у червні 1663 р. гетьманом на Лівобережжі Івана Брюховецького (1663-1668). На сеймі у липні цього ж року король разом зі своїми сенаторами та іншою шляхтою почав радитись, як повернути під свою владу з-під влади Російської держави українську землю з козаками¹. Він виголосив простору й красну промову, висловивши свій глибокий жаль про втрату України, називаючи її тоді зіницею ока Корони Польської, золотим яблуком, кам'яною стіною, твердим захистом своєї держави від ворогів-бусурманів та інших.

Після цієї промови Ян II Казимир повідомив делегатам сейму про своє бажання відібрати Україну з козаками з-під Московської держави під свою владу, наголосивши і на схильності до цього правобережного гетьмана Павла Тетері (1663-1665). Найкращим часом для реалізації свого задуму, він визначив цей рік і попросив усіх присутніх допомогти йому у проведенні військової кампанії. На це королівське прохання всі виявили згоду, і через деякий час король розіслав універсальні розпорядження, за якими розпочалася підготовка до військового походу².

За цим розпорядженням королівське платне й посполите військо зібралось під Глинянами, куди з німецьким найманим військом прибув і сам король. Всього польського війська, за даними, наведеними відомим українським літописцем Самійлом Величком, нараховувалось 24 тисячі чоловік, за іншими даними - 40 тисяч.

У жовтні 1663 р. Ян II Казимир стояв з військом вже в Білій Церкві. Від православного духовенства з'явилась сюди й депутація на чолі з архимандритом Гедеоном, колишнім гетьманом Юрієм Хмельницьким. Тут же до короля приєднався гетьман Тетеря на чолі 24-тисячного козацького війська і татарських загонів, що нараховували 40 тисяч чоловік³. Король урадив від Остра йти на Глухів, «значне й міцне» козацьке міс-

¹ Величко С. Літопис. Т. 2. / С. Величко. - К.: Дніпро, 1991. – С. 29.

² Там само. – С. 30.

³ Свідерський Ю. Ю. Давня і середньовічна історія України. Ч. I. / Ю. Ю. Свідерський, В. М. Окаринський. - Тернопіль: Астон, 2007. – С. 348.

то, прикордонне з Московською державою. Він сподівався, здобувши його, застрахати малоросійський посполитий народ, і у такий спосіб знову повернути Лівобережну Україну під свою владу. У разі успіху союзники планували зайняти і Смоленщину, яка відійшла до Московського царства за Поляновським миром 1634-го року.

Захопивши 13 невеликих міст, у тому числі Остер, Сосницю, Борзну, Короп і Кролевець, 23 січня (за іншими даними 21 січня) 1664 р. під командуванням короля союзне військо підійшло до стін Глухова¹. Павла Тетерю ще на початку січня король направив на Правобережжя, дізнавшись про назрівання там виступу проти правобережного гетьмана.

Як писав учасник облоги Глухова, француз Мішель Руссо де ла Валетт, котрий перебував на службі у польського короля, у книзі «Казимир король Польщі», Ян II Казимир мав бажання йти далі на Московію та залишити ті міста, які вимагали втрати великого часу на взяття. Однак, піддавшись разом з іншими умовлянням генерала Чарнецького, який очолював армійський авангард, король вдався до облоги. Тут, за даними книги француза, перебувала залога з 3 тисяч козаків і 8 тисяч московитів, а також 25 тисяч мешканців². На думку автора цієї статті, дані щодо кількості московитів і мешканців міста Глухова Мішель Руссо де ла Валетт явно завищив. На час описуваної облоги Глухів мав тридільну систему фортифікації з двома цитаделями, що згадуються у козацькому Чернігівському літописі, а зовнішня лінія міських укріплень мала загальну протяжність близько 2 000-2 300 метрів. У таких фортечних межах розмістити 36 тисяч чоловік було просто неможливо, бо на сьогоднішній день населення міста Глухова складає біля 35 тисяч.

Під час облоги Глухова на службі у польського короля знаходились сини маршала і пера Франції, герцога Антуана де Грамона граф де Гіш і його молодший брат Антуан-Шарль де Грамон граф де Лувін'ї. Завдяки опублікованій в російському перекладі у 1929 р. його розповіді про перебування братів в Україні взимку 1663-1664 рр., ми маємо детальний опис про склад і чисельність сил польського короля під Глуховом. Це 20 тисяч польських вершників, 20 тисяч козаків, 20 тисяч татар під проводом двох ханських синів, 4 тисячі драгунів німецького строю, полк королівської гвардії з 12 тисяч рейтарів, 14 тисяч польських і ні-

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. II. / Д. Дорошенко. - К.: Глобус, 1991. – С. 68.

² Луняк Є. М. Персонаж Александра Дюма під стінами Глухова на початку 1664 року / Є. М. Луняк // Сіверщина в історії України. - 2013. - Вип. 6. - С. 177-179.

мецьких піхотинців з кращої інфантерії та 2 тисяч гусарів. Загальний підрахунок дає число в 92 тисячі воїнів¹.

Серед вищого військового керівництва поляків знаходився і великий коронний хорунжий, майбутній польський король Ян Собеський.

У другій половині XVII ст. значення Глухова як великої фортеці, котра знаходилась поблизу рубежу укріплень, які захищали Російську державу, значно зросло. У зв'язку з цим був створений і існував в 1663-1665 рр. на чолі з полковниками Кирилом Гуляницею і Василем Черкащеницею окремих Глухівський полк. Політична орієнтація козаків і міщан міста була неоднозначною. Київський єпископ Мефодій повідомляв государевому таємних справ дяку Дементію Башмакову, що глухівський війт і отаман тлумачили про недовір'я до черкасів, про їх непростійність, нетвердість, недовгочасність у боротьбі проти супротивника².

В Глухові знаходились Чернігівський, Стародубський і Ніжинський козацькі полки на чолі з генеральним суддею Животовським і російський військовий загін під командуванням Лопухіна. За свідченням поляків, героєм обложених став київський полковник Дворецький, котрий в цей час опинився в Глухові, повертаючись з Москви. Глухівчани спочатку виявили бажання здати місто королю, а коли Дворецький став заперечувати, то був зв'язаний і замкнений, але незабаром визволений "селянами великоросійських сіл". Захисники міста спалили передмістя і закріпилися у фортеці³.

Глухівський окремих полк на чолі з Гуляницею підтримав поляків і правобережних козаків. Козаки Глухівської сотні залишилися в місті. Знатну службу і відвагу під час облоги показав глухівський сотник Федір Уманець⁴. За вірну службу російському цареві пізніше його було призначено Ніжинським полковником.

Ставка короля знаходилась майже поруч з містом, в селі Чернечина (західна околиця сучасного передмістя Веригіне). В перші дні облоги він перебував у Спасько-Преображенському дівочому монастирі, а пізніше – в обладнаному польськими саперами будинку. За два дні після приходу до Глухова, король, осипавши його шанцями, розпочав

¹ Там само. – С. 175.

² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 6. Т. 2. / С. М. Соловьев. - М.: Мысль, 1991. – С. 124.

³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. Т. II. / А. Лазаревский. – К.: Тип. К. Н. Милевського, 1893. – С. 428-429.

⁴ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Ф. Гумилевский. - Чернигов: 1873. – С. 273.

гарматний обстріл міста, а побачивши, що гармати йому не шкодять, звелів чинити в кількох місцях підкопи для встановлення мінних зарядів, поєднуючи їх здійснення з щоденними штурмами. Під час їх здійснення було втрачено більше тисячі польської та німецької піхоти. З чотирьох чи п'яти підкопів вдалося здійснити тільки два, інші ж були виявлені обложеними.

Напроти західних воріт, які звалися «Водною брамою», поляки засипали рів і поставили на його місці гармати. 29 січня, в першій половині дня почався перший потужний штурм із підривом закладених мін. Але польські міни побили самих поляків¹. Незважаючи на це, під прикриттям артилерії, вони кинулись на кріпосний вал із західного та північно-східного боків. На великий подив штурмуючих, за зруйнованою «Водною брамою» захисники міста звели добре укріплену барикаду з гарматою, яка прицільно обстрілювала поляків картеччю. Великі втрати полякам нанесли влучні залпи обложених з мушкетів². А в другій половині дня з третього східного боку, відбивши наступ, козаки провели вилазку і потіснили штурмуючих³. Король і його воєначальники зрозуміли, що містом водночас оволодіти неможливо і прийняли рішення почати тривалу облогу.

Після першого підриву мешканці міста послали делегацію до короля з метою домовитися про капітуляцію. Але Дворецький підробив листи царя, в яких начебто обіцялася скоро підмога обложеним і наказав відтяти голови більш ніж сорока міщанам, які наполягали на капітуляції.

Другий штурм, який розпочався 8 лютого, також був невдалим, і на цей раз вибух польських мін обрушився на поляків⁴. В утворені в укріпленнях проломи кинулась піхота, драгуни і королівська гвардія. Подолавши перший вал і рів, у деяких місцях поляки пробилися на другий вал і почали рубати полісади (спеціальні захисні споруди). На окремих укріпленнях з'явилися польські прапори⁵. Положення обложених стало надзвичайно критичним. Козаки і російський загін доклали останні зусилля. Бачачи це, всі жителі міста пішли їм на допомогу⁶. Жорстокий бій продовжувався на протязі цілого дня. Під зворот-

¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. Т. II... – С. 429.

² Луняк Є. М. Персонаж Александра Дюма під стінами Глухова... - С. 178.

³ Ткаченко В. Оборона Глухова у 1664 році / В. Ткаченко // Сіверянський літопис. - 1996. - №1. - С. 11.

⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. Т. II... – С. 429.

⁵ Ткаченко В. Оборона Глухова у 1664 році... - С. 13.

⁶ Белашов В. І. Глухів - столиця Гетьманщини. (До «Глухівського періоду» історії України (1708 - 1782 рр.) / В. І. Белашов. - Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – С. 20.

ними ударами почала танути королівська гвардія, але атаки весь час продовжувались. Не зломивши опору оточених, пізно ввечері польські підрозділи змушені були відступити. В одному з листів Ян-Казимир писав: «Сьогодні, тобто 8 числа цього місяця, ми підірвали міни, але результат не відповідав нашим сподіванням і тому штурм не приніс бажаного наслідку»¹.

За літописом Самовидця, ворог тримав місто в облозі протягом п'яти тижнів, за автором «Історії Русів» - дев'яти тижнів. За підрахунками сучасних дослідників облога тривала два тижні. Жорстоке бомбардування, при якому, як вважає другий автор, було випущено до 100 000 бомб і гранат², штурми і підкопи не мали успіху. Обложені оборонялись безстрашно, при кожній вилазці робили великі втрати у ворожому стані, де і без того «військо бардзо ослабло» від зимових холодів і безкормиці. Наступав голод, бо 1663-й рік був неврожайним. Польські жовніри почали продавати людей татарам у ясир. Зокрема, за один лист тютюну продавали одного чоловіка. До того ж, правобережний козацький загін під проводом наказного гетьмана Івана Богуня, який знаходився у складі польського війська, виявив повне небажання йти проти своїх³.

Не визнаючи влади Польщі і Москви над Україною, Богун під час цього походу склав план, який і росіяни визнали «диявольським». Суть плану полягала в тому, щоб виснажити польське військо під Глуховом, розбити його з допомогою лівобережного українського і російського війська, а потім, об'єднавши сили Правобережжя і Лівобережжя, звільнити Україну від російських гарнізонів і адміністрації. Гетьман Тетеря послав королю донос під Глухів про зрадництво Богуня⁴. В ньому він писав, що старшина і козаки повідомляли обложеним про час початку приступів, що Богун вказував на місця, де краще дати бій польському війську, посилав на допомогу глухівчанам по декілька сот своїх козаків і повинен повідомляти російським воєводам про місця стоянок поляків⁵.

Іван Богун і вказані в доносі старшини і козаки були поспішно заарештовані. Де і як загинув прославлений герой визвольної війни українського народу, відомий полковник Богун, невідомо, про це існує багато суперечливих даних. Серед них є і ті, що його було розстріляно

¹ Ткаченко В. Оборона Глухова у 1664 році... - С. 13.

² История Русов или Малой России. - К.: РИФ «Дзвін», 1991. – С. 159.

³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. Т. II... – С. 429.

⁴ Белашов В. І. Глухів - столиця Гетьманщини... – С. 20.

⁵ Там само.

під Глуховом. За записами у щоденниках поляків, він був заарештований в останні дні походу, 27 лютого на нараді у короля, яка відбулась у селі Комань під Новгородом-Сіверським, і вбитий, швидше за все, членами ради. Ян-Казимир писав своїй дружині Марії-Людовиці: «Я наказав його заарештувати з наміром покарати рукою ката. Але Господь покарав його інакше»¹. В універсалі тодішнього лівобережного гетьмана Брюховецького до населення від 23 березня 1664 р. ще раз повідомлялось, що «Богун помер від ляхів в тяжких муках»².

На виручку обложеним з Гадяча вирушив Іван Брюховецький. З Брянська і Путивля на об'єднання з ним рухались російські воєводи³. Татарський загін, якій грабував населення краю північніше Глухова, повернувся в польський табір. Він приніс звістку про наближення російських військ⁴. Захопивши з собою награбовану здобич і сотні полонених українців, татари звернулись до короля з проханням відпустити їх до наступу весни. Літописець Самійло Величко пише про те, що козацьке військо Брюховецького підійшло до Глухова і в запеклій битві, зробивши три напади, перемогло поляків. Також Величко вважає, що в цій битві «можна приписати Брюховецькому більший успіх над поляками, ніж його мав Богдан Хмельницький, бо Хмельницькому жодного разу не вдавалось розгромити польського війська під проводом самого короля, та ще й без татарської підмоги»⁵. Невелика частина істориків, зокрема М. Костомаров, Д. Яворницький і Л. Вовк-Карачевський сприймають цей опис, більша частина - ні. Але цікавим є те, що про цю битву є ще свідчення І. Орновського в поетичному панегірику «Багатий сад», виданому ще у 1705 р., до написання літопису Величком.

Під стінами Глухова загинуло біля 4 000 поляків, у тому числі 350 офіцерів. Майже всі вони були поховані в декількох братських могилах на Веригінському кладовищі. Тіла офіцерів спочатку вивозили до Польщі. Великі втрати понесли і захисники. Під час пізніших перепланувань вулиць, швидше за все, їхні поховання разом з іншими були перенесені до одного спільного, яке знаходилось південно-західніше

¹ Из письма польского короля Яна Казимира к своей жене Марии Людовике о гибели под Новгород-Северским И. Богуна // Из истории Новгород-Северского. К 1000-летию города. (Документы и материалы); гл. ред. В. М. Половец. - Чернигов, 1989. - С. 26.

² Белашов В. І. Глухів - столиця Гетьманщини... - С. 20.

³ Літопис Самовидця. - К.: Наукова думка, 1971. - С. 95.

⁴ Величко С. Літопис. Т. 2. / С. Величко. - К.: Дніпро, 1991. - С. 44.

⁵ Там само.

Михайлівської церкви. Зараз у ньому нараховується біля 1 000 черепів, і воно нічим не вирізняється на місцевості.

Польський король зняв облогу і відвів війська від міста до Севська, а потім, об'єднавшись з литовцями в напрямку Новгород-Сіверського, де українсько-російське військо під командуванням Брюховецького та князя Ромодановського біля села Пирогівки нанесло по них знищуючого удару¹. Розгубивши всю казну і обози, король з ганьбою повернувся у Вільно.

Поразка під Глуховом зірвала амбітні плани польського короля Яна II Казимира, що зводились до подальшого наступу вглиб Московської держави й підпорядкування Лівобережної України Речі Посполитій. Фактичне володіння Глуховом для Польщі закінчилось назавжди, хоча формально вона відмовилась від нього за "Трактатом про Вічний мир" тільки в 1686 р.

Євген Луняк (Ніжин)

Бій під Пирогівкою 11 (21) лютого 1664 р. та його значення для перебігу зимового походу Яна II Казимира 1663-1664 рр.

21 (11) лютого 1664 р. на переправі через Десну зі сходу на захід у напрямку Новгорода-Сіверського в районі села Пирогівка (нині Шосткинського району Сумської області) відбулося значне бойове зіткнення армії Яна II Казимира з козацькими загонами Івана Брюховецького та московськими полками князя Григорія Ромодановського. Це була перша та єдина велика збройна акція двох ворогуючих сторін на відкритій місцевості під час зимової кампанії 1663-1664 рр. Разом з тим Пирогівська баталія стала останнім випадком в історії нашого регіону, коли головними діячами на полі бою проти українців були поляки. Після 1664 р. Чернігівщина жодного разу більше не являла собою арену бойових дій між поляками та українцями.

Скупі свідчення про цей бій наводив у своєму літописі Самовидець. Тут читаємо: *«король, собою стривоживши, спод Глухова вступил на Новгородок Сіверській, с котрим князь Ромодановській и гетьман Бруховецькій міли потребу в Переговци под Новгородком, а новгородци*

¹ Там само.

не пустили короля в город, але стоял король в монастирі новгородском. А войско з войском на Десні спотикалося, бо юже король Десну переправил бил, а ріка юже почала псоватися – наступовало тепло. Где ежели бы тіє сили с Путивля до князя Ромодановского наступили били, заледве би был король увойшол от Десни, а и так много войска потратил»¹.

Згідно словам Самовидця, бій під Пирогівкою міг стати прологом для повного розгрому армії Яна II Казимира на землях Чернігівщини. Складність становища своїх військ розумів і сам польський король. Черга невдач, що переслідувала його від часу облоги Глухова, змусила володаря Речі Посполитої невдовзі після цього прийняти рішення про термінове залишення щойно повернених під свою владу великих масивів Чернігово-Сіверщини.

У цьому дослідженні ми спробуємо висвітлити хід і значення бою під Пирогівкою для перебігу всієї цієї зимової кампанії 1663-1664 рр. Однак, насамперед, звернімося до передумов цього походу.

Політичні пертурбації на Лівобережжі й внутрішні конфлікти в середовищі козацтва зумовили можливість повернення на ці землі польської влади. На початку 1660-х рр. Річ Посполита поступово оговтувалася від військово-політичної кризи попередніх років, викликаной Хмельниччиною. На 1663 р., після низки перемог над українцями та росіянами, перед польським військовим керівництвом замайоріли перспективи відновлення колишньої величі своєї держави. Одним з першочергових завдань цієї стратегії було встановлення повного контролю над Україною, лівобережна частина якої разом з Києвом перебувала під фактичною юрисдикцією Москви. Опіраючись на союз з правобережним гетьманом Павлом Тетерею та кримським ханом Мехмед-Гіреєм, король Речі Посполитої Ян II Казимир виношував ідею грандіозного походу на Москву, по суті, повторення вдалих військових акцій півстолітньої давнини, проведених його батьком і братом. Цей рейд у разі успішності змусив би уряд Олексія Михайловича стати поступливішим у переговорах і прийняти мир на вигідних для Варшави умовах. Сприятливим для завойовників фактором стало те, що лівобережне козацтво не мало згуртованості. Промовистим доказом цього стали трагічні для України події Ніжинської чорної ради, що яскраво продемонстрували розкол у козацькому середовищі. Зважаючи на підготовку польсько-татарсько-козацького вторгнення на Лівобережжя, царський

¹ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 95.

уряд розумів, що під загрозою опинився не лише Іван Брюховецький і його адміністрація, а й увесь контроль Москви над цією територією. Тому росіяни зі свого боку проводили заходи, спрямовані на укріплення становища адміністрації свого ставленика й зміцнення власного панування на цих землях.

В листопаді 1663 р., коли Брюховецький разом з московськими воєводами гарячковито намагалися посилити оборону міст Лівобережної України, війська Яна II Казимира, переправившись через Дніпро поблизу Ржищева, почали вторгнення. Польська стратегія передбачала швидке просування на північний схід з максимальним збереженням військових сил для генеральної битви з московитами. Саме тому було прийняте рішення не гаяти час на облогу добре укріплених міст, таких як Київ, Ніжин, Чернігів, а стрімко просуватися вперед, не даючи ворогу зосередити свої сили. У районі російського Севська планувалося сполучення з литовською армією для подальшого наступу на Москву.

Король захоплював тільки невеличкі містечка, нездатні до тривалого опору, при цьому намагаючись уникати кровопролиття й демонстративно виявляючи милосердя до міщан, що добровільно відкривали йому свої брами. Вороньків, Бориспіль, Баришівка, Остер майже безборонно здалися полякам, а їхні мешканці присягнули на вірність королю. Саме в Острі Ян II Казимир зробив невеличкий перепочинок, очікуючи підходу своїх сил, що розтяглися по зимових дорогах, і підкріплень. Тут 28 грудня володар видав місцевій шляхті та козацтву привілей, що підтверджував їхні давні права. Цим заходом король намагався повернути місцеву верхівку на свій бік. Тим часом інші частини великого війська, що діяли на окремих напрямках, також мали суттєвий успіх: воєвода руський Стефан Чарнецький захопив містечко Носівку, інший воєначальник Юрій Песочинський стояв зі своїми загонами в Олишівці, великий коронний гетьман Станіслав Ревера Потоцький отаборився в Козельці. Найбільший успіх мав Тетеря, якому здалися Ромни, Монастирище, Прилуки, однак Лохвицю прийшлося брати штурмом¹. Саме у складі корпусу Тетері перебували тоді видатний козацький полководець, мимоволі змушений брати участь у поході, Іван Богун, а також майбутній король Речі Посполитої Ян Собеський.

Мороз ще не став у нагоді загарбникам, зробивши безперешкодним перетин водних перепон на шляху, бо він став посилюватися ли-

¹ Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 1999. - №5. – С. 16.

ше з початком нового 1664-го року. Цей факт засвідчує один з учасників походу Яна II Казимира французький найманець Антуан-Шарль де Грамон граф де Лувін'ї, який зі своїми людьми зміг перейти Дніпро по кризі, до того ж не дуже міцній, лише 11 січня¹. До слова, спогади графа де Грамона є доступними у російському перекладі².

Вдале відкриття військової кампанії підсилювало у польського керівництва надії на швидку перемогу. В той же час Ян II Казимир і його оточення розуміли, що подальше просування вглиб Лівобережжя вже не буде таким легким, як доти. 30 грудня король зі своєю армією рушив з Остра далі. Зробивши зупинку в Олишівці, він 2 січня зібрав нараду, на якій вирішив згуртувати сили, щоб продовжити наступ. Чарнецький мав просуватися на Березну й рухатися вздовж правого берегу Десни. Сам король з основними силами, йдучи лівим берегом, планував захопити Батурин, де засів зі своїми полками та московськими стрільцями Брюховецький³. В умовах, коли крига на річках ще не стала, стратегічного значення набував контроль над перевозами через Десну, один з яких знаходився прямо по ходу війська біля Салтикової Дівиці.

Про оборону та героїчну загибель Салтикової Дівиці Самовидець повідомляє, що король з військом, залишивши Олишівку *«и пришовши до Солтиковой Дівиці, над Десною рікою, которая не хотіла ся здати и поклонити, приступом доставали, где немало жолнірской піхоти легло, килка дній достаючи. А же напото м люде в осаді сидячіе видят, же трудно видержати, бо юже місто доставали, тилко в самом замочку, — просили о милосердя. А любо обецали показати над ними милость, еднак же не додержали: бо упавши в замок, многих постинали, а иних в полон татаре побрала и внівец обернули»*⁴.

Ці ж свідчення підтверджуються французьким тогочасним автором Мішелем Руссо де ла Валеттом, котрий у своїй книзі, присвяченій Яну II Казимиру й опублікованій у 1679 р., занотував наступне: *«За кілька днів потому генерал Чарнецький з пересувним табором збирався підкорити місто Дівицю (la Ville de Dewicze). Однак, хоча король теж наблизився сюди, місцеві мешканці відмовилися відчинити свою браму.*

¹ Gramont A. de. Relation de mon voyage en Pologne // La Revue de Paris. – 1922. – 15 avril. – P. 717-718.

² Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1929. – 29 с.; Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира // <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gramon/frametext.htm> 06/12/2012.

³ Zbiór pamiętnik6w do dziej6w polskich. Wydał Włodzimierz Stanisław Hr. de Plater-Broel. – Т. 4. – Warszawa: W Drukarni Gażety Codziennęj, 1859. – S. 135, 146.

⁴ Літопис Самовидця... – С. 93-94.

Це розлютило Казимира, він наказав почати збройний наступ на це місто і, взявши його штурмом, наказав перебити у ньому всіх людей, саме місто підпалити й перетворити на згарщице, щоб дати урок майбутнім поколінням за цю безглузду упертість»¹.

Скупі свідчення сучасників цієї жахливої події є малоінформативними. Однак, на щастя, збереглися свідчення польських учасників штурму Салтикової Дівиці, які дозволяють нам детальніше уявити весь хід цього кривавого дійства. Про масштабність цього бойовища дозволяє судити листи офіцерів Гротуса та Йоганна-Магнуса фон Охапа до польного коронного гетьмана Єжи-Себастьяна Любомирського. Подобиці, наведені в них, дозволяють чіткіше уявити собі деталі трагедії, що розгорнулася навколо Салтикової Дівиці. 4 січня, в день православного Різдва, до цього козацького містечка підійшли загони Яна II Казимира. Сам король наблизився сюди дещо пізніше. Щоб подолати опір містечка, довелося залучити й сили корпусу Чарнецького.

Серед дівичан не було єдності стосовно подальших дій. Частина виступала за те, щоб здати містечко королю й присягнути йому на вірність (про що свідчать кількаразові звернення до короля про капітуляцію й готовність йому присягнути), проте більшість була рішуче налаштована на оборону. Факти свідчать, що й сам польський володар не прийняв остаточного рішення щодо Салтикової Дівиці, і перший штурм містечка 5 січня, викликаний пострілами оборонців у бік поважних польських комісарів, розпочався без його відома, мав неорганізований хаотичний характер і зрештою завершився провалом, призвівши до значних втрат у війську нападників². Вочевидь, ця невдача й схилила короля до думки взяти непокірне містечко за будь-яку ціну. Це було й зрозуміло, якби Ян II Казимир відступив би від Салтикової Дівиці, визнавши свою поразку, ця новина враз би облетіла усі-усюди, й авторитету короля та його армії було б завдано не виправних збитків. Тому штурм малоцінної в стратегічному відношенні невеличкої фортеці тепер став справою принципу. Як відзначав вже згаданий граф де Грамон, король тяжко переносив невдачі у військових акціях, що відбувалися за його особистої присутності³.

Розуміючи, що оборону містечка не втримати, його мешканці, які зосередилися тепер у замку на пагорбі, вночі надіслали парламентарів,

¹ Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne. – Lyon: Chez Th. Amaury, 1679. – Т. II. – Р. 176.

² Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – Т. 4... – S. 135-136, 148-149.

³ Gramont A. de. Relation de mon voyage en Pologne... – Р. 724.

виявляючи готовність здатися в обмін на збереження життя. Про що й було отримано королівську милість. Однак наступного дня, коли, згідно домовленості, дівичани відчинили браму замку, до нього ринула військова голота, прагнучи легкої поживи та помсти за вчорашню поразку. Як додає Самовидець, ще однією силою, що взяла участь у пограбуванні та розоренні Салтикової Дівиці, стали татари. Зрозумівши, що поляки зрадили угоду, останні оборонці намагалися влаштувати стихійний опір, що ще більше роз'ястрував лють нападників, які почали сіяти смерть і вогонь повсюди.

Добре поінформований анонімний автор віршованої хроніки, обіграючи назву населеного пункту, так показує знищення «блудливої» Дівиці:

*Nuż za oną, do niej wpadszy w miasto sieć, by pamiętała,
Po ulicach, w rynkach około prengierza już biegła,
To w ten kąt, to w ów, uciekając, tu, owdzie, latała,
Nie tylko po mieskim koszu, lecz i zamkowym się rzezała...
Topiąc się w Desnie i Dziewicy, dziewica z dziewicą,
W puł się mieszała z sobą, zaluwając się krwawą juszycą.*

Український переклад

*Ну ж за ону, до неї, впавши в місто, сікти, аби пам'ятала,
По вулицях, в ринках коло ганебного стовпа бігала,
То в той кут, то в цей, утікаючи, туди-сюди літала,
Не тільки по міським кошу, але й замковим ся різала...
Топлячись у Десні та Дівиці, дівиця з дівицею,
В пул мішалися з собою, заливаючись кривавою ющицею¹.*

Отже, як бачимо з віршованої хроніки, ця остання боротьба приречених на смерть захисників на вулицях дівицького замку дала змогу їхнім жінкам і дітям тікати від погібелі вниз до Дівиці (озера у підніжжя замку) та Десни, сподіваючись знайти порятунок на іншому березі замерзлої річки. Однак крига ще не була міцною, тому маса людей, ставши на лід, проломлювала його, топлячись в крижаній воді.

За короткий час все було скінчено. Непокірне містечко, усіяне ті-

¹ Мицик Ю. о. Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину короля Яна-Казимира у 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 2007. - №6. – С. 95-96.

лами забитих мешканців, було спалене. Тих, хто вцілів, забрали у полон татари.

Значні втрати, отримані під Салтиковою Дівицею, змусили польське керівництво надалі бути обачнішим. Перетнувши Десну, поляки продовжили свій рух на північний схід. Однак містечко Березну, яке захищали козаки сосницького полковника Якова Скидана, загарбники обійшли¹. Не бажаючи витратити час на захоплення маловажних фортець, король повів своє військо далі на Мену. На щастя для нього місто не проявило достатньої рішучості до опору й 10 січня здалося на милість переможця. Незабаром його приклад наслідували полковий центр Сосниця (12 січня) та містечко Нові Млини (14 січня)². В цей же час козакам Богуна, який діяв від імені короля, мирно підкорилася Борзна³.

Ця удача викликала нове піднесення у війську Яна II Казимира. Окрилений успіхом король наважився підступити до Батурина, який захищався Брюховецьким спільно з московською залогою, але, побоюючись тривалої та виснажливої облоги, польський монарх вирішив за краще не гаяти час тут, а продовжити похід на сполучення з литовцями, які наближалися до Севська. Натомість успіхом короля стало те, що 18 січня без бою здався Короп. Сюди прибув Богун разом з коронним хорунжим Андрієм Потоцьким⁴.

Незважаючи на те, що Богун опинився на волі з королівської ласки й отримав від Яна II Казимира посаду наказного гетьмана, поведінка видатного козацького ватажка виявляла небагато вдячності та шанобливості до монарха. Автор віршованої хроніки відзначав, що, перебуваючи у війську короля й звертаючись від його імені до населення українських міст, Богун дозволяв собі кепкувати з вінценосного монарха. Автор не забуває натякнути, що віроломство козацького ватажка яскраво проявилось надалі⁵.

21 січня похід Яна II Казимира увінчався ще одним суттєвим успіхом. Йому добровільно здалося місто Кролевець. Автор анонімної віршованої хроніки відгукується на цю подію моралізаторською сентенцією: «*Od króla zwan, królowi, panu swemu, się upokorzył (Від короля*

¹ Бантыш-Каменський Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – Репр. изд. 1903. – К.: Час, 1993. – С. 252; Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – Т. 4... – S. 146.

² Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – Т. 4... – S. 149.

³ Літопис Самовидця... – С. 94.

⁴ Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – Т. 4... – S. 141, 147-149.

⁵ Мицик Ю. о. Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину... – С. 90.

званий, королеві, пану своєму, й упокорився)»¹, натякаючи на те, що Кролевець був заснований за півстоліття до того батьком нинішнього короля Речі Посполитої Сигізмундом III.

Тут у Кролевці Яну II Казимиру належало прийняти непросте рішення про подальший напрямок руху. Незабаром перед його військом відкривалися простори Московської держави. Від Кролевця було подати рукою до Путивля, але шлях на нього був перегороджений сильними полками путивльського воєводи князя Федора Федоровича Куракіна, до якого приєдналися війська севського воєводи Петра Васильовича Шереметєва². Тим більше зі сходу наближалися загони білгородського воєводи князя Григорія Григоровича Ромодановського, які через Суми прямували до Путивля³. Крім того, з півночі простували війська князя Якова Куденетовича Черкаського. Найлогічнішим для короля видавався рух у напрямку Севська, де вже отаборилися литовські війська й діяли татарські й польські роз'їзди. Проте на цьому шляху стояло добре укріплене місто Глухів. Ян II Казимир мав сумнів у доцільності штурму цієї сильної фортеці, прагнучи якнайшвидше злучитися з литовцями й нарешті вступити на територію безпосередньо Московії. Однак Чарнецький був іншої думки. Він переконав короля в тому, що залишати таку потужну твердиню з багатотисячним гарнізоном козаків і московитів дуже нерозумно, тож краще здобути її, щоб мати у своєму тилу добре укріплений форпост⁴. Польський володар погодився з цією думкою, і, починаючи з 22 січня, його війська почали зосереджуватися навколо Глухова.

Оборона Глухова, що відбувалася з 22 січня по 9 лютого 1664 р. є однією з найславетніших сторінок української військової історії. Саме під Глуховом, за образним висловом Ю. Мицика, «польська військова машина забуксувала»⁵. Поміж найголовніших героїв цього часу можна назвати київського полковника Василя Дворецького, керівника оборони міста, який випадково опинився тут, повертаючись з гетьманським посольством від царя. Дворецький одразу розпочав енергійні дії, спрямовані на захист Глухова. Коли парламентарі Яна II Казимира запропонували глухівчанам здатися, за прикладом інших міст, Дворець-

¹ Мицик Ю. о. Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину... – С. 94; Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – Т. 4... – С. 149.

² Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира... – С. 15-24.

³ Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – Т. 4... – С. 145.

⁴ Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne. – Т. II... – Р. 178.

⁵ Мицик Ю. о. Іван Сірко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 45.

кий заборонив будь-які розмови про здачу полякам. Під його керівництвом місто витримало два рішучих штурми 29 січня та 8 лютого. Особливо найважчим був останнім, коли за допомогою мін, нападники змогли обвалити частину міського муру. Проте Дворецький встиг підтягнути резерви, що прикрити проломи в стіні, нашвидкуруч звести тут барикади й не допустити вторгнення всередину міста. Французький біограф Яна II Казимира Руссо де ла Валетт повідомляє такий факт: щоб підсилити волю глухівчан до оборони рідного міста, козацький полковник наказав сфабрикувати царські листи, у яких йшлося про нібито швидке надходження допомоги¹. Проти Дворецького у місті навіть спалахнув заколот, про який повідомляє учасник облоги Глухова Олександр-Людвік Незабитовський. Прихильники капітуляції зібрали Чорну раду й ув'язнили полковника та вислали двох сотників до короля, прохаючи милості. Однак тим часом прибічники Дворецького змогли його звільнити, він знову очолив оборону й стратив тих, хто виступав за здачу міста полякам². Руссо де ла Валетт доповнює це свідчення фактом, що полковник *«повелів відтяти голови більші ніж сорока міщанам, які наполягали на здачі»*³.

Два невдалих штурми Глухівської фортеці призвели до великих втрат у польському війську й до його деморалізації. Протягом цих днів красномовно проявилася позиція наказного гетьмана Богуна. Формально беручи участь зі своїми козаками в облозі міста на боці короля й будучи постійним членом військових нарад при Яні II Казимірі, він водночас майже нічого не робив для перемоги поляків. Про це промовисто свідчать самі учасники облоги.

Той же Незабитовський про поведінку козаків Богуна під час першого штурму міста повідомляв наступне: *«Тож нам Козаки нічим не допомогли, а лише дуже зашкодили, бо ж ми поклалися на них, але вони тамошнього місця не блокували, нічого не роблячи, день той змарнували»*⁴. Звернімо увагу, що відсутність загрози на ділянці оборони, де мали діяти козацькі загони наказного гетьмана, дозволила захисникам міста посилити свої позиції в тих місцях, де штурмувати готувалися поляки. Не виключено, що й сам Богун міг повідомити Дворецького про те, що з його боку не буде жодних ворожих дій проти Глухова. А вже згадуваний фон Охап зазначав, що і вдруге *«козаки, кілька тисяч,*

¹ Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne. – Т. II... – Р. 178-179.

² Zbiór pamiątek do dziejów polskich. – Т. 4... – S. 138.

³ Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne. – Т. II... – Р. 179.

⁴ Zbiór pamiątek do dziejów polskich. – Т. 4... – S. 138.

котрі з Богуном до обозу королівського прийшли, штурмувати не хотіли: що за причина, зрозуміти не можу»¹. Мабуть найточніше позицію наказного гетьмана та його козаків висловив вищезгаданий Гротус: «Козаки з Богуном, при нас будучи, дуже неохоче поводитися (як ми їх в тих штурмах пізнали); більш охоче була в них рішучість воювати на Польщі, ніж на Москві»².

Таким чином, вже учасники глухівської облоги почали підозрювати Богуна у змові з ворогом. Цей факт вже чітко відзначив трохи пізніше польський літописець Йоахим Єрлич: «Того ж місяці, коли Король ЙМсть був з військом за Дніпром під Глуховом, отримав відомість про зраду кільканадцяти тисяч козаків тих, котрі були при Королю ЙМсті, над якими Гетьмана Запорозького Тетері Намісником був Богун. Він же зі своїм товариством: полковниками, сотниками та всіляким своїм козацтвом, що там були, давали знати до міста Глухова, аби в обережності були того дня чи ночі, та ще й на поміч по кількасот козаків бува послали, аби оборонялися. Де порох підкладали, у якого місця під вали, про те два рази отримували відомість від Богуна й козаків, котрий бувало послав сповістити, де бардзо війська споряджено Короля ЙМсті, через що багато офіцерів і піхоти німецької та подільської полягло. Коли згадали про всі часи війни, то ніде стільки жовнірів не загинуло, як під Глуховом»³.

Тим часом Ромодановський зі своїми полками стрімким маршем через Конотоп рушив до Батурина, щоб з'єднатися з Брюховецьким й допомогти Глухову. Звістка про невдачу поляків під цим містом швидко розлетілася навкруги. Один з учасників походу Яна II Казимира Самуїл Чаплицький з сумом констатує, що ті міста, які кілька тижнів тому присягали на вірність королю, тепер повставали проти нього, перебиваючи польські залоги. З гіркотою Чаплицький повідомляв про те, що відбулося в Кролевці: «ще ми з-під Глухова не зрушилися, а те місто послало до Брюховецького, даючи про наших людей знати; і так він кілька тисяч воїнів заслав, де тих людей під корогвами будучих в пень витято і навіть постріляних добито»⁴. Незабаром проти польської влади повстав і Короп, який теж був захоплений людьми Брюховецького⁵.

¹ Ibid. – S. 149.

² Ibid. – S. 142.

³ Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – Т. 2. – S. 89-90.

⁴ Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – Т. 4... – S. 157.

⁵ Літопис Самовидця... – С. 95.

Пам'ятник на ймовірному місці загибелі Івана Богуна в селі Комані поблизу Новгород-Сіверського (фото Анастасії Сало)

Ще одна неприємність засмутила короля цими днями. На його обоз, що розташовувався поблизу Нових Млинів, вночі напали козаки конотопського сотника Нужного. Тут перебував тоді зі скарбницею, зброєю та важливими державними паперами великий коронний канцлер і найближчий порадник короля у державних справах Миколай-Ян Пращмовський. Йому дивом вдалося втекти. Козакам тоді дісталися цінні трофеї: коштовності, печатка, карета, а також документи королівської канцелярії, серед яких угода з кримським ханом і мурзами про винагороду за участь у поході¹. Про це пограбування великого обозу також свідчить Чаплицький, повідомляючи, що тут були гроші та крам для короля і війська². Московсько-козацьке військо загрозувало захопити Сосницю, тому довелося відправити сюди додатковий корпус, щоб не допустити переходу міста до рук неприятеля³.

Незважаючи на ці суттєві втрати, Ян II Казимир покладав надії на сполучення з литовським військом під Севськом. Тому форсованим маршем він рушив до цього міста. Поєднання з литовцями дійсно зміцнило його позиції, однак сил для нового штурму укріпленої фортеці в нього вже не було. Король обмежився лише тим, що випалив околиці навколо Севська й віддав місцевість на розграбування татарам. Крім того, в глиб Московії був відправлений великий експедиційний корпус під проводом Стефана Бідзинського, завданням якого було спалювати російські села, забирати полон і грабувати⁴. Однак росіяни почали стягувати сюди свої сили, а з тилу в будь-який момент загрозували зайти війська Ромодановського та Брюховецького, тому після короткої стоянки під Севськом Ян II Казимир вирішив відступити з усім військом до Новгород-Сіверського. Він мав велике сподівання на те, що місто вдасться захопити без значних втрат. Руссо де ла Валетт повідомляє, що в Новгороді-Сіверському король мав чоловіка, який обіцяв відчинити йому міську браму при наближенні польського війська. У разі захоплення такої твердині, як Новгород-Сіверський, тут можна було розташуватися на зимові квартири, дати перепочинок стомленій армії й підготуватися до продовження військових дій навесні. Проте з наближенням до цього міста польське керівництво отримало звістку, що королівського агента в Новгороді-Сіверському викрито й повішено⁵.

¹ Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира... – С. 15-24.

² Zbiór pamiątek do dziejów polskich. – Т. 4... – S. 157.

³ Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne. – Т. II... – P. 183-185.

⁴ Ibid. – S. 186.

⁵ Ibid. – S. 182.

Звичайно, неможливо стверджувати це з певністю, проте до викриття польського зрадника у Новгороді-Сіверському також міг мати пряме відношення Богун, оскільки йому детально були відомі плани й наміри Яна II Казимира. Втім поляки вже почали підозрювати наказного гетьмана у секретних зносинах з неприятелем.

Тим часом польське військо почало переправу через Десну. Погода знову підготувала завойовникам неприємний сюрприз, зробивши кригу німцною. Про це згадує у своєму листі від 29 лютого 1664 р. до Любомирського Фелікс-Казимир Потоцький, або як він сам себе називав Щенсн Потоцький, підстолій коронний¹.

Перехід здійснювався з великою обережністю. Значна частина війська вже переправилася через Десну й просувалася у напрямку Новгорода-Сіверського. Саме в цей час до переправи підступили передові загони Брюховецького та Ромодановського. Цей удар був раптовим і неочікуваним.

Безпосереднім очевидцем і учасником кривавих подій на деснянській переправі під Пирогівкою став граф де Грамон. За його словами, сили противника завдали потужного удару по ар'єргарду польської армії, яка переправлялася через річку. Серед поляків виникло сум'яття. Вони стрімголов намагалися переправитися на протилежний бік Десни, однак зробити це під кулями козаків і московитів, які все більше наседали було дуже складно. До того ж річкова крига в багатьох місцях була вже проламана. Де Грамон згадує про великі втрати в польському війську в районі переправи, багато людей провалювалося під лід і гинули в крижаній воді. Всі ті, хто не змогли потрапити на інший берег, загинули. Особисто французькому графу, завдяки швидкому коню, пощастило дістатися рятівного правого берега, однак передові козацькі загони також в окремих місцях вже переправилися, загрожуючи повністю завершити справу знищення польського ар'єргарду. Де Грамон нараховує в цьому наступальному корпусі близько 6 тисяч вершників, що, напевно, є завищеним числом. У цей же час козаки разом з московськими стрільцями міцно зайняли лівий берег, обстрілюючи залишки втікаючих поляків, котрі намагалися організувати оборону по правому берегу, з рушниць і 20 фальконетів. Проламана в багатьох місцях крига вкрилася кров'ю та тілами загиблих. На щастя для втікачів, у найкритичніший момент поспів Стефан Чарнецький, котрий привів тисячу півтори мушкетерів, а ззаду прискорено рухалося ще більш потужне

¹ Zbiór pamiętnik6w do dziej6w polskich. – Т. 4... – S. 155.

укріплення. Тепер бій продовжився вже на правобережжі Десни. Зважаючи на складність переправи для нападників і постійне надходження підкріплення до поляків, атака козаків на цьому березі захлинулася й була відбита. Ті козаки, які вже перейшли через Десну, потрапили у пастку, оскільки дістатися до лівого берега тепер вже було великою проблемою для них. Однак, незважаючи на крутий перелам у ході бою, вони мужньо чинили опір польським загонам під проводом Чарнецького, що невпинно посилювалися. Лише частині козаків вдалося за таких умов пробитися назад, решта загинула від польських куль і шабель. За словами де Грамона, до рук поляків тоді потрапив «козацький генерал», який керував наступальними діями своїх загонів. Полоненого було незабаром посаджено на палю¹.

Можливо, під цим «козацьким генералом» розуміється сосницький полковник Яцько (Яків) Скидан, який обороняв за півтора місяці перед тим Березну й не допустив захоплення містечка загарбникам². Про факт взяття у полон козацького воєначальника Скидана згадував і Руссо де ла Валетт³. Останній також додавав, що під орудою Скидана було лише 600 козацьких вершників. Якщо «козацький генерал» де Грамона – це дійсно Яцько Скидан, то треба констатувати, що сили козацького авангарду французький найманець перебільшив рівно вдесятеро. Ну що ж, у страху очі великі! Під сумнів можна поставити і втрати козацько-московських військ, зазначені де Грамоном, - 7 000 чоловік.

Натиск козаків і московитів було зупинено. Поляки укріпилися на правому березі Десни, а їхній противник зайняв протилежний берег. Обидві сторони тепер уникали активних наступальних дій, не будучи впевнені у їх кінцевому результаті.

Поза всяким сумнівом, якби під час Пирогівського бою були козаки Богуна, її перебіг міг набути зовсім іншого вигляду. Король почав підозрювати наказного гетьмана у зносінах з неприятелем. Про зраду Богуна Яну II Казимиру доніс і хтось з підлеглих козацького командира, що відмічає автор віршованої хроніки⁴. Кілька джерел, щоправда, всі вони походять з польського боку, вказують на те, що Богун очікував

¹ Gramont A. de. Relation de mon voyage en Pologne... – P. 728-730.

² Кривошея В. В. Козацька старшина Кропивнянського полку доби Національної революції середини XVII ст. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Вип. 38. – К., 2010. – С. 5-13; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К.: «Стилос», 2010. – С. 658.

³ Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne. – Т. II... – P. 183-185.

⁴ Мицик Ю. о. Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину... – С. 96.

слухної миті, щоб у випадку вирішального зіткнення ворожих сторін перейти на бік Москви, вдаривши на поляків з тилу. Про це бачимо свідчення у того ж автора віршованої хроніки, Єрлича, Руссо де ла Валетта¹. Дуже детально комплекс джерел, пов'язаний із загибеллю видатного українського полководця, був вивчений петербурзькою дослідницею Тетяною Таїровою-Яковлевою². Один з учасників походу Яна II Казимира Ян-Владислав Почобут-Одланицький повідомляв про раптовий арешт і страту Богуна 27 лютого³. Йому вторить і автор віршованої хроніки, повідомляючи, що наказний гетьман, котрий бунтував козаків, насміхався над носом короля й хотів влаштувати тому «криваві гони», «*cicho stracon (тихо страчений)*»⁴. Єрлич додає, що Богуна, який готував зраду, та його поплічників король велів розстріляти⁵.

Якщо це дійсно так, за розрахунком Богуна, виснажене польське військо під Новгородом-Сіверським мало б зазнати атаки сил Ромодановського та Брюховецького, дії яких були б підтримані гарнізоном обложеного міста. У вирішальний момент козаки наказного гетьмана повинні були б завдати полякам удару з тилу, щоб довершити розгром армії Яна II Казимира. Очевидно, ці плани Богуна були викриті поляками, а самого полководця «тихо страчено». Цілком поділяємо тезу польської дослідниці Анни Кришак, що наказний гетьман міг підтримувати таємний зв'язок з Виговським, котрий мав авторитет серед козаків, хотів знову отримати булаву й був розстріляний через місяць після смерті Богуна за зраду⁶.

Найважливішим свідченням про обставини загибелі Богуна є лист самого польського короля, писаний 24 березня 1664 р., тобто через місяць після цієї події, французькою мовою до своєї дружини (згадаймо, що королева була французенкою). Ось його оригінальний текст і переклад: «*Le bruit qui a couru dans la petite Pologne que les Cosaques et les Tartares m'ont abandonné, est faux. Il est vray que le Bohum estoit le plus mechant homme du monde. Il avoit intelligence avec les ennemys, et*

¹ Мицик Ю. о. Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину... – С. 96; Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – Т. 2. – С. 90; Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne. – Т. II... – Р. 183.

² Яковлева Т. Г. Загибель Івана Богуна // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С. 139-142.

³ Там само. – С. 140-141.

⁴ Мицик Ю. о. Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину... – С. 96.

⁵ Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – Т. 2. – С. 90.

⁶ Kryszak A. Paweł Tetera – hetman kozacki. Praca doktorska. – Poznań, 2013. – С. 142-143, 147. 147.

leur avoit promis de se joindre à eux, si on venait a donner une bataille; mais comme Je fus adverty de sa trahison par d'autres officiers Cosaques, Je le fis mettre en arrest, avec dessein de le faire punir par la main du bourreau, principalement, quand Je vis que tous les prisonniers moscovites confirmaient sa trahison: mais lr bon Dieu l'en a puni d'une autre façon (Поголоска, що добігла Малополющі про те, що Козаки й Татари мене залишили, є брехливою. Це правда, що Богун виявився найзлішою людиною в світі. Він зав'язав перемовини з неприятелями й обіцяв їм приєднатися до них, якщо вони наважаться на битву. Проте, оскільки я був попереджений про його зраду кількома козацькими начальниками, я наказав його заарештувати, маючи намір покарати його рукою ката, особливо після того, як побачив, що всі полонені московити підтверджують його зраду. Однак добрий Господь Бог його покарав іншим чином)»¹.

Отже, слова володаря Речі Посполитої підтверджують версію про те, що Богун його зрадив і планував організувати розгром польського війська. Ми цілком поділяємо припущення Таїрової-Яковлевої про те, що найзручнішим способом для здійснення арешту популярного козацького лідера могло стати його запрошення на військову нараду, що мала відбутися неподалік Новгород-Сіверського у селі Комань, де перебував король. Раптовий і таємний арешт мав би унеможливити втечу Богуну. Очевидно, при спробі себе ув'язнити наказний гетьман та його охорона вчинили запеклий опір і були перебиті. Проте загибель Богуну поляки попервах намагалися приховати, боячись невдоволень серед козаків у своєму війську. Також здається справедливою думка російської дослідниці, що одразу після вбивства знаменитого козацького воєначальника й великого патріота України його тіло таємно було поховано біля Комані².

Страта Богуну під Новгородом-Сіверським через шість днів після Пирогівського бою стала останнім акордом, що позначив поразку лівобережного походу Яна II Казимира. Незабаром його військо мусило швидко відступати на Правобережжя, поки не скресла крига, не розлилися річки й не почалося весняне бездоріжжя. Та й серед правобережних козаків почалися повстання проти польської влади. Претензійний задум польського монарха зазнав карколомного фіаско.

¹ Listy Jana Kazimierza do Maryi Ludwiki z lat 1663-1665 w opracowaniu Wiktora Czermaka // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1891. – S. 22.

² Яковлева Т. Г. Загибель Івана Богуну... – С. 141-142.

Нині на високому пагорбі поблизу даного села, так званій Івановій могилі чи могилі Богуна, встановлено пам'ятник: символічний хрест і камінь з табличкою, на якій міститься наступний напис: «Полковнику Івану Богуну, національному герою України, видатному військовому діячу визвольної війни українського народу 1648-1654 рр., страченому польською шляхтою в лютому 1664 р. Вклонімося цій землі!».

Роман Желєзко (Ніжин)

Місце і роль Ніжинського козацького полку у польському векторі зовнішньої політики Гетьманщини другої половини XVII ст.

Реалізація зовнішньої політики є однією з головних ознак будь-якої держави¹. Козацька держава, що офіційно постала як суб'єкт міжнародних відносин у 1649 р. під час укладання Зборівського договору з урядом Речі Посполитої, мала давню традицію ведення зовнішньої політики з країнами-сусідами, започатковану Запорізькою Січчю у кінці XVI – першій половині XVII ст. Головною метою міжнародної діяльності козацької держави було досягнення визнання іноземними країнами Гетьманщини як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі. Саме визнання держави Б. Хмельницького повноправним учасником міжнародних відносин гарантувало останній можливість уникнути міжнародної ізоляції. В подальшому, у другій половині XVII ст., козацька старшина використовувала зовнішню політику як інструмент збереження української державності від наступу сусідніх країн та важіль впливу й тиску у внутрішніх конфліктах².

Поряд з гетьманами і генеральною старшиною участь у реалізації зовнішньої політики Гетьманщини брали й представники полків та сотень. Так, вагоме місце в міжнародній діяльності козацької держави, починаючи з 1648 р., належало Ніжинському козацькому полку. Географічне розташування полку у середині XVII ст. на кордоні з Великим князівством Литовським і Московським царством ставило перед ніжинською старшиною низку зовнішньополітичних завдань, виконання

¹ Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. І. Танцюри – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 114.

² Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. – С. 113.

яких було продиктоване розвитком Національно-визвольної революції 1648-1657 рр. та подальшим державотворчим процесом в Україні.

Розвитку українсько-польських міждержавних відносин другої половини XVII ст. присвячена низка наукових робіт Ю. А. Мицика¹, В. А. Смоля, В. С. Степанкова², російської дослідниці Т. Г. Таїрової-Яковлевої³ та інших істориків. Водночас, участь представників окремих козацьких полків у розробці польського вектору зовнішньої політики Гетьманщини другої половини XVII ст. і їх позиція стосовно співпраці з Варшавою досі перебувала поза увагою дослідників.

Метою даної статті є висвітлення місця і ролі Ніжинського козацького полку та його старшини у розробці польського вектору зовнішньої політики козацької держави другої половини XVII ст., виокремлення пропольського угруповання ніжинської козацької старшини і рядового козацтва, що виступали за мир і дружні відносини з Річчю Посполитою.

Українсько-польські зовнішньополітичні відносини розпочалися паралельно з вибухом Національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького. Правове закріплення та збереження політичних, соціальних, економічних і релігійних завоювань було можливе лише шляхом укладань міждержавних угод, ведення переговорів, обміном посольств, листуванням з державними діячами Речі Посполитої.

Незважаючи на територіальну віддаленість від польських етнічних земель, місто Ніжин і Ніжинський козацький полк упродовж другої половини XVII ст. вирізнялися пропольською спрямованістю, а ніжинська козацька старшина упродовж 1649-1654 рр. часто виступала за припинення війни з польським урядом і відновлення дипломатичних місій і переговорів. Така позиція Ніжина – одного з провідних козацьких осередків й центру українського державотворення на Лівобережній Україні – пояснювалася сильним впливом колонізації майбутніх земель Ніжинського козацького полку у першій половині XVII ст.

Сучасним українським істориком П. Кулаковським встановлено, що Ніжин був єдиним містом на Лівобережній Україні, в якому у першій половині XVII ст. польський уряд утворив козацький реєстровий

¹ Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С. 12-28.

² Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Серія “Україна крізь віки” в 15 томах. Том 7. / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 352 с.

³ Яковлева. Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяслава-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Яковлева. – К.: Основи, 2003. – 644 с.

полк¹. Окрім того, варто наголосити, що місто упродовж цього часу не входило до складу Московського царства, як було прийнято вважати раніше, а належало до Київського воєводства Речі Посполитої. Історик зазначає, що після приєднання Чернігівського і Новгород-Сіверського уїздів Московського царства до Речі Посполитої за Деулінським миром 1618 р., Ніжин, як найбільш придатна округа для створення опорного оборонного замку від майбутніх московських нападів, був переданий до складу новоствореного Чернігівського воєводства². Одночасно з передачею Ніжина від Київського до Чернігівського воєводства й необхідністю польської корони у міцній фортеці на кордоні з Московською державою, у місті було створено і єдиний у першій половині XVII ст. козацький реєстровий полк в межах Чернігово-Сіверщини³. Роком утворення полку варто вважати 1620 р., поданий авторами «Ніжинського літопису». Першим ніжинським полковником, згідно джерела, був Война Ляховченко (Люховченко)⁴. Співставлення відомих сьогодні дат та історичних фактів і подій дозволяє стверджувати, що створення реєстрового полку у Ніжині у 1620 р., тобто раніше ніж правобережні реєстрові полки 1625 р., було викликано більшою небезпекою Варшаві з боку Москви на Лівобережжі, ніж з боку Османської імперії та Кримського ханства на Правобережній Україні.

Існування реєстрового козацького полку в Ніжині до 1648 р. призвело до того, що після створення Гетьманщини у лавах ніжинських козаків перебували етнічні поляки і полонізовані дрібні українські шляхтичі, підтвердженням чого є дані Зборівського реєстру 1649-го року. Виходячи з прізвищ, згадуваних у реєстрі 1649-го року, треба констатувати, що з 991 козаків Ніжинського полку 3,5% були поляками. Зокрема, польського походження були наступні ніжинські козаки: Іван Дорошковський, Іван Карнацький, Марко Карнацький, Федір Тарновецький, Лукаш Топчієвський, Іван Дурицький, Яків Пресмицький, Федір Чекановський, Федір Дижинський, Михайло Завадський, Петро Повторицький, Іван Косинський, Стефан Вереха, Федір Олшунський, Гаврило Лепицький, Артюх Кривицький, Лесько Лопатецький, Семен

¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648): Наукове видання / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – С. 60.

² Там само.

³ Там само. – С. 392.

⁴ Ніжинський літопис XVIII століття / Упоряд. М. Компанюк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXXX. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С. 477.

Кореневський, Грицько Гужовський, Дем'ян Сеневицький, Омелько Забуга, Роман Кагарлицький, Степан Залозний, Роман Кгавронський, Антон Білецький, Грицько Лозковський, Пилип Дурицький та інші¹.

Одним з найбільш впливових ніжинських старшин, які прихильно ставилися до Польщі, був ніжинський сотник Григорій Кобилецький². Відповідно до архівних знахідок В. В. Кривошеї, шляхетський рід Кобилецьких був відомий у Київському воєводстві Речі Посполитої ще задовго до 1648 р.³ З початком Національно-визвольної революції 1648-1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького Григорій Кобилецький, як і інші бідні полонізовані українські шляхтичі, переходить на бік козацького війська, що силою шаблі ліквідувало польську владу в Україні. Поряд з тим, розташування маєтків родини Кобилецького у межах Київського воєводства, до якого належав і Ніжин, визначало його зовнішньополітичну пропольську орієнтацію. Сотник Ніжинського полку Григорій Кобилецький перебував у тісних стосунках з коронним гетьманом Речі Посполитої Миколою Потоцьким, якому до 1648 р. належала Ніжинщина⁴. Намагаючись зберегти свої володіння й вплив на Ніжинщині після Зборівської угоди, Потоцький спробував добитися у гетьмана Хмельницького заміни ніжинського полковника, яким, на думку польського шляхтича, мав стати Кобилецький. У своєму листі до Хмельницького від 3 серпня 1650 р. Потоцький зазначав: «По-старому хлопи бунтують, послушенства віддавати не хочуть, а то все через козаків, через полковника тамошнього. Тому я бажав би, коли в. мл. хочеш моєї приязні, абись велів козакам виступити з моєї Ніжинської волості. А коли се неможливо в такому скорім часі візьми в. мл. полковництво від Шумейка і дай Кобиляцькому: він далеко справніший ніж Шумейко і краще вмітиме пильнувати згоду між моїми урядниками і козаками»⁵. Передача ніжинського полковництва Григорію Кобилецькому не входила до планів Хмельницького, адже це сприяло б посиленню польського впливу в

¹ Реестра всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ составленные 1649 года, октября 16 дня изданные по подлиннику О.М. Бодянскимъ. – М.: Императорское Общество Истории и Древностей Российскихъ при Московскомъ университете, 1875. – С. 321-329.

² Железко Р. Ніжинський козацький старшина Григорій Кобилецький // Zbiór raportów naukowych. «Badania naukowe naszych czasów». (29.10.2013 - 31.10.2013) – Katowice: Wydawca: «Diamond trading tour», 2013. – S. 20.

³ Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – С. 407.

⁴ Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали. Випуск 1. – Ніжин, 1994. – С. 14.

⁵ Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII ст. / О. Уривалкін – К.: ТОВ Наука-сервіс. – 2001. – С. 45.

Ніжинському козацькому полку. Усупереч усталеній традиції призначати або обирати полковника з числа козаків того ж таки полку, гетьман власним універсалом призначив ніжинським полковником бужинського сотника Чигиринського полку Лук'яна Сухиню¹. Дана ротація на ніжинському полковництві засвідчила важливість для гетьмана Хмельницького не допустити збереження на Ніжинщині впливу Речі Посполитої.

Поряд з сотенним старшиною Кобилецьким пропольської позиції дотримувався і ніжинський полковник 1656-1659 рр. Григорій Гуляницький – родич Богдана Хмельницького². Ще до отримання ніжинського полковництва Гуляницький підтримував рядове козацтво у його невдоволенні умовами Зборівського договору. За свідченнями О. Бодянського, Хмельницький наказав стратити Гуляницького за підбурювання козаків до повстання, але йому вдалося втекти до Молдавії, а звідти – до Польщі³. На нашу думку, майбутньому примиренню Богдана Хмельницького і Григорія Гуляницького у 1656 р. сприяло погіршення українсько-московських стосунків у зв'язку з Віленським договором й пошук нових союзників у Європі.

Отже, існування реєстрового козацького полку в Ніжині у першій половині XVII ст. і наявність у ньому вагової частки поляків серед полково-сотенної старшини та впливового козацтва визначало пропольську орієнтацію частини ніжинців і їх залучення до розробки гетьманським урядом польського вектору зовнішньої політики Гетьманщини.

Перші достеменні свідчення про участь Ніжинського козацького полку у дипломатичних зносинах Гетьманщини з Річчю Посполитою відносяться до 1654 р. – часу, коли українські і московські війська вторглися у білоруські землі, що належали польській короні. Намагаючись зупинити наступ українсько-московських військ, польський король Ян II Казимир розпочав листування з ніжинським полковником Іваном Золотаренком (1652-1655), який під час Білоруського походу 1654-1655 рр. обіймав посаду наказного гетьмана⁴. Зокрема, відомо, що польський король прохав про відправку Золотаренком 10 тисяч козаків у похід проти васальної від Речі Посполитої Пруссії⁵. Варто зауважити,

¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. / І. Крип'якевич – К.: АН УРСР, 1954. – С. 224.

² Календар 2000-го року “Чернігівщина – земля козацька”. Автор і упорядник І. Корбач. (Чернігівське земляцтво) – К., 1999. – С. 154.

³ Реєстра всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора... – С. XXIX.

⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, земле- владения и управления / А.М. Лазаревский. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 4.

⁵ Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу на Сіверщині... – С. 17.

що поділ українських військ під час кампанії 1654 р. на дві частини – більшість полків на Правобережжі під керівництвом гетьмана і 20 тисяч козаків Чернігівського, Ніжинського і Переяславського полків на теренах білоруських земель – давав можливість польському королю Яну II Казимиру внести розбрат до лав українських військ, шляхом набуття підтримки наказного гетьмана Золотаренка.

Укладення Переяславської ради 1654 р. й європейська антипольська орієнтація гетьмана Хмельницького впродовж 1654-1657 рр. призвели до затишшя українсько-польських міждержавних відносин у цей період. Новому їх розвитку сприяло гетьманування Івана Виговського, який разом зі своїм близьким оточенням, зокрема ніжинським полковником Григорієм Гуляницьким, намагався розірвати попередню Переяславську угоду з Московським царством. У червні 1658 р. велися активні українсько-польські переговори під час перебування української делегації на вальному сеймі. Відомо, що Ніжинський козацький полк під час засідання цього сейму представляв Яків Гуляницький¹ – ймовірно, родич Григорія Гуляницького. Як наслідок переговорів, у 1658 р. за участі ніжинського полковника Гуляницького між Чигирином і Варшавою було укладено Гадяцький договір. Нова угода була покликана трансформувати двоскладову Річ Посполиту у конфедерацію трьох держав: Польського королівства, Великого князівства Литовського і князівства Руського, тобто Гетьманщини. Своїми основними пунктами Гадяцький договір відроджував на Україні кріпацтво, знищував ідею соборності українських земель та обмежував зовнішньополітичні зносини Чигирини². Умови угоди ніколи не виконувалися польською стороною й не були ратифіковані сеймом Речі Посполитої. Варто погодитися з тезою польського історика Пьотра Кролла, що польські війська були пасивні у той момент, коли Українська держава була при смерті. А також стосовно того, що зволікання Польщі призвело до стертя результатів перемоги під Конотопом та провалу Гадяцької угоди³.

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – АЮЗР.). – Т. IV. – СПб: В Типографии П. А. Кулиша, 1863. – С. 214.

² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – С. 114-115.

³ Kroll P. The military cooperation between the Commonwealth, Zaporizhian Cossacks and Crimean Tatars in the period of the Hadjach union and the battle of Konotop / Giovanna Brogi Bercoff, Oleg Rummyantsev // The Battle of Konotop 1659. Exploring alternatives in East European history. – Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere Facolta di Studi Umanistici Universita degli Studi di Milano, Ledizioni, 2012. – P. 75-83.

Намагаючись і надалі залишатися активним суб'єктом міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, козацька старшина зробила спробу зіграти на суперечностях між Річчю Посполитою і Московським царством. Поновивши у 1659 р. угоду з московським царем, гетьман Юрій Хмельницький отримав право відправити власне представництво до Борисова, де навесні 1660 р. розпочався новий раунд польсько-московських переговорів. Від Ніжинського полку до складу делегації увійшли полковник Василь Золотаренко, ніжинський полковий писар Захар Шийкевич та Ілля Аврамович – козак ніжинської сотні Григорія Кобилецького¹. За свідченнями М. Костомарова, українські послы отримали гетьманський наказ погоджуватися на мир лише за умови, якщо поляки виконають всі пункти Гадяцького договору². Поряд з тим, Василь Золотаренко з товаришами мали намір добитися того, щоб західний кордон Гетьманщини проходив по лінії, визначеній Зборівською угодою 1649-го року, а не Білоцерківською 1651-го, тобто «по Віслу-ріку аж до угорського кордону»³. Проте в дійсності українське посольство навіть не було допущено до переговорів й пізніше ув'язнено в Москві у зв'язку з підозрою у зраді⁴.

Незважаючи на провал Гадяцького договору й повернення Гетьманщини під протекторат Москви, згідно Переяславських статей 1659 р., ніжинський полковник Гуляницький й надалі дотримувався польського зовнішньополітичного спрямування. Будучи оголошений зрадником московського царя й формально позбавленим полковництва на користь Василя Золотаренка, він продовжував виконувати свої функції. За твердженнями історика Л. Мельника, саме Гуляницький у 1660 р. від імені Ніжинського козацького полку підписав Чуднівську угоду з Річчю Посполитою⁵, згідно якої Гетьманщина поверталася під протекторат польського короля.

Альтернатива польського вектору зовнішньої орієнтації Гетьманщини особливо активізувалася впродовж 1661-1662 рр., коли війська Речі Посполитої надавали допомогу гетьману Юрію Хмельницькому у

¹ Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини // В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К.: Стилос, 2009. – С. 182; Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – С. 409.

² Костомаров М. Історичні монографії. – Т. VI. Гетьманування Івана Виговського і Юрія Хмельницького. – Тернопіль: Друкарня Іосифа Павловського, 1891. – С. 130.

³ Брехуненко В. А. Як Росія Україною торгувала / В. А. Брехуненко. – К., 2007. – С. 15.

⁴ Яковлева. Т. Руїна Гетьманщини... – С. 61.

⁵ Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Мельник. – К.: Освіта, 1995. – С. 126.

відновленні своєї влади в Лівобережній Україні, зокрема на Ніжинщині. Прибічниками повернення Ніжинського полку під владу польського короля Яна II Казимира виступали колишній ніжинський полковник Григорій Гуляницький, наказний полковник ніжинський Роман Ракушка-Романовський та козак Салтиково-Дівицької сотні Тарас Незнай. Останній за наказом Василя Золотаренка та ніжинського московського воєводи Семена Шаховського був схоплений і після козацької ради засуджений до смертної кари¹. Визначене суворе покарання було здійснено згідно умов Переяславського договору 1659-го року². Вирок було виконано на центральній Соборній площі полкового міста Ніжина³ – сьогодні території навколо Миколаївського собору, між сучасними вулицями Гоголя і Батюка.

У подальшому альтернатива польського вектору зовнішньої політики, зокрема за участі Ніжинського полку, починає втрачати свою політичну вагу. Після Андрусівської угоди 1667-го року між Варшавою і Москвою, Ніжинський козацький полк був закріплений за Московським царством⁴. Перебування у підданстві московського царя і територіальна віддаленість від польського Правобережжя сприяли занепаду міждержавних відносин Гетьманщини і Речі Посполитої. Так, у кінці XVII ст. відомий лише один випадок розробки ніжинською козацькою старшиною польського вектору зовнішньої політики Гетьманщини. Мова йде про відправку у 1688 р. гетьманом Іваном Мазепою мешканця Глухова Якова Глуховця до польського гетьмана Яблоновського з метою розвідки⁵.

Отже, польський вектор займав вагоме місце у зовнішній політиці Гетьманщини. Виходячи з історичних передумов функціонування реєстрового козацького полку у Ніжині з 1620 р. й служби в його лавах етнічних поляків і полонізованих дрібних українських шляхтичів, Ніжинський козацький полк, як складова частина Гетьманщини, відіграв важливу роль у становленні і розвитку українсько-польських зв'язків другої половини XVII ст. Старшина Ніжинського козацького полку, починаючи з 1654 р., брала участь у мирних українсько-польських пере-

¹ Луняк Є. М. Криваве Різдво Салтикової Дівиці 1664 року: монографія / Є. М. Луняк. – НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 19.

² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... – С. 119.

³ Луняк Є. М. Криваве Різдво Салтикової Дівиці... – С. 19.

⁴ O'Brien B. Muscovy and the Ukraine: from the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667. – Los Angeles: University of California press Berkeley and Los Angeles, 1963. – P. 115-116.

⁵ Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини... – С. 83.

говорах. Свідченням цього є листування ніжинського полковника Івана Золотаренка з польським королем Яном II Казимиром, участь у засідання польського вального сейму Якова Гуляницького. Поряд з тим, Варшава всіляко використовувала ніжинську старшину як інструмент боротьби проти Москви, зазнавши поразки в якій, Ніжин було віддано московському царю за умовами Андрусівської угоди 1667-го року, пізніше скріпленої Вічним миром 1686-го року.

Дмитро Казіміров (Чернігів)

Мена та Менська округа під час Лівобережного походу Яна-Казимира 1663-1664 рр.

Друга половина XVII ст. в історії Чернігово-Сіверщини позначена низкою бурхливих подій суспільно-політичного та військового характеру. Відбувалося подальше загострення кризи Української козацької держави – Руїни, поглиблення якої супроводжувалося розколом Української козацької держави по Дніпру. Обрання на Чорній раді 8 червня 1663 р. гетьманом Івана Брюховецького, його розправа над конкурентами Якимом Сомком та Василем Золотаренком, розлад та анархія козацьких військ створили сприятливий для правлячих кіл Речі Посполитої момент для повернення українських земель під свою владу. У жовтні 1663 р. король Ян II Казимир розпочинає похід. У грудні 1663 р. його військо, що складалося з польських, німецьких, козацьких підрозділів, татарських орд перейшли на лівий берег Дніпра.

Хід військової кампанії докладно висвітлювався у працях та спогадах її безпосередніх учасників та європейських хроністів другої половини XVII ст. Вони залишили після себе і значну епістолярну спадщину. Згодом до цієї теми неодноразово зверталися у своїх працях польські історики В. Коховський, В. Маєвський. Останнім часом події походу 1663-1664 рр. розглядалися в загальному контексті історії Української національно-визвольної революції та Руїни у працях В. Газіна, В. Смолія, В. Степанкова, Т. Яковлевої та ін.¹

¹ Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира (1663-1664 гг.) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gramon/frameset.htm>; Газін В. В. Похід польських військ Яна Казимира на Лівобережну Україну у 1663-1664 рр.: причини провалу // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – К.,

У перебігу Лівобережного походу Чернігово-Сіверщина посідає важливе місце. На її території пройшла значна частина подій, що зумовили відповідний результат цієї кампанії. Однак більшість з них залишаються майже недослідженими, як і низка інших аспектів щодо ситуації на цих землях напередодні та під час походу. Зокрема, це адміністративно-територіальний поділ, кордони полків та сотень, кількість населених пунктів, чисельний склад та діяльність козацької старшини, участь у військових діях козацьких підрозділів з Чернігово-Сіверщини тощо. Розробка зазначених аспектів має важливе значення у висвітленні та поясненні подій загального характеру та реконструкції місцевої історії. Тому в даній розвідці ми спробуємо розглянути ці питання у межах Менської округи. Окреслений нами регіон включає околиці містечок Мени, Березни (сучасний Менський район) та Сосниці.

Перед початком Національно-визвольної революції у 1648 р. ця територія входила до складу Чернігівського воєводства Речі Посполитої. Після вигнання поляків на Чернігово-Сіверщину був поширений полково-сотенний устрій, формуються Чернігівський та Сосницький полки. Останній існував у 1648-1649 рр. За «Реестром всего Войска Запорожского» 1649-го року відома вже Сосницька сотня у складі Чернігівського полку. Всього у списку налічувалося 100 козаків¹.

Про існування Менської сотні є лише поодинокі та непевні згадки. Так, приблизно у 1649-1651 рр. згадувалися менський сотник Онисим Максимович Дорошенко та якийсь Перегуда як наказний сотник².

Про її належність до Чернігівського полку можуть свідчити конфесати – записи допиту полонених повстанців. 24 березня 1651 р. полонений селянин на ім'я Молошан з с. Місалова на Бобруйщині, розповіда-

1999. – Т. 3 (5). – С. 60 – 69; Луняк Є. Лівобережний похід Яна II Казимира 1663-1664 років у висвітленні французького історика Мішеля Руссо де ла Валетта // Ніжинська старовина. – 2013. – №16 (19). – С. 115-124; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1658-1676 рр.). – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К.: Основи, 2003. – 643 с.; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / [упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. – К.-Львів, 2004. – 1088 с.; *Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego*. – Poznan, 1859. – Т. II. – 316 s.; Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. okres wiosenny. Cz. 1 // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – Warszawa, 1969. – Т. XV. – Cz. 2. – S. 61-115.

¹ Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 92; Реєстр Війська Запорозького 1649 року / [Підгот. до друку О.В. Тодійчук (голова. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф.П. Шевченко]. – К.: Наукова думка. – С. 486.

² Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К.: Стило, 2004. – С. 350.

ючи про чисельність полків Небаби та Пободайла, згадував у їх складі мешканців Чернігова, Мени, Седнева, Любеча, Борзни. 16 квітня цього ж року чорнобильський сотник наводив такі свідчення: «Взявши відомість про розгром козацьких полків, вся чернь з Лубен, Прилук, Лохвиці, Красного, з Мени, ...з Ромен, Гадяча, Полтави купами пішла до Хмельницького, як кінний, так і піший, бо всіх наголо гнали»¹.

Одна з перших достовірних згадок про Меню як центр сотні міститься у «Присяжних книгах Ніжинського полку 1654-го року». Згідно з домовленостями Переяславської ради, населення полку приводили до присяги московському царю Олексію Михайловичу стольник Михайло Дмитрієв і піддячий Степан Федоров. 20 лютого 1654 р. вони прибули до Мени². На той час у сотні відомі менський сотник Степан Данилов, писар Семен Мартиненко, осавул Богдан Найденовський та хорунжий Прокіп Богданович³. Разом з ними присягу принесли 374 козаки та 515 міщан. Селяни до присяги не приводилися. За відомостями «Присяжних книг 1654-го року» громаду міщан у Мені очолював вїйт Федір Данилов. Також відомі 2 соцьких Демко Абросимов та Андрій Микитин. Вони були призначені наглядати за порядком в місті⁴.

Московські урядовці звернули увагу на оборонні споруди містечка. Його оточував земляний вал та частокіл. Зверху по валу зроблені «тораси» (тераси). У фортеці було троє воріт: двоє з баштами, а одні – без них. По кутах укріплення знаходилося 10 глухих башт без покрівлі. З трьох сторін замку у напрямку до р. Мени простягався рів, укріплений дубовими колодами. На випадок облоги фортеця мала 7 потаємних виходів до річки. Поряд з міським замком знаходився двір Адама Киселя, укріплений земляним валом та частоколом. З двох сторін до р. Мени йшов рів. До острогу можна було потрапити через в'їзні ворота, над якими знаходилась башта, покрита тесом. Ще одні ворота сполучали його з міськими укріпленнями. По кутах огорожі стояло 5 башт. Маєток Киселя згадувався в його фундуячому записі на користь Максаківського монастиря від 8 липня 1650 р.⁵ Станом на 1654 р. він був зруйнований. На той час у складі Менської сотні відомі села Куковичі, Мако-

¹ Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 15.

² Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / [упоряд. о. Ю. Мицик, Л. Кравець]. – К., 2003. – С. 11.

³ Там само. – С. 250.

⁴ Там само. – С. 250-260.

⁵ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Земская типография, 1873. – Кн. 4. – С. 72-73.

шин, Дягова та Бабичі (Баба). Після опису менської фортеці наведені відомості про церкви в Мені та навколишніх селах, а також монастирі, засновані вже згаданим Адамом Киселем. У 1646 р. ним було засновано Максаківський Спасо-Преображенський монастир поблизу р. Десни¹. В околицях с. Макошина у 1640-х рр. за його сприяння виникли ще два монастирі – Макошинський Миколаївський (чоловічий) та Макошинський Покровський (жіночий). Останньому, як зазначено в «Присяжних книгах», не було надано ніяких землеволодінь та селян².

До кінця 1650-х рр. Мена як сотенний центр залишалася у складі Ніжинського полку. Про це свідчать два універсали ніжинського полковника Григорія Гуляницького, адресовані менському сотнику, можливо, Степану Даниловичу. Універсалом від 22 березня 1656 р. полковник забороняв козакам та посполитим Менської сотні захоплювати «поля панские завоеванные», що надавалися для «заживаня» Макошинському Покровському монастирю³. Документом від 23 березня 1657 р. Гуляницький наказував менським сотнику та війту убезпечити володіння ченців Максаківського монастиря шляхетськими полями⁴. В обох випадках мова, напевно, йшла про колишні володіння Киселя.

В той час місто не залишалось осторонь головних, почасти трагічних, подій на українських землях другої половини XVII ст. Один з епізодів стосувався повстання 1659 р. проти гетьмана Івана Виговського. Згідно з повідомленнями «Літопису Самовидця», у Мені знаходився загін польських жовнірів. У вересні, після вступу переяславського полковника Тимофія Цищори до Ніжина, польські війська були витіснені звідти, а також – Мени, Березни, Чернігова та інших міст⁵.

Березна як центр окремої сотні чи не вперше згадується саме у «Присяжних книгах 1654 р.». Її очолював сотник Семен Подгайний. Сотенну старшину складали військовий осавул Лука Поливотченко, городовий осавул Андрій Куніцин, хорунжий Назарій Михайлов⁶. Окрім них, присягу дали 619 козаків, 4 «земских старост» (війтів) та 674 міщан. Березинська фортеця знаходилася на старому городищі «на

¹ Акты по истории землевладения в Малороссии / [сообщил А. М. Лазаревский] // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К.: Типография В. И. Завадского, 1890. – Кн. 4. – С. 93-95.

² Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки... – С. 261.

³ Мицик Ю. 3 документів українських гетьманів та полковників доби Руїни // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 19.

⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – С. 891.

⁵ Літопис Самовидця / [підгот. Я. І. Дзира]. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 81.

⁶ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки... – С. 129.

горе», була огорожена дерев'яним частоколом, без «торас» та башт. Навколо протікала р. Гайстурова Струга. З неї до фортеці вели одні ворота без башти. У фортеці не було ні військового складу, ні житлової забудови. До сотні відносилися села Воложське (Волосківці), Михайлове Городище (Городище), Степанівка, Стольне та Локнисте¹.

Сосницьку сотню у 1654 р. очолював сотник Савелій Філонов. До сотенної старшини відносились писар Роман Найденовський, осавул Сафрон Носовський, хорунжий Тимофій Овсієв. Окрім них, присягу дали 15 чоловік отаманів, 279 козаків Сосниці та навколишніх сіл, 1 земський староста, 4 соцьких та 255 міщан. Саме місто розташовувалося поблизу р. Убідь «на острові», огорожене частоколом і ровом. До нього можна було потрапити через троє воріт, башти та «тораси» відсутні. Тут знаходилося дві дерев'яні церкви. З цього укріплення до р. Убідь йшли земляні вали з дубовим частоколом, в одному з них – ворота з баштою. В цьому укріпленні був колишній панський двір власника Сосниці Олександра Пісочинського теж додатково захищений ровами, земляними насипом та частоколом². Його забудова була зруйнована. Від цього двору простягався ще один «отводной острог», поблизу воріт якого стояла чавунна пищаль. Проте ніяких боєприпасів у фортеці не було. Таким чином, Сосниця мала кілька взаємопов'язаних систем укріплень, що свідчило про її значення оборонного пункту. До Сосницької сотні відносилися села Змітнів, Киріївка, Лави та Усть Убедське³.

На початку 1660-х рр. питання про територіальну приналежність Мени, Березни та Сосниці залишалось відкритим, оскільки тривали зміни кордонів полків, сотень та ін. Сумніви викликає універсал гетьмана Юрія Хмельницького від 16 квітня 1660 р., в якому він повідомляв сотників про наступ поляків. Тут згадувалися очільники сотень, що згодом входили як до Ніжинського, так і Чернігівського полків⁴.

Невдовзі після свого обрання гетьман Іван Брюховецький відновлює Сосницький полк, включивши до нього кілька сотень з Ніжинського полку. Полковником стає Яків Скидан⁵. У 1649 р. він був відомий як козак Іркліївської сотні Кропивненського полк, полковник піхотний

¹ Там само. – С. 144, 145.

² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648 рр.). – К.: Темпора, 2006. – С. 296.

³ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки... – С. 249.

⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – С. 101.

⁵ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Земская типография, 1874. – Кн. 6. – С. 101.

у 1662 р.¹ 17 липня 1663 р. у таборі під Седневом він видав лист про захист прав Макошинського Миколаївського монастиря на млин, адресований отаману Тимошу Свириденку². 12 вересня 1663 р. в Сосниці Скидан видав стверджувальний універсал, за яким на користь монастиря мали надходити прибутки з двох каменів млина у Величківці³.

Як відомо, черговий наступ на Чернігово-Сіверщині Ян-Казимир розпочав з Остра наприкінці грудня 1663 р. у напрямку Чернігова. Однак штурмувати місто він не наважився. Так само король не ризикнув брати й добре укріплений Ніжин. Великі бої точилися за містечка Мала Дівиця і Салтикова Дівиця, мешканці яких вчинили запеклий опір завоювникам, проте через надто нерівні сили були здобуті та зруйновані⁴.

Далі польські та турецькі війська вирушили у напрямку Березни. Незадовго до цього для відсічі ворогові сосницький полковник Яків Скидан об'єднав козацькі загони з Березни, Мени та Сосниці та підготував укріплення Березни до довготривалої оборони. Час від часу він відправляв у напрямку противника невеликі групи козаків, які вступали в бій з польськими розвідувальними загонами. За свідченнями шляхтича Олександра Поляновського, який у складі польського війська підійшов до Березни, у фортеці було також кількості московських вояків⁵.

Ян-Казимир не став брати Березну, бо певно вирішив зберегти сили та час, які вже й так було втрачено біля Салтикової Дівиці та пішов на Мену. Яків Скидан тим часом робив рейди по тилах королівських військ, знищуючи їхні підрозділи та обози. За місцевими переказами, поблизу Коропа він відбив королівську казну. На думку Ю. Виноградського, сосницький полковник міг бути одним із прототипів гоголівського Тараса Бульби. Згідно з переказом, полковника схопили поляки та скарали так само на сосні в околицях Сосниці⁶.

10 січня 1664 р. королівські війська увійшли в Мену, звідки опору не було. 12 січня здалася Сосниця, 14 січня – Нові Млини, 18 січня –

¹ Кривошея В. В., Кривошея І. І. Сосниця козацька. – К.: ІПЕД НАНУ, 1999. – С. 58.

² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – С. 953.

³ Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни... – С. 27.

⁴ Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира (1663 – 1664 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 20.

⁵ Zbiór pamiątek do dziejów polskich: Wydał Włodzimierz Stanisław Plater. – Warszawa, 1859. – Т. IV. – С. 146.

⁶ Виноградський Ю. Яків Скидан – прототип Тараса Бульби // Колгоспна правда. – 1964. – 8 лютого. – С. 8.

Короп¹. Виникає питання, чому ці містечка здалися, бо і Мена, і Сосниця мали, здавалося б, досить пристойні оборонні споруди. Можливо, з огляду на незначну відстань між цими населеними пунктами, Скидан вирішив, що доцільніше буде укріпити саме Березну. Звідси випливає, що Мену і Сосницю було вже нікому обороняти. Певну роль могли відіграти й обіцянки з боку короля щодо помилування та надання містечкам привілеїв у випадку їх добровільної здачі. Зокрема, існує версія про надання Яном-Казимиром охоронного універсалу для Мени. Не виключено, що серед місцевої сотенної старшини та козацтва не було єдності. Певна частина могла перейти на сторону польських військ. Тим більше, що дехто з них згадувалися як покозачені шляхтичі. Одним з таких був Пилип Шахенко, відомий як шляхтич, «заслужений козак». Вже після королівського походу 9 червня 1664 р. у Щуровичах він отримав королівський привілей на маєтності так званих «зрадників», вже згаданого менського сотника Онисима Максименка (Максимовича) Дорошенка та його сина Федора². Онисим Максимович теж відомий як покозачений шляхтич, менський сотник Чернігівського полку з 1649 р. та менський козак згідно з «Присяжними книгами Ніжинського полку» 1654 р. Загалом у цих списках представлені як покозачені шляхтичі, так і колишні служителі маєтків та особистих військових загонів землевласників Чернігово-Сіверщини часів правління Речі Посполитої. Серед них – менський житель, козак Василь Пазуха. Він згадувався у 1654 р. та 1689 р. Пазуха був одним із бояр Адама Киселя, які восени 1646 р. супроводжували свого господаря під час відведення земель на березі р. Десна для заснування Максаківського Спасо-Преображенського монастиря³. Можливо покозачився і ще один боярин Киселя – Миско Адаменко, а його нащадки потім продовжували козацьку службу. У 1676 р. згадувався отаман Грицько Адаменко, у 1682 р. – значковий товариш Трохим

¹ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди... – С. 414; *Zbiór pamiętników do dziejów polskich...* – S. 146, 149.

² Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2 т. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т. II. – С. 351.

³ Лазаревский А.Н. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1893. – Т. 2. Полк Нежинский. – С. 151; Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки... – С. 250.

Адаменко¹. Ще один боярин на ім'я Супрун міг бути згаданий у 1654 р. як менський козак Супрун Воскресенской².

Біля Нових Млинів король розташувався зі своїм обозом. На думку Ю. Виноградського, саме від того місця пішла назва урочища Корольова Гора. У табір Яна-Казимира неодноразово приїздили власники колишніх маєтностей та духовенства, зокрема монастирів. Саме сюди прибули ігумен Максаківського монастиря Йосип Осиповський та Макошинського Миколаївського монастиря Віктор Бублицевич³. 13 січня Йосип Осиповський отримав від короля підтверджувальну грамоту на володіння Максаківського монастиря, надані Адамом Киселем, а саме села Максаки, Високе, Красний Став, Пральники, Ховми, Ядути, будинок у Мені та хутір Пилипівський поблизу міста⁴.

Ігумен Макошинського Миколаївського монастиря Віктор Бублицевич згадується як активний учасник політичного життя Гетьманщини другої половини XVII ст. Разом з ігуменом Максаківського монастиря Ієремією Ширкевичем він був уповноваженим від чернігівського єпископа Лазаря Барановича на Чорній раді в Ніжині 1663 р. Тут, згідно з інструкціями Барановича, вони мали стежити за подіями, за сприятливого розвитку яких єпископ згодився б очолити Київську митрополію⁵. Під час походу польського короля Яна-Казимира на Лівобережну Україну у 1663 – 1664 рр. Бублицевич висловив свою прихильність монарху, внаслідок чого він отримав 2 жаловані грамоти від 13 січня та 14 березня 1664 р. відповідно⁶. Згідно з ними, підтверджувалася непорушність його прав бути ігуменом та наявні за Макошинським монастирем володіння, серед яких і с. Бутівка. Вже знаходячись у Варшаві, 31 березня 1665 р. король надіслав Бублицевичу лист з подякою за сприяння та надання важливої інформації про дії королівських супротивників, а також пообіцяв затвердити привілеї макошинського ігумена на сеймі⁷.

¹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 240 зв.; РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 236; Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – С. 347.

² Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки... – С. 251.

³ Виноградський Ю. Сосниця та її околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 160.

⁴ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка (1729-1730). – Чернигов: издание редакции «Земского сборника Черниговской губернии», 1908. – Вып. III. – С. 596-597.

⁵ Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филимонович. – Ніжин, 2000. – С. 82.

⁶ Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 143. – Оп. 1. – Спр. 3а. – Арк. 1; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 6. – С. 143.

⁷ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 6. – С. 144.

Під час перебування королівського обозу під Новими Млинами, стався випадок, через який цей похід міг закінчитися набагато раніше. Вночі на табір напав козацький загін на чолі з конотопським полковником Пархомом (Парфеном) Нужним. Вони заволоділи королівською канцелярією, іншими цінними трофеями та ледь не захопили в полон коронного канцлера М. Пражмовського¹.

Після Нових Млинів королівські війська рушили у напрямку Глухова, обійшовши укріплений Батурин і взявши Кролевець. Після невдалої облоги Глухова, у лютому 1664 р. Ян-Казимир повів свої виснажені війська до Новгород-Сіверського, який також не підкорився. У березні 1664 р. рештки королівських підрозділів повернулись до Польщі².

Коли вже став очевидним провал польського військового командування під Глуховом, 1 лютого 1664 р. гетьман Іван Брюховецький видав універсал, адресований сотенній старшині, козакам та міщанам м. Борзни. Вказуючи на численність московських військ на Сіверщині, гетьман закликав борзенців повернутися під свою булаву та зверхність московського царя, навівши за приклад Нові Млини, Короп та інші міста, серед яких, можливо, були Мена, Сосниця та Березна. Брюховецький наказував також затримувати всіх, хто прямував до королівського табору та відправляти їх у гетьманську ставку³.

Таким чином, на час походу Яна-Казимира адміністративно-територіальний устрій Менської округи перебував у процесі формування, що напряду залежало від військово-політичної ситуації. Щодо оборони краю, міста округи мали досить непогані фортечні споруди часів річпосполитського правління. Однак їх добровільна здача королю була спричинена не лише співвідношенням сил, а й явною прихильністю до нього значної частини місцевого населення. Водночас обставини перебування королівських військ у цих місцях, військові дії, участь в них місцевих мешканців залишаються серед питань, що потребують подальшої розробки.

¹ Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 496; Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира... – С. 17.

² Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира... – С. 23.

³ Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни... – С. 17.

Польський вектор зовнішньої політики Чортомлицької Січі (1652-1686)

Актуальність вивчення зовнішньої політики Чортомлицької Січі 1652 – 1686 рр. зумовлюється необхідністю врахування досвіду українського державотворення козацької доби, а саме здобутків та втрат Чортомлицької Січі у сфері міжнародних відносин для сьогоденної практики розбудови суверенної України. Дослідження зовнішньої політики Чортомлицької Січі, як однієї з трьох складових частин української державності XVII-XVIII ст.: Січ, Правобережна Україна, як складова Речі Посполитої, і Гетьманщина, як автономія в складі Московського царства, полягає у спробі висвітлити багатогранність і непослідовність державотворчих прагнень українського народу козацької доби, особливо в епоху Руїни.

Вивчення історії українського козацтва завжди привертало увагу багатьох дослідників. Водночас, зовнішня політика Чортомлицької Січі не була об'єктом окремих наукових досліджень. Поряд з тим, окремі відомості про зовнішню політику Січі містяться в документальних джерелах, козацьких літописах і монографічних дослідженнях історії козацтва в цілому. Серед найвагоміших дослідників історії Чортомлицької Січі, її політики та діяльності кошових отаманів слід назвати таких авторів як Д. Яворницький¹, О. Апанович², Ю. Мицик³, В. Кривошея⁴, В. Смолій⁵, В. Станіславський⁶ та інших.

Чортомлицька Січ, що існувала впродовж 1652 – травня 1709 рр., була базовою Січчю української державності. Діяльність кошових ота-

¹ Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 190 с.; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У 3 томах. Т. 2 / Пер. з рос. І. І. Сварника. – Львів: Світ, 1991. – 392 с.

² Апанович О. М. Чортомлицька Запорозька Січ. – К.: Українське козацтво, 1998. – 80 с.

³ Маслійчук В., Мицик Ю. Кошовий отаман Іван Сірко. – К., 2007. – 76 с.; Мицик Ю. А., Власов В. С. Історія України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Посіб. для вступників до вищ. навч. закл. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – Ч. I. – 208 с.

⁴ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: Вид. дім “Стилос”, 2004. – 391 с.

⁵ Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XIV-XIX ст.) / В. Смолій (відповідальний редактор). – К.: Запоріжжя, 1998. – 252 с.

⁶ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – Т. 1. – 800 с.

манів Чортомлицької Січі співпала з періодами Хмельниччини, Руїни та гетьманування І. Мазепи¹.

Становлення зовнішньополітичних контактів між Чортомлицькою Січчю та Річчю Посполитою було зумовлено попереднім періодом перебування українських земель та козацтва під протекторатом короля Речі Посполитої, а також потребою Західної Європи, в тому числі Речі Посполитої, у залученні Січі до антиосманського союзу. Відомо, що всі визначні поразки Туреччині першої половини XVII ст., зокрема в 1621 р. під Хотиним, були завдані за участі козацьких військ².

Активний обмін посольствами між Січчю і Польщею здійснювався до початку Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Після 1648 р. монополія на здійснення державної політики, зокрема зовнішніх відносин, перейшла до рук гетьмана Б. Хмельницького, який у питанні міжнародних відносин надалі не радився із січовим козацтвом.

Зважаючи на вороже ставлення українського населення до Польщі, Січ до початку 60-х років XVII ст. ухилялася від контактів з польським урядом. Так, у 1660 р. проти союзу гетьмана Юрія Хмельницького з Річчю Посполитою виступав Іван Сірко³. Кошовий отаман відіграв вагомий роль у підготовці повстання на Правобережній Україні в 1664-1665 рр. проти відновлення польської влади. Зокрема, у квітні 1664 р. запорозькі загони Сірка та наказного кошового отамана Сацька Туровця (Яцька Торського) вели військові дії проти польських сил коронного гетьмана Стефана Чарнецького в районі міста Бужина⁴.

Пізніше, на початку 1666 р., підданий польського короля правобережний гетьман Петро Дорошенко звернувся до Січі за підтримкою, розуміючи її значення в справі об'єднання України. Однак запорожці, хоч і виявили бажання до співпраці з Дорошенком, реальної допомоги надавати не поспішали. Більше того, на початку 1667 р. Іван Сірко у листуванні з коронним гетьманом Яном Собеським заявив, що не визнає влади правобережного гетьмана й діятиме проти Криму⁵.

Потепління у зовнішньополітичних відносинах між Чортомлицькою Січчю та Річчю Посполитою настало після тимчасового усунення

¹ Апанович О. М. Чортомлицька Запорозька Січ... – С. 7.

² Леп'явко С. А. «Рятівники від турецької хмари»: Запорозжці і Хотинська війна 1621 р. – К., 2013. – С. 22.

³ Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко... – С. 9.

⁴ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва... – С. 157.

⁵ Історія українського козацтва: Нариси... – С. 566.

Івана Сірка від посади кошового отамана¹. Так, у 1669 р. новообраний кошовий отаман Григорій Пелех надіслав посольство до Варшави на чолі з Василем Завалієм. Польський сейм, за присутності представників Січі, обрав Михайла І Корибута Вишневецького новим польським королем, на зміну Яну II Казимиру. Проте на зворотному шляху козацьке посольство не змогло дійти до Січі, будучи затриманим лівобережним гетьманом Дем'яном Ігнатовичем (Многогрішним). Варто зауважити, що на вимогу кошового товариства звільнити запорозьких посланців гетьман відповів відмовою².

У тому ж 1669 р. на Січі відбулася чергова зміна кошового отамана. Замість Пелеха на чолі було поставлено Михайла Ханенка. За свідченням О. Реєнта, вибір запорожців впав на особу Ханенка, оскільки він, борючись проти Дорошенка, обіцяв боронити «православну віру, отчизну і козацькі вольності»³. Так, М. Ханенко, опираючись на запорожців, підтримував тісні політичні зв'язки з Варшавою. У 1670 р. кошовий отаман, якого Січ проголосила гетьманом, знову направляє чергове посольство до Речі Посполитої на чолі з запорозьким суддею Семеном Богаченком. У серпні того ж року назване посольство було зустрінуто польськими емісарами в Острозі. Тут було укладено українсько-польський Острозький договір про регулювання відносин між урядами гетьмана М. Ханенка та короля М. Вишневецького⁴. На зворотному шляху козацьке посольство прибуло до лівобережного гетьмана Д. Многогрішного, передавши останньому лист від польського короля. У листі йшлося про прохання того звільнити раніше затримане запорозьке посольство на чолі з В. Завалієм⁵. На жаль, історичні джерела не містять згадок про можливе повернення посольства Завалія на Січ.

Водночас, панівні кола Речі Посполитої не виявляли одностайності у підтримці Ханенка та запорожців. Очевидно, саме тому король не віддав булави козацьким послам Богаченку та Завалію, які отримали від нього інші козацькі клейноди та 20 тисяч золотих. Незважаючи на це, Чортомлицька Січ й надалі підтримувала Ханенка та польського коронного гетьмана Яна Собеського у їх боротьбі проти Дорошенка та

¹ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва... – С. 157.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археологической комиссией. – Том IX (1668-1672 гг.). – СПб., 1877. – С. 259.

³ Реєнт О., Коляда І. Усі гетьмани України. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 217.

⁴ Літопис Самовидця / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – С. 110.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... – С. 289.

його турецько-татарських союзників. Лише у 1671 р. через напружені відносини М. Ханенка та більш авторитетного, перебраного кошовим отаманом І. Сірка (1670 - квітень 1672 р.), запорожці відмовилися підтримувати Річ Посполиту. Варто зауважити, що польський король не виплатив січовикам обіцяних грошей¹.

На початку 1672 р. запорожці відрядили до польського короля посольство, намагаючись домогтися відновлення статусу Української держави на території Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств та Подільського полку Подільського воєводства, ліквідації унії, надання православним єпископам місць у сенаті, відкриття академії в Києві, доведення чисельності реєстрового козацтва до 50 тис. осіб. На думку В. Станіславського, усі ці пункти, по суті, повторювали програму дій П. Дорошенка².

У квітні 1672 р. кошовий отаман Іван Сірко через конфлікт з І. Самойловичем був засланий московським царем до Сибіру, у містечко Тобольськ³. Заслання Сірка сильно занепокоїло польський уряд, оскільки кошовий мав авторитет серед козацтва та досвід боротьби проти турецько-татарських сил, що на той час загрожували черговим вторгненням до Європи. Цілком зрозуміло, що нова мусульманська навала навряд чи оминула б польські землі. Зважаючи на це, король Михайло Вишневецький і коронний гетьман Ян Собеський звернулися до царя Олексія Михайловича з проханням повернути Івана Сірка на Січ. Московський цар, усвідомлюючи загрозу турецько-татарської навали не лише Центральній Європі, а й Московському царству, задовольнив прохання Речі Посполитої. За даними Д. Яворницького, 12 січня 1673 р. Олексій Михайлович власною грамотою сповістив кошового отамана Лук'яна Андрійовича, що невдовзі Сірко повернеться на Січ⁴.

Активність дипломатичних контактів між Чортомлицькою Січчю та Варшавою викликала невдоволення новообраного лівобережного гетьмана Івана Самойловича⁵, який намагався перетворити Січ з

¹ Рєєнт О., Коляда І. Усі гетьмани України. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 220.

² Історія українського козацтва: Нариси... – С. 568.

³ Железко К. А. «Царською милістю прощені...» До питання повернення української козацької старшини з Сибіру // Дні науки історичного факультету: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених. – Вип. VI: у 8-ми част. / Редкол.: чл.-кор. НАНУ, проф. В. Ф. Колесник (голова), доц. О. Ю. Комаренко (заст. голови), І. В. Семеніст (відп. редактор) та ін. – Ч. 1. – К., 2013. – С. 18-19.

⁴ Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко... – С. 47.

⁵ Летопись важнейших событий на Украине с 1640 по 1718 год. // ІР НБУ ім. В. Вернадського, ф. І, спр. 64345. – Арк. 3.

суб'єкта на об'єкт зовнішньої політики. Відомо, що Самойлович робив спроби не допустити листування та обмін посольствами кошового спітовариства з Річчю Посполитою. Здійснення намірів гетьмана знайшло своє відображення на початку 1675 р. У цей час новий польський король Ян III Собеський з військом прибув на Правобережжя. Це стало приводом до поширення чуток, що, нібито, король має намір відібрати у московського царя Київ та всю Лівобережну Україну. Прибуття польських військ на Правобережжя спричинило активізацію дій гетьмана І. Самойловича, який безперестанку писав доноси московському царю на кошового отамана І. Сірка, вказуючи на його невірність. А Сірко, у свою чергу, писав цареві, що він повністю відданий йому, але вважає цілком правомірним підтримувати стосунки і з польським королем, і з правобережним гетьманом та укладати і руйнувати мир з кримським ханом й турецьким султаном. Також в одному з листів І. Самойловича до Москви йшлося про те, що гетьман затримав королівських послів разом із запорожцями-провідниками до відповідного царського указу¹. З іншого листа царського посла Василя Перхурова дізнаємося про те, що до кошового отамана приїздив польський посол Іван Забіла і пообіцяв І. Сірку гетьманську булаву з рук польського короля. Водночас, посол привіз королівську платню для військової старшини – кошовому сорок, а судді, писарю, осавулу по десять червінців².

Чортомлицька Січ і надалі активно продовжувала зносини з Річчю Посполитою та вела переговори про можливе повстання проти Москви. Так, 12 листопада 1679 р. посольство від Івана Сірка, очолюване його сином Романом, прибуло до Варшави з метою домовитися про майбутній спільний похід з тогочасним польським королем Яном III Собеським. Вочевидь, там син І. Сірка і дізнався про смерть батька, що мала місце 1 серпня 1680 р. Відомо, що польський король залишив Романа при дворі³.

Незважаючи на смерть Сірка, Річ Посполита й надалі розглядала Січ як могутнього союзника проти своїх держав-сусідів – Кримського ханства та Московської держави. У 1682 р., скориставшись боротьбою за владу в Москві після смерті царя Федора Олексійовича (1676-1682), польський уряд зробив спробу відновити свою владу на Україні. Ян III Собеський наказав направити на Правобережжя, Лівобережжя та За-

¹ Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко... – С. 83.

² Там само. – С. 90.

³ Маслійчук В., Мицик Ю. Кошовий отаман Іван Сірко... – С. 62.

порожжя посланців зі спеціальними інструкціями. В них йшлося про те, що українські землі, віддані Московській державі, по закінченню дії мирної угоди мають бути повернуті Польщі та про всім відому в минулому непереможність об'єднаних польсько-українських сил. Однак заходи короля не увінчалися успіхом, адже Чортомлицька Січ відмовилася надати свою підтримку¹.

Укладання Вічного миру між Московією та Річчю Посполитою у 1686 р. безпосередньо стосувалося політичного статусу Чортомлицької Січі. З-під подвійного підпорядкування Московському царству й Речі Посполитої Запоріжжя переходило під одноосібне верховенство Москви. Більше того, польській стороні заборонялося надсилати посольства та здійснювати листування з Січчю².

Отже, польський вектор зовнішньої політики Чортомлицької Січі не можна характеризувати однозначно. Після Національно-визвольної війни під проводом Хмельницького Запоріжжя певний час не прагло налагодити дружні відносини з польським урядом. Лише починаючи з 1669 р. кошові отамани Григорій Пелех та Михайло Ханенко намагалися налагодити відносини, які б ґрунтувалися на мирній співпраці. Оскільки, в цей час Москва проводила агресивну політику по відношенню до Запорізької Січі, намагаючись обмежити права та вольності запорожців, в чому їй допомагали лівобережні гетьмани І. Брюховецький, Д. Ігнатович (Многогрішний), козаки прагнули покращення відносин з Річчю Посполитою. Варшава повинна була стати противагою Москві. Особливу роль у налагодження запорізько-польських зносин зіграло те, що кошовий отаман І. Сірко мав особисті дружні відносини з польським коронним гетьманом, а потім і королем Яном III Собеським. В той період здійснювалися часті обміни посольствами та дипломатичне листування між Січчю та Варшавою. В цілому, польський вектор зовнішньої політики Чортомлицької Січі впродовж другої половини XVII ст. став запорукою існування як Січі на о. Чортмлик, так і української державності в козацьку добу.

¹ Історія українського козацтва: Нариси... – С. 571.

² Величко С. Літопис у 2 томах. Том II / За ред. О. В. Мишанич. / Давньоруські та давні українські літописи. – К.: Дніпро, 1991. – С. 314.

Українсько-польські культурні контакти у XVII ст.

Становлення та утвердження Української держави, як складової частини світової цивілізації та європейської спільноти, прагнення підтримувати добросусідські партнерські стосунки з усіма зарубіжними країнами та їх народами спонукає виокремлювати в історичному досвіді позитивні аспекти та здобутки спільної взаємодії. Своєрідним «кредо» для дослідників минулого заради майбутнього можуть бути міркування видатного українського письменника Олесея Гончара: «Треба прагнути, щоб із багатющого матеріалу історії... творчо видобувати моральний, гуманістичний досвід, співзвучний потребам нової епохи, дух людяності... Не розпалюванню ворожнечі, не ескалації ненависті, а лише цілям гуманізації життя повинна служити історія».

Наукове, неупереджене висвітлення українсько-польських культурних контактів у XVII ст. є потребою часу. За визначенням вченого, педагога, державного, громадського, церковного та культурного діяча І. Огієнка: «XVII вік – це золотий вік нашого письменства, нашої культури. Київ став центром української науки, її Афінами, став нашим Парижем, «розумною головою»... Україна... займала по своїй культурі друге місце серед всього слов'янського миру, - уступаючи перше місце тільки полякам»¹.

Водночас, відомо, що у XVII ст. українські землі, перебуваючи у складі Речі Посполитої в силу соціально-економічних, політичних і конфесійних суперечностей на середину століття стали ареною широкомасштабної народної боротьби, яка привела до створення козацько-гетьманської держави. Її провідниками була козацька старшина, яка за своїла з часів «шляхетської демократії» Речі Посполитої політико-культурні цінності державної еліти. Сучасні науковці В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик, О. Струкевич, П. Сас, Н. Яковенко, В. Кравченко, В. Матях та інші відзначають, що політико-культурними цінностями української політичної еліти стали:

1 – **автономізм** становий, політичний, постсуверенний (вивищеність, недоторканність прав і вольностей, принцип «рівного з рівним», «вільного з вільним»); 2 – **суверенність**, як державна окремішність; 3

¹ Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Репринтне відтворення видання 1918 року. – Київ, "Абрис", 1991. – С. 32-35.

– **міцність влади**, яка гарантує соціально-політичне становище старшини; 4 – **соборність**, як територіальна цілісність та недоторканність земель етносу; 5 – **монархізм**, як цінність суверенітету, форма державного правління. Застосовувалися як польська (виборна) модель, так і спадковий гетьманат; 6 – **договірність** передбачала акт взаємного зобов'язання: поважання прав і привілеїв; вільний вибір протекції; вимога захисту. В разі порушення договору передбачався розрив відносин; 7 – **добровільність**, як запорука збереження прав і вольностей, автономії; 8 – **конституціоналізм**, як правовове регулювання взаємин між владою і суспільством, між суспільними станами, між автономією і протектором; 9 – **республіканізм**, як засіб реалізації автономії, форма управління, за якої центральна влада належить виборним представницьким органам, особі; 10 – **політико-культурні норми** передбачали підпорядкування приватного інтересу загальному благу.

Отже, на політичну культуру української еліти безперечно мав вплив європейський, зокрема, польський інтелектуальний і культурний потенціал та «лавиноподібне піднесення національної свідомості»¹.

Для України рубіжною віхою в її історичному розвитку стала поява на мапі Європи нової потужної держави – Речі Посполитої. Як наголошує В. Горобець, автор книги «Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни» (2009), саме в цей час «не лише набуло неймовірного прискорення соціальне, політичне й економічне життя в регіоні. Відбулися по справжньому принципові зміни у функціонуванні державних інституцій і системі судочинства, істотно зріс військово-мобілізаційний потенціал об'єднаної держави. Важливі трансформації спостерігалися в організації соціальної взаємодії, розширенні меж шляхетського самоврядування й повноцінного залучення шляхти до участі у виробленні засад державної політики, налагодженні контролю за діяльністю монарха, недопущення визрівання в його політиці абсолютистських тенденцій»². Водночас, «пасивність однієї політичної еліти в часи важливих змін надає шанс іншій еліті ствердитись за її рахунок, ...принісши з одного боку посилення визиску непривілейованих верств місцевого населення як своїми, так і чужими панами-аристократами, а з другого боку унеможливило збереження повноцінної політичної суб'єктності для України»³. Це і привело до збройного

¹ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., Альтернативи, 1997. – С. 13.

² Горобець В. Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни. – К., Кріон, 2009. – С. 5.

³ Там само.

конфлікту середини XVII ст. На кінець XVII – початок XVIII ст. «концепція української (або малоросійської) «отчизни», як об'єкту спільної цінності, суспільної поваги та відданості, вже посіла чільне місце в тогочасній українській політичній культурі»¹.

Аналіз наявних праць, що висвітлюють питання українсько-польських відносин, дозволяє виділити групи історіографічних робіт із означеної проблематики: 1 – вітчизняні праці; 2 – праці польських дослідників; 3 – дослідження російських істориків. Всі вони у переважній більшості висвітлювали причини, суть і наслідки українсько-польських протиріч. Показово, що в 1857 р. два історики – польський М. Грабовський і український П. Куліш умістили в одному виданні «Записки о Южной Руси» по статті на одну й ту саму тему, з однако-вим заголовком «Про причини взаємної ворожнечі поляків і українців в XVII ст.» Однак по різному їх пояснили. Якщо Грабовський підносив заслуги польського елемента, підкреслював дух релігійної толерантності поляків у відносинах з українцями, то Куліш вважав, що шляхетські погляди на український народ – козаків і селян – були зневажливими².

Історики М. Грушевський, М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович (поляк за походженням) наголошували на панській сваволі, що викликала відповідну реакцію козаків і селян, незахищених польськими законами. Водночас, польський письменник М. Падалиця стверджував, що уряд Речі Посполитої ніколи не загороджував Україні шляхів для розвитку. М. Грушевський у своїй праці «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст.», висвітлюючи питання повсякденної польсько-української взаємодії, вказав на особливий розквіт польської культури та її вплив на «українське громадянство». Автор відмітив, що склалася досить своєрідна ситуація в польсько-українських зв'язках, коли зіткнулися державницька міць і культура та схована в глибинах традиції й духу пригноблена сила. У цьому суперництві польський елемент мав перевагу більше фізичну, зовнішню тільки, як елемент державний, протегований. В той же час «тутешня Русь» навіть у своєму підданстві «не мала причин чути себе нижчою»³.

Різнобічні аспекти українсько-польської взаємодії вивчали у XX – на початку XXI ст. історики В. Борисенко, В. Брехуненко, В. Горобець,

¹ Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С. 228.

² Дорошенко Д. Історія України в 2-х томах. Том I (до половини XVII століття – К.: Глобус, 1991. – С. 144-145.

³ Грушевський М. С. Духовна Україна: Збірка творів. – К., 1994. – С. 150.

Я. Дашкевич, С. Леп'явко, Ю. Мицик, Ю. Терещенко, Т. Чухліб, І. Шевченко, Н. Яковенко та ін. Наприклад, В. Борисенко стверджує, що одним з показників процесу формування нової національної свідомості стала еволюція топонімів і етнонімів, що стосувалися як окремих земель і груп населення, так і всієї України та всього етносу. «Топонім «Україна» досить часто зустрічається в документах XVI – середини XVII ст. У грамотах польського короля Стефана Баторія придніпровські, подільські та інші землі часто називалися «українськими», а інколи поруч вживалися назви «Польща» і «Україна», що свідчить про різнозначність цих двох географічних понять»¹. Отже, поширення та закріплення у свідомості населення назви «Україна» сталося на середину XVII ст. і набуло загальноукраїнського значення.

Втім, варто зазначити, що включення майже всіх українських земель до складу Польської держави у середині XVI ст. не змінило розуміння соборності України у західноєвропейському світі. Так, наприклад, Ю. Терещенко відмітив, що ще у 1572 р. на мапі, спеціально виготовленій за наказом французького короля Карла IX для новообраного польського короля Генріха Валуа, територія по обидва боки Дніпра позначена написом «*Ukraine*». Крім традиційних північних і західних регіонів, вона охоплює також Слобідську Україну і територію Полтавщини, Херсонщини і Катеринослава, а нижче розміщено напис – «*Gosagnes*» – Козаки. У 1573 р. француз Блез де Віженер написав для Генріха Валуа книгу про Польщу, в якій вказувалося, що руський народ живе по обидва боки Збруча. Разом з тим, у цей час терміни «Україна», «український» набувають широкого вжитку і ввійшли у міжнародне використання поряд з терміном «Русь»². Цікавим прикладом тогочасного самоусвідомлення себе може бути Станіслав Оріховський «найвизначніша» – за визначенням П. Саса – постать серед східнослов'янських гуманістів доби Відродження, письменник, мислитель, «рутенський (український) Демосфен». Він усвідомлював себе українцем, твори підписував подвійним прізвищем – Оріховський-Роксолан або Оріховський-Русин, водночас, сповідував мораль «політичного поляка», вважав себе повноправним представником «шляхетського народу»³. Через століття аналогічно себе

¹ Борисенко В. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К., Либідь, 1996. – С. 130-132.

² Терещенко Ю. Україна і європейський світ. Нарис історії від створення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996. – С. 445.

³ Сас П. Станіслав Оріховський // Історія України в особах: IX-XVIII ст. – К.: Україна, 1993. – С. 163-165.

відчували тисячі осіб української еліти. Яскравим типажем є Ю. Немирич, історичну постать якого подала Н. Яковенко. Зокрема, народився у містечку Чернякові на Житомирщині в 1612 р. у багатодітній сім'ї виборного судді, освіту здобував у Раковській соцініанській академії у Польщі, опісля слухав лекції в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда й Кембриджа, завершив в Сорбонні. Повернувшись додому, брав участь у військових і політичних процесах. Став прихильником політики компромісу, за часів гетьманування І. Виговського розробляв плани примирення України з Польщею шляхом утворення нового федеративного союзу держав, що входили до складу Речі Посполитої, був автором Гадяцької угоди 1658 р. Ю. Немирич «останній з-поміж тих, хто роздвоювався між батьківщиною – Руссю і батьківщиною – Річчю Посполитою, хто відчував себе сином України і водночас громадянином польсько-литовсько-білорусько-української державної спільноти, яка не витримала перевірки часом»¹.

Вплив польського правління на культуру та освіту України досить повно дослідила Н. Яковенко. Пояснюючи феномен «культурної революції» в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст., вона наголосила на її зв'язку з конфесіоналізацією – системним контролем Церкви над життям мирян, що утверджувався в Європі та впливав на духовний та інтелектуальний рівень. Конфесіоналізація універсально проявила себе як у католицькому, так і в протестантському світах, а в часи митрополитства Йосифа Рутського й Петра Могили – також у спільнотах східного обряду, унійній та православної². Оновлення церковного життя проходило паралельно з реформаторськими новаціями у сфері шкільної освіти, появи колегій, гімназій, академій³. Подібні твердження висловив І. Шевченко у роботі «Польща в історії України», який стверджував, що польська культура кінця XVI ст. ввібрала в себе все найкраще з ренесансної Європи і мала позитивний ефект на українських територіях. «Польща стала для українців вікном на Захід. ...Ця орієнтація на польську культуру ніде не проявилася так очевидно, як в осередкові православної української освіти – Києво–Могилянської колегії»⁴. Розвиток культури та освіти на Чернігівщині в період XVII ст., зокрема, в другій половині XVII ст. ґрунтовно дослідив професор, доктор філологічних наук Г. В. Самойленко, а професор, доктор історичних наук

¹ Яковенко Н. Юрій Немирич // Історія України в особах: IX-XVIII ст. – К.: Україна, 1993. – С. 265-269.

² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., Критика, 2005. – С. 285-286.

³ Там само. – С. 293-300.

⁴ Шевченко І. Польща в історії України // Київська старовина. – 2001. – №2. – С. 18-19.

С. А. Леп'явко нещодавно підготував прекрасно ілюстроване видання із історичним коментарем про культурні пам'ятки Чернігівщини.

Важливим фактором інтелектуального впливу і виявом українсько-польських контактів була мова спілкування. Цю проблему мовного контакту дослідила О. Лазаренко. Її праця «Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII ст. (на матеріалі творів Л. Барановича)» викликає жвавий інтерес. Автор порівняла статус польської мови як мови культури і влади на українських теренах, що входили до складу Речі Посполитої, з роллю французької мови в Нормандії, російської в Радянському Союзі, англійської в Індії чи Ірландії. Польська мова для українських культурних кіл у XVII ст. стає літературною мовою, мовою релігійної полеміки, яку викладали в православних навчальних закладах. Завдяки польсько-українським контактам сформувався периферичний діалект польської мови, який сучасні називають «кресом». Носіями його були як поляки, що переселились в Україну з етнічних теренів Польщі, так і представники української еліти – шляхта, духовенство, які належали до польськомовного культурного простору, послуговуючись польською мовою в світському та приватному житті¹.

Українсько-польські культурні контакти відбувалися через шлюбні відносини та родинні зв'язки. За підрахунками Н. Яковенко, до середини XVII ст. шлюбними партнерами стали понад 40 родин польської чи спольщеної знаті: Зборовські, Даниловичі, Любомирські, Замойські, Калиновські, Каховські, Конєцпольські, Любомирські, Мішки, Потоцькі, Собеські та інші².

У 2009 та 2010 роках вийшло два видання культурологічного альманаху «Хроніка-2000», 80 та 81 випуск якого носить назву «Україна-Польща: діалог впродовж тисячоліть». Збірка містить наукові доробки А. Толстоухова, О. Гнатюка, Я. Ісаєвича, Г. Логвина, Г. Грабовича, Д. Малакова, Є. Ковальчика та інших, які висвітлюють українсько-польські контакти, зокрема у сфері правової культури, налагодженні конструктивних федеративних зв'язків між Польщею, Литвою й Україною. Зокрема, сюжет про Гадяцьку унію 1658 р., розглядається, як нездійсненна політична мрія, втрачений шанс³. Справедливо відмічено редколегією збірника «Гадяцька унія 1658 р.», що «...в пізніших українсько-

¹ Лазаренко О. М. Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII ст. (на матеріалі творів Л. Барановича): Автореф. дис. канд. філолог. наук. – К., 2005. – С. 20.

² Шингірій Ю. Українсько-польська співпраця в другій половині XVII ст. та сучасність // Поляки в Ніжині: Історія. Культура. Освіта. Випуск №5: Зб. стат. і матер. – Ніжин, 2013. – С. 62.

³ Україна-Польща: діалог упродовж тисячоліть. У 2 т. - К.: Хроніка 2000. – 625+648 с. – С. 83.

нській та польській інтелектуальних традиціях не бракувало захопливих оцінок самої концепції, закладеної в Гадяцьку угоду», на яку «слід дивитися ширше, ніж як на витвір винятково інтелектуалів середини XVII ст. Контакти Богдана Хмельницького з волинським каштеляном Станіславом Казимиром Беншовським, на які гетьман пішов, вражений віроломністю Московії у Вільно, дали старт лише заключному, хоча й тривалому, переговорному процесові. Фактично ж дорогу до Гадяча започаткувала поява в козацькому середовищі ідеї станових прерогатив козацтва як людей рицарських»¹.

Нові сторінки українсько-польських контактів у XVII ст. допоможуть написати підготовлені спільними зусиллями «Астер» та колективом Ніжинського університету «Стародруки XVI – першої половини XVIII ст. з колекції "POLONICA" бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Каталог». Серед каталогу вміщених стародруків, за підрахунками автора, 120 примірників відносяться до XVII ст.² Отже, українсько-польські контакти існували, існують та будуть існувати.

Даніель Бовуа (Париж)

**Ілюзії польських повстанців 1863-го року
щодо української допомоги,
або**

Примарна перманентність доподільної Речі Посполитої

Зачинателі польського повстання в січні 1863 р. у Варшаві являли собою переважно постромантичних псевдополітиків, відзначених ідеями, що поширювалися вже, принаймні, тридцять років емігрантами у Франції. У їхній химерній свідомості Річ Посполита, хоча й розділена в 1772, 1793 і 1795 рр., все ж таки продовжувала своє існування як певна цілісність, здатна до відновлення. Ці люди були в цілковитому невіданні щодо нових національних трансформацій і менталітету навіть своїх власних земляків зі «східної околиці». Вони жили, оповиті міфом, дуже

¹ Гадяцька унія 1658 р. / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.. –К., 2008. – С. 3-4.

² Стародруки XVI – першої половини XVIII ст. з колекції "POLONICA" бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Каталог. – Ніжин, 2010. – 175 с.

близьким до унітаристських мрій, поширюваних з XVII ст. «сарматами». Вони вірили, що немає жодного іншого ворога, крім Москви, й не існує жодної іншої ідеї, здатної заповнити рухи за власну ідентичність поміж автохтонних народів цих регіонів. Вони перебували в політико-поетичному сп'янінні спадку Міцкевича та Словацького, у якому шляхетський ідеал повністю перекивав, не даючи досягнути, весь жах кріпацтва та глибину прірви, що пролягла між їхнім світом і світом селян-кріпаків. Отже, вони жили уявленнями, що надавали їм ментальну карту, яка цілковито вийшла з ужитку.

Метою моєї розвідки є спроба переглянути ідеї, положення та факти впродовж тривалого часу, щоб пояснити, чому не могло бути й, зрештою, не відбулося повстання на південно-східному краї колишньої Речі Посполитої, тобто, головним чином, на Правобережній Україні.

Ми знову розглянемо важливість і давність польського засліплення стосовно проблеми українського селянства та його ідентичності, але відзначимо для початку квазі-одностайність і постійність цього засліплення в істориків відомих і відносно недавніх, яка проглядається з сьогоднішнього дня. До 1939 р. Мар'ян Кукель ще вірив, що під час Кримської війни дійсно міг бути укладений альянс французів та англійців з гіпотетичними польсько-українськими загонами. «*Chłopi dążyli do zgody z polskimi ziemianami i szukali ich poparcia przeciwko Moskwie*», - написав він з усією наївністю¹. Марселі Гандельсман також, схоже, схильний був вірити у фантастичні плани, які старий князь А.-Є. Чарторийський нагромаджував, у прямому сенсі слова, в 1854 р. у своєму паризькому готелі «Ламбер» і які подавав як цілком здійсненні Наполеону III². Ближче до нас, у синтетичному монументальному нарисі про повстання 1863-1864 рр., Стефан Кеневич, який висвітлює однак примарний характер повстання в Україні, не зміг утриматися у своєму висновку, щоб не піддатися мріям: «*Jedną z podstawowych przyczyn upadku [Rządu Narodowego - D. B.] było to, że powstanie polskie nie ogarnęło mas chłopskich Ukrainy i Białorusi*»³. Ця дивна омана, що полягає в змішуванні Польщі та Речі Посполитої, продовжується і сьогодні істориком най-

¹ Переклад з польської: «Селяни прагнули згоди з польськими поміщиками й шукали їхньої підтримки проти Москви». M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowej 1795-1925*, nouvelle édition, Paris, 1983, p.366.

² M. Handelsman, *Ukraińska polityka Ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską*, Warszawa, 1937.

³ Переклад з польської: «Одна з головних причин упадку [Національного Уряду – Д. Б.] було те, що польське повстання не охопило селянських мас України та Білорусі». S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa, 1972, s. 703.

більш обізнаним і свідомим жертвовного божевілля багатьох повстанців Царства Польського та Литви. Підводячи підсумок до всього свого недавнього твору, Єжи Єдлицький, котрий не припиняє возвеличувати резонність і поміркованість «міленаристів», згрупованих навколо Едварда Юргенса, вдається і сам до фантазування на тему «*kochajmy się* [кохаймося – Є. Л.]», що включає, між іншим, і українців. Він завершив свою книгу висновком, що було б краще повстати разом, боротися «*o pracę na rzecz takiego społeczeństwa, w którym każdy, chłop i robotnik, Żyd czy Ukraińiec, kobieta i uczeń, mieliby te same prawa i mogli oczekiwać takiej samej miary szacunku*»¹. І хто ж серед поляків України був тоді здатен мріяти таким чином? Зважаючи на таку тяглість ілюзії, важливо переглянути факти, які історіографія не може остаточно вивільнити від патріотично-анексіоністського німбу

Спалах, даремно очікуваний у Галичині

Незаперечною очевидністю для оглядача, позбавленого пристрасті та бажань прославляти, є повна неспроможність повстання на Правобережній Україні, яке могло б перекинутися сюди з Австрійської Галичини. Свіжа стаття Анджея Шміта чудово висвітлює (щоправда, на жаль, у виданні маловідомому) нищівний розгром ідей і людей, які приходили з боку польської еміграції в Парижі, намагаючись перекинути жар «недоволення» з Галичини до Русі, підвладної Росії². Стаття Шміта також має гарний успіх у віддзеркаленні в захоплених тонах декількох мало-важних акцій, котрі він описує, проте ми не вважаємо за доречне сліду-

¹ Переклад з польської: «за справу такого суспільства, у якому кожен, селянин і робітник, єврей і українець, жінка і учень, мали б ті самі права й могли очікувати на ту ж саму міру поваги». J. Jedlicki, *Droga do narodowej klęski*, Warszawa, 2013, s.173.

² A. Szmyt, «*Plany rozszerzenia powstania styczniowego na ziemie ruskie*», *Echa Przeszłości*, Olsztyn, 2004, s. 111-133 ; ще одна недавня стаття також є спробою висвітлення даної теми, але й вона зовсім не окреслює темних і глибоких причин цього глухого кута: Andrzej Szwarz, «*Ruś w wyobraźni i w rzeczywistości – polskie koncepcje polityczne i militarne wobec ziem ukraińskich w dobie powstania styczniowego i próby ich realizacji (przegląd problematyki)*», *Od Kijowa do Rzymu*, pod red. M.R. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej. – Walczak, Białystok, 2012, s. 389-408 ; на противагу цьому, в статті «*Powstanie Styczniowe*», що має з'явитися в 2014 р. у збірнику «*Węzły pamięci*» видавництва Історичного музею Польщі у Варшаві (сайт музею *mzhp.pl* в інтернеті) історик Єжи Зрада постійно висловлює думку, що це повстання мало на меті охопити всю колишню Річ Посполиту: «*W kwietniu i maju siagnęło okolic Dynaburgu i Witebska oraz gubernii Kijowskiej i Wołyńskiej* [«У квітні й травні сягнуло околиць Динабурга та Вітебська, а також губерній Київської й Волинської» – Є. Л.]. Він згадує про повстанську групу київських студентів, перебитих селянами, і вважає, що йдеться про якийсь «*Oddział młodzieży uniwersyteckiej*». Більше того, він іде далі, стверджуючи, що на Волині Едмунд Ружицький «*odniósł kilku zwycięstw* [«зарахував кілька перемог» - Є. Л.]. Ми спробуємо далі показати, що варто розуміти під цим.

вати в тому ж дусі. Впродовж кількох місяців, починаючи з 1 березня 1863 р., очільник, призначений Варшавою, генерал Юзеф Висоцький, намагався, прибувши до Львова, підготувати вторгнення на Волинь, у межі Російської імперії, щоб тут закликати українське населення (неписьменних кріпаків, від яких не очікували жодної ворожості) ставати на бік повстанців разом зі своїми польськими власниками. Висоцький являв собою яскравий тип палкого та мрійливого польського інсургента; він брав активну участь у повстанні 1830-го року, згодом проявляв жваву діяльність у Парижі в лавах *TDP* (Демократичного Польського товариства), відпрацьовував разом з Мерославським незавершений план загального повстання в 1846 р., у 1848 р. був членом Національного комітету в Кракові, а в 1849 р. активно долучився до угорського повстання. Згідно його плану, його спільник, полковник Зигмунт Мілковський, повинен був, щоправда, невідомо ні як, ні якими силами, рухатися через Молдавію, щоб «здійснити наступ на Поділля», тоді як банкір Ксаверій Браницький, фундатор «*Crédit Foncier parisien*», фінансист, відомий своїми успіхами в залізничній справі, меценат, що в 1848 р. підтримав газету «*Trybuna Ludów*» Міцкевича, мав у спосіб ще більш таємничий спровокувати «козацький заколот». Прибувши до Львова 3 квітня 1863 р., Висоцький виявив посеред поляків Галичини віддзеркалення того ж духу суперництва та ілюзій, який паризькі емігранти їм навіювали (згадаймо, що у Франції офіційним представником Варшави залишався тоді Владислав Чарторийський, син князя Адама-Єжи, померлого в 1861 р., котрий не міг змиритися з іншим претендентом на роль морального авторитету – Владиславом Міцкевичем – сином великого поета, померлого в 1855 р.). Оскільки згадані емігранти мали романтичне бачення України, що безпосередньо погодило від легенд про Вернигору чи «Могорта», їм здавалося за можливе якесь «посполите рушення», цілковито анахронічне, проте, раз з 1793 р. Австрія почала потроху заохочувати українські інституції, польські землевласники Галичини та їхня преса мали час паплюжити як заманеться змагання за ідентичність своїх селян. Наївну віру в українську підтримку повстання враз розвіяв львівський «*Dziennik literacki*», який 26 лютого 1861 р. нагадав, що «*od Ukraińców zaczęło się zniszczenie Polski* [через українців почалося знищення Польщі – Є. Л.]» (натяк на козацькі війни XVII ст.). Дана газета наголошувала щодо ворожості селян, висловленої україномовною львівською газетою «Слово», і спростовувала всі закиди з боку польського середо-

вища, що апелювали до добровільної полонізації представників руської еліти в XVII-XVIII ст.

У Галичині землевласники жодним чином не ставили під сумнів солідарність з ними українців, вони знали, що «Слово» є відверто антипольським, і, будучи впевненими у своїй культурній та економічній перевазі, оголошували себе повністю готовими до боротьби в союзі з тими, щоб інтегрувати їх у власне середовище комбатантів. «*Żywioł bardziej ukształcony musi zawsze gorować nad mniej ukształconym*, – писав 6 жовтня 1861 р. львівський «*Dziennik Polski*» - ... *dlatego nie należy zniżać się do układów. Chcą walki, będą ja mieli*», а 17 червня 1862 р. ця газета додавала: «*pod pokostem ruskiej narodowości najgrubszy kryje się komunizm*»¹.

Тож, розпочинаючи найменшу акцію проти Підросійської України, Висоцький був повністю паралізований шизофренією галицьких поляків, котрі, подібно до емігрантів, зберігали візію стародавньої Речі Посполитої й, у той же час, мали недовіру до автохтонного населення. Ця паралізуюча антиномія була добре висловлена у найбільш націоналістичній польській газеті – львівській «*Gazeta Narodowa*», де 24 листопада 1862 р. проголошувалося: «*Podole, Wołyń, Ukraina [тобто регіон Київщини – Д. Б.] ani z religii, ani z narodowości do Moskwy nie należały i należeć nie będą... Nigdy nie odstąpimy od tej historycznej prawdy, że Podole, Wołyń i Ukraina nie są Moskwa, lecz są ziemiami polskimi. Na nowy rozbiór Ojczyzny naszej nie zezwolimy*»². Цей хвалькуватий куплет був таким же нереалістичним, як і наступний: «*Ukraińców wszystko łączy z Polakami, wolność Polaków będzie wolnością Litwy i Rusi*», або ж: «*nie ma Ukraińców, są tylko obywatele polscy dwóch obrządków: łacińskiego i słowiańskiego*»³ (28 серпня 1863 р.); проте як поєднати ці анексіоністські

¹ Переклад з польської: «Осередок більш зорганізований мусить завжди мати гору над осередком менш зорганізованим»... «Для цього не потрібно опускатися до переговорів»... «Хочуть боротьби, матимуть її»... «Під руською народністю криється найбільший комунізм». K. Olszanski, *Praca galicyjska wobec powstania styczniowego*, Wrocław, 1975, s. 232-237. Втім у 1975 р. цей автор схвалював ці напади на «Слово» редактора Земляковського й говорив «*o rzekomych wielowiekowych krzywdach, jakich doznawali Ukraińcy od Polaków [про так звані віковічні кривди, яких зазнавали українці від поляків – Є. Л.]*».

² Переклад з польської: «Поділля, Волинь, Україна [тобто регіон Київщини – Д. Б.] ані з точки зору релігії, ані з точки зору національності до Москви не належали й належати не будуть... Ніколи не відступимося від історичної правди, що Поділля, Волинь і Україна не Москва, а лише землі польські. Нового розподілу Вітчизни не дозволимо».

³ Переклад з польської: «Українців все єднає з поляками, вольність поляків буде вольністю Литви та Русі» або ж «немає українців, є тільки обивателі польські двох обрядів: латинського та слов'янського».

декларації з ненавистю, притаманною своїм уявним начебто співгромадянам: «*wielka część popow zrobiła sobie z kazalnicy trybunę polityczną, z której podnosi skargi na Polaków, szerzą nienawiść, podburzają namiętności*»¹ (21 серпня 1862 р.)? Закуті в кайдани цієї суперечності, польські землевласники Галичини не могли надати тієї допомоги, на яку так очікував Висоцький. Єдине, що він отримував, це безглузді підбадьорювання від паризьких емігрантів, які згодом згадуватиме один з них, захоплений історіографі цієї авантюри Ф. Равіта-Гавронський: «*Skoro upominamy się o cała Polskę, niepodobna wykluczyć części dawnego jej składowego ciała od współudziału w pracy wyzwolenia*»².

На початку травня 1863 р. Висоцький мав ще одну зустріч зі своїми «асистентами» Е. Ружицьким і З. Мілковським, щоб обговорити утопічну спільну «атаку» проти росіян на Волині, до якої мав приєднатися... Менотті Гарібальді, син Джузеппе, котрий мав висадитися, невідомо як, в Одесі, підтриманий Францією й Туреччиною. А. Шміт, переглянувши такі плани, був змушений заявити, що «*fantazyja odgrywała w nich dominującą rolę*»³. Нездатні до мобілізації волонтерів, три очільники даної уявної операції нараховували для участі в ній щонайменше 6 000 солдатів. Однак бракувало не тільки людей, а й зброї та грошей, щоб її купити. Зрештою, все що вони змогли, це мобілізувати 600 чоловік і стільки ж рушниць, таємно переправлених і з великим клопотом схованих поблизу російського кордону, неподалік Бродів. Російський консул у цьому місті Еберхардт дізнавався про все це й регулярно повідомляв російську армію та київського генерал-губернатора Анненкова. Австрійці, зі свого боку, також інформували Петербург через графа Тума, свого посла.

Без наказу Висоцького полковник Е. Ружицький здійснив на чолі 200 вершників 8 травня 1863 р. набіг у напрямку Житомира, однак дуже скоро (намагаючись при цьому, з метою успіху, який їм змальовувався, оголошувати селянам, що Варшавський уряд своєю «Золотою грамотою» дав їм, як і росіяни, скасування кріпацтва!) змушений був відступити до Грубешова, знову перетнути кордон вже в іншому напрямку й дозволити себе роззброїти австрійцям. Вторгнення тривало

¹ Переклад з польської «Велика частина попів зробила собі з амвону трибуну політичну, з котрої підносить скарги на поляків, поширює ненависть, розпалює пристрасті»

² Переклад з польської: «Скоро згадуємо про цілу Польщу, нездатну виключити складову частину її тіла від взаємодопомоги у праці визволення». F. Rawita-Gawronski, *Rok 1863 na Rusi*, 2 vol., Lwów, 1902, tome 1, s. 81

³ Переклад з польської: «фантазія відіграла в них домінуючу роль». A. Szmyt, *op. cit.*, p. 117.

лише 4 дні. Воно стало першим актом «руського повстання», котре, як продовжували уявляти собі в Варшаві, має бути прологом до великого повстання. Національний польський уряд навіть призначив, щоб сприяти Висоцькому, одного комісара на Русі на ім'я Антоній Хамець і ще одного надзвичайного комісара в Галичині та на землях руських Яна Майковського. Висоцький, як і завжди погано підготовлений, задумав викликати суспільне сум'яття, атакувавши прикордонне містечко Радзивіллів, поблизу Кременця, 1 липня. Ця нова «атака» не мала не тільки жодного стратегічного сенсу, але й навіть натяку на успіх. Його поєднання з полковником Міневським і полковником Стелла-Савицький було не кращим за вже згадуваний попередній план, і жодного реального скоординування дій цієї троїстої атаки прикордонного посту зробити було неможливо. Не очікуючи наказу, полковник Городинський волів першим прорватися до цього невеличкого містечка, де картеч добре проінформованих про все росіян скосила весь його підрозділ. Висоцький, не знаючи про все це, підійшов за три години по тому, не наказавши третьому підрозділу під проводом Міневського перейти в рух. І дуже швидко змушений був тікати. Його «акція» тривала лише один день. Його люди були розгромлені, а сам він ув'язнений у Львові австрійцями. Надзвичайний комісар Ян Майковський висловив йому догану від імені Варшавського уряду й призначив Е. Ружицького, на той час не обтяженого посадами, на його місце, закликавши того «продовжувати боротьбу».

А. Шміт, задаючись питанням про причини такого нищівного розгрому, пояснював його перевагою російської армії, браком підготовки, скоординованості дій, нерішучістю керівників, помилками планування та навіть бурею, дощем і втомою. Однак він не наважився тоді, в 2004 р., торкнутися сакральності повстанського міфу, який ще завжди залишався непорушним, про роз'єднаність обох мікроскопічних польських сутічок із стріляниною в цілому контексті локальному й міжнародному.

Доки Національний уряд перебував у Варшаві, ілюзії про «руське повстання» продовжувалися. Щоб переконати всіх у його дійсності, було підвищено Едмунда Ружицького, призначеного бригадним генералом і переведеного у пряме підпорядкування даного уряду. Вже згаданий надзвичайний комісар Майковський уявляв собі, що йому буде надано підкріплення у 1 000 чоловік (причому, тисячу гіпотетичну, проти величезних російських військ, нагромаджених на кордонах!). Це угруповання мало підпорядковуватися наказам Франсуа де Рошбрюна (1830-

1871) та полковника-графа Войцеха Коморовського. Інші плани також передбачали гіпотетичні загони: 8 угруповань по 500 чоловік, яких залишалося тільки знайти, однак єдиний порядок і єдина присяга вже були розроблені для них Ружицьким. Саме останній відмовився від допомоги з боку Менотті Гарібальді (котрий просив 50 000 франків!), тож у Варшаві продовжували триматися за мрію, що походила з Парижа: «*nie nad Wisłą i Narwia, ale nad Dnieprem i Dźwiną rozstrzygnie się los Polski*»¹. Час ішов, але на початку 1864 р. єдина надія, що ще залишалася – це була «масована» інтервенція землевласників з Галичини, останнє середовище, з яким контакти Варшави були легкими. Однак від самого початку це середовище залишалося дуже стриманим щодо повстання. Воно, починаючи з травня 1863 р., змогло пригамувати свою відверту ворожість стосовно українського руху, щоб зробити вигляд, що піддається варшавським віянням, проте залишалося доволі пасивним. Наприкінці 1863 р. «*Gazeta Narodowa*» під тиском Варшави навіть дозволила собі визнати аргументи українського «Слова» й оголосити «*nie tylko zatem nie będziemy tamować Rusinom drogi do rozwijania ich narodowości, ale będziemy wspierać te usiłowania*»² (11 грудня 1863 р.). За кілька днів по тому, 30 грудня, ця газета анонсувала «*Zwrot ku zgodzie* [«Повернення до згоди – Є. Л.】». Не потрібно було більше говорити про конфлікт, «*aby echa waśni niedawnej zatarły się w ich pamięci* (в пам'яті поляків! – Д. Б.) *i utorowała się droga ku ugodzie*»³. Українські «Слово» та «Мета» відповіли, що вони як за росіян, так і за поляків. Це спровокувала спалах додаткової наївності в галицькій пресі. «*Gazeta Narodowa*» проголосила: «*Jeżeli Rusini rzucają się w nasze objęcia, to my już dawno z otwartymi czekali ramionami*»⁴. У Кракові «*Kronika*» від 11 січня 1864 р. впала в мрійливе замилювання й, у свою чергу, зробила вигляд, що начебто повірила в ілюзії Варшави: «*Odzywają się głosy przemawiające za zgodą braterską Rusinów z Polakami. Głosy te miłe brzmią w uchu naszym, chwytają nas za serce*»⁵. 5 січня «*Gazeta Narodowa*» взагалі пророкувала:

¹ Переклад з польської: «не над Віслою і Нарвою, але над Дніпром і Двиною вирішиться доля Польщі».

² Переклад з польської: «не тільки не будемо перешкоджати русинам у розвитку їх національності, але й будемо підтримувати ці намагання».

³ Переклад з польської: «аби луна недавньої ворожнечі затерлася в їх пам'яті (в пам'яті поляків! – Д. Б.) й уторувалася дорога до згоди».

⁴ Переклад з польської: «Якщо русини кидаються в наші обійми, то ми вже давно чекаємо на них з розкритими обіймами».

⁵ Переклад з польської: «Відзиваються голоси, що виступають за братерську згоду між русинами та поляками. Голоси ті викликають зачарування в усі нашому, хапаючи нас за серце».

«*równouprawnienie narodowe i administracyjne... Ruś i Polska zawsze były dalekimi od nienawiści ku sobie... nie miały nigdy zamiaru braci przeciw braciom pobudzać*»¹. Ці декларації любові, здавалося, були так само непереконливими для українців, як і «Золота грамота» Ружицького під час короткого набігу на Волинь.

Перші висновки було зроблено. Незабаром, у лютому 1864 р., в Галичині Австрією було оголошено облогове становище, що знищувало будь-яку можливість підтримки з боку поляків даного регіону своїм побратимам, що мешкали в Російській імперії (Майковський, князь Сапега, редактор Земляковський були заарештовані); віднині жодна річ, зроблена в 1863 і 1864 рр., не дозволяла говорити про поширення повстання на Правобережну Україну. Ні Париж, ні Варшава, ні Львів не могли викресати в Київській, Волинській і Подільській губернії іскри спалаху того повстання, про яке вони мріяли.

Чи не є істиною те, що ініціатива повстання мала б походити від самих згаданих провінцій? Чому цього не відбулося? Відповідь на це питання вимагає значного повернення назад, щоб переглянути деякі моменти, відображені в моїй праці «*Trójkąt ukraiński*», опублікованій у 2005 р., однак, можливо, ще недостатньо закріплені в колективній пам'яті².

Інсургенти, що не вивчали історію Русі, напередодні російської анексії

Загальна схильність до ідеї відтворення старовинної Речі Посполитої з окремих розрізнених частин, що була бажанням постійним і одностаїним після 1795 р., вимагаючи повернення до кордонів 1772-го року є міфом, який чітко знаходимо вже в установчих документах легіонів Бонапарта в Італії, щоправда, малочисельних. Далекі від патріотичних гасел про доподільну «Велику Польщу», поляки, що населяли «*ziemie zabrane* [землі забрані – Є. Л.]» (тобто Правобережну Україну), не кажучи вже про місцеве населення, яке складало більшість, з 1793 р.

¹ Переклад з польської: «рівноправність національна й адміністративна... Русь і Польща завжди були далекими від ненависті одна до одної, ...не мали ніколи наміру брата проти брата нацьковувати».

² D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914*, Lublin, 2005, перевидано в 2011; російський переклад Бовуа Д. *Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914)*. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с. Українською мовою зараз видано лише три окремі частини цієї книги, опубліковані в 1996, 1998 і 2003 рр., однак не приведені до ладу. Плекаймо надію, що «*Історія Правобережної України XIX ст.*», яку вони мають складати разом, з'явиться найближчим часом.

і аж до 1917 р. загалом приймали російську владу. Для початку важливо зрозуміти приєднання до влади царизму тих, хто проявився в 1792 р. у Тарговиці. Середні землеволодіння зем'ян і латифундії магнатів України, починаючи, принаймні, з 1769 р., перебували у великій залежності від угод про постачання продовольства до велелюдних російських армій, які його дуже потребували, зважаючи на війни, що вивували на Кавказі та Дунаю. Торгівля зерном і деревом тепер була переорієнтована в бік Чорного моря завдяки відкриттю порту в Херсоні у 1778 р. Трохи згодом відбулося перенаправлення до Одеси. Напередодні останніх поділів російська армія зосередила великі зернові запаси в Полонному на Житомирщині. Російські симпатії великих польських землевласників мали свої витoki¹. Чарторійські, Браницькі та Ржевуські є найбільш відомими прикладами такої симпатії чи обачності (через страх конфіскацій!), які штовхали натовпи польських шляхтичів у бік Москви в часи коронацій Павла I і Олександра I.

Від початку свого правління Олександр I, зміг, як вже зазналося, завдяки А.-Є. Чарторійському, заручитися досить солідною польською підтримкою на анексованих територіях колишньої Речі Посполитої. Тут було гарантовано аж до 1824 р., або ж навіть і до 1831 р. недоторканість польського культурного домінування. Утворення Віленського університетського та шкільного округу, що охоплював Литву, Білорусь і Правобережну Україну, мало величезний вплив на розходження позицій між Варшавою разом з паризькою еміграцією з одного боку та поляками згаданих земель з іншого².

Це розходження вже чітко проявилось в 1812 р. Тоді стало очевидно, що поляки з привласнених росіянами теренів (за невеличким винятком, який патріотична легенда занадто перебільшує) не підуть за Наполеоном. «*Rok ów*» [«Цей рік» - Є. Л.] Міцкевича є глорифікацією епопеї, яка майже торкнулася російського здобутку. Поляки-бонапартисти Варшавського герцогства вирушили на війну проти Москви, сподіваючись взяти участь у «другій польській війні» Наполеона, й організували у Вільні петиції за відновлення Люблінської унії 1569-го року; проте сільські польські землевласники історичної Литви бачили в Наполеоні загрозу можливого скасування кріпацтва та запровадження свого цивільного кодексу. Російське право їх берегло від цих

¹ J. Le Donne, «*Geopolitics, Logistics, and Grain: Russia's ambitions in the Black Sea Basin, 1737-1834*», *The International History Review*, XXVIII, 1, 2006, pp. 9-16.

² D. Beauvois, *Wilno, polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803-1832*, Wrocław i Kraków, 2010 i 2012.

страшних для них нововведень. Це дає змогу краще зрозуміти поразку спроб Олександра Сапеги набрати у Литві та Білорусі, не кажучи вже про Україну, додаткові загони, на які розраховував Наполеон. Жоден кріпак з цих регіонів не був відправлений до піхотних частин, і лише кілька сотень вершників зі шляхти з'явилося на терені між Німаном і Смоленськом. Проте Наполеону було раніше заявлено, що 15 000 чоловік збираються поповнити його Велику Армію¹.

Ця недовіра поміщицької шляхти зони Україна-Литва-Білорусь стосовно соціальних новацій дозволяла «користатися» з неї аж до кінця існування російської кріпосницької системи, яка мало чим відрізнялася від польської. В 1828 р. Северин Гоцинський, один з рідких поляків, у котрого ця система викликала жах, змалював її без прикрас у своїй поемі «*Zamek Kaniowski*». Таким чином, згаданий поляк викривав ту жахливу прірву, що відділяла землевласників-кріпосників України від їхніх кріпаків, до яких вони ставилися з огидою та презирством. Вихованець Умані, де в 1768 р. мала місце різанина польської шляхти, спровокована нелюдською експлуатацією (ця різанина була відтворенням подій XVII ст., що тривали впродовж восьми років у період відомого українського повстання під проводом Хмельницького), Гоцинський міг би, якби шляхетське середовище погодилося на реформування, зробити внесок у прозріння, можливе зближення землевласницької знаті та селянства, однак засліплення вже було дуже сильним.

Відмінності між польським середовищем на сході та аналогічним середовищем на заході (у прусській Познані кріпацтво було скасоване в 1808 р., у Варшаві – в 1815 р, Олександр I, а згодом і Микола I зберегли конституцію та деякі ліберальні інституції, утворені ще в герцогстві Варшавському) ще очевидніше проявилися в 1831 р., ніж у 1812-му.

Невдоволена обмеженнями своєї конституції, Варшава повстала 29 листопада 1830 р., але в Україні вкотре поміщицька шляхта надала перевагу спокійній експлуатації своїх кріпаків, аніж виконанню революційних відозв стародавньої столиці. Як і в 1812 р., Варшава 5 січня 1831 р. затвердила «*Manifest obu izb sejmowych*» (Польського королівства та Литви), який закликав боротися «*poki nie połączy(ły) się z braćmi*

¹ Це викликало відставку Олександра Сапеги, котрий трагічно загинув незабаром, див. J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda do Napoleonowskiego wywiadu: Aleksander Sapieha*, Warszawa, 1992, і D. Beauvois, «*La Lituanie et la Ruthénie blanche en 1812, enjeux entre Alexandre Ier, Napoléon et les Polonais [Литва та Біла Русь у 1812 р., цілі Олександра I, Наполеона та поляків]*», *Slavica Occitania*, Toulouse, 2013.

*ujarzmionymi przez dwór petersburski»*¹. Повстанський сейм навіть проголосив 25 травня 1831 р. відновлення кордонів 1772-го року. Демократ Й. Лелевель сам на мить повірив у можливість цього й вигукнув: «*Polska Jagiellonów, niepodległa, wolna – lub śmierć!*»².

Незважаючи на певні успіхи антиросійських виступів під керівництвом генерала Ю. Дверницького та кількох інших, повстання 1831-го року в Україні не набагато більше відзначилося, ніж у 1863-му³. Екзальтовані прибічники Мерославського змогли згодом, за тридцять років по тому, нагадати собі, що їм немає чого очікувати від польської шляхти в Україні. Проте, хто в Парижі волів згадувати, що католицька церква сама в 1831 р. закликала до вірності Миколі I? Цей заклик походив тоді від дяді Лелевеля, старого Каспера Цецишовського, луцького єпископа. Однак у Парижі 1863 р. були згодні краще повірити в епічну трагестію, створену Ю. Словацьким, у якій він навів зворушливі казки про героїв 1831-го року, романтичних, благородних і жертвних, таких яких можна знайти в знаменитому творі «*Duma o Waclawie Rzewuskim*». І ніхто в Парижі не міг подумати, що в архівах Києва пилиться з 1831 р. звернення до царя волинського шляхетського маршалка, передане військовому губернатору цієї провінції. Цей текст міг би розвіяти ілюзії таких людей як Юзеф Вибицький. Він показав би, що ідея панпольської солідарності була вже мертвою в Україні у 1831 р. Він дав би розуміння тієї інертності, яку проявили в 1863 р. достойні сини своїх батьків. Звернення до Миколи I 1831-го року було підтримане 12 представниками 12 повітів Волині. Воно добре віддзеркалювало загальну думку поляків Правобережжя: «*Szlachta wołyńska, tchnąc najszczerzszymi uczuciami dla Tronu oraz dzielając miłość i poświęcenie bez granic wiernych dzieci Rosji dla ich wspaniałomyślnego Monarchy, wspólnie z innymi klasami ludu swej guberni oświadczyła natychmiast Waszej Cesarskiej Mości, iż gotowa jest z najgłębszym posłuszeństwem na wszelkie rozkazy władz rządowych, tudzież ze wszelką usilnością, przyczyniać się będzie do utrzymania porządku w swojej guberni, przez Opatrzność Boską zachowanej od poduszczeń wichrzycieli publicznego spokoju*»⁴.

¹ Переклад з польської: «поки не з'єднаємося з братами, що уярмлені петербурзьким двором».

² Переклад з польської: «Польща Ягеллонів, незалежна, вільна – або смерть!».

³ W. Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska 1830-1831*, Warszawa, 1930; Баженов Л. В. Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине: Дис... канд. ист. наук. – К., 1973. – 189 с. і D. Beauvois, *Trójkąt...*, op. cit., pp. 307-308.

⁴ Переклад з польської: «Шляхта волинська, надихаючись найщирішими почуттями щодо Трону, а також поділяючи любов і безмежну вірність вірних дітей Росії стосовно їхнього всемілоствішого Монарха, разом з іншими класами люду своєї губернії засвідчує негайно Вашій Цар-

Сліпі інсургенти проти нової внутрішньої ситуації на Русі

Таким чином, після поразки повстання 1830-го року два десятки депутатів, котрі емігрували до Парижа й були вихідцями з Литви та Русі, продовжували брати участь у засіданнях примарного «еміграційного сейму» від імені репрезентантів земель колишньої корони. 26 вересня 1835 р. цей повністю символічний паризький орган виробив проект прокламації, яку не було затверджено через, зокрема, реалізм Й. Лелевеля, котрий виступив проти неї. Однак вже саме її складення показує силу ілюзій, відмову побачити стан речей і думок за 2 000 км від Парижа. Ні багато, ні мало ця декларація була спрямована на «*zbawienie dwudziestomilionowej Polski* [визволення двадцятимільйонної Польщі – Є. Л.]», (що, звичайно, зараховувало до поляків мільйони кріпаків, ідентичність яких не була визначеною), «*bo nie zmartwychwstała odrazu Polska cała, wolna i udzielna, w odwiecznych swoich granicach; bo taką Polskę sami tylko przez się własnym orężem odbudować możemy i odbudujemy* [щоб з мертвих встала одразу Польща ціла, вільна й самостійна, в одвічних своїх границях, бо таку Польщу тільки своїми власними силами відбудувати можемо й відбудуємо – Є. Л.]»¹. І неважливо було, що будь-яка патріотична польська акція стала неможливою після 1831 р., після знищення університетських і шкільницьких осередків Вільни та Кременця, після тотальної русифікації культури та публічного життя.

Це засліплення приборканих реставрації колишньої Речі Посполитої спричинило новий розгром у 1839 р. безглузлого заходу благородного та наївного Шимона Конарського. Цей молодий шляхтич, якому заледве виповнилося 30 років, прибув з Парижа, щоб у 1837 р. таємно оселитися неподалік Бердичева й зав'язати контакти між трьома губерніями Правобережної України та Литвою; він став живим втіленням ще більшого заглиблення тієї прірви, що відділяла патріотичних емігрантів від приборканого і пасивного співтовариства східних околиць колишньої держави. Цей молодий ідеаліст, відзначений Сен-Симоном і Мадзіні, виставляв себе у ролі їхнього «емісара». Йому пощастило зіб-

ській Милості, що вона є готовою з найглибшим послушенням до виконання всіх наказів урядових властей, до того ж з усіх сил буде спричинятися до утримання порядку в своїй губернії щодо Божественного Провидіння, яке забули призвідці порушень публічного спокою».

¹ *Projekt Deklaracji i Uchwały Sejmu Polskiego 1835*, Bibliothèque polonaise de Paris, manuscrit 555, цитуємо за S. Ziolk, «*Posłowie ziem zabranych w sejmie emigracyjnym 1835 r.*», *Przegląd Wschodni*, t. XII, z. 3 (47), Warszawa, 2013, s. 501-518; див. також S. Ziolk, *Sejm Królestwa Polskiego w okresie powstania listopadowego 1830-1831*, Warszawa, 2007.

рати навколо себе сотню таких же молодих шляхтичів з Віленської медичної академії (яка дожила до 1842 р., коли університет було закрито) та, особливо, з Київського університету, відкритого в 1834 р. для русифікації України. Це угруповання називалося «*Stowarzyszenie Ludu Polskiego*», що показує всю його наївність: як знайти «народ польський» в Україні, де єдиними поляками є шляхта? І як проводити політичну агітацію в середовищі цих покірних Петербургу земельних власників? Зрада була неминуча. Ш. Конарського швидко було викрито, заарештовано й розстріляно у Вільні. 115 його товаришів заслано до Сибіру на каторгу чи поселення¹.

У Парижі небагато було тих, хто добре усвідомлював розмах репресій та обмежень, що слідували за цією «змовою», яка послугувала київському генерал-губернатору Д. Г. Бібікову приводом для розгортання цілої хвилі відповідних дій, котрих уникали раніше. Оскільки ще у 1828 р. Северин Гощинський намагався ввести еміграцію в курс поточних подій, він у своєму творі за 1842 р. «*Król Zameczyska*» знов-таки підкреслював відсутність контакту землевласників з уярмленим народом. Все марно, лише кілька лівих дисидентів з *TDP*, котрі, подібно до нього, походили з глибин України, утворили в 1835 р. осередок *Gromada Humań*, здатний зрозуміти цю істину. Переважна більшість емігрантів продовжувала поширювати міф про щасливу Україну, «*miodem i mlekiem płynąca* [сповнену молока та меду – Є. Л.]», яка одного дня в єдиному братньому пориві разом з уявними козаками відновить триєдину Польщу-Литву-Русь. Ці люди, схоже, не розуміли, що росіяни симетрично підживлюються подібною ж мрією про іншу трійцю, «триєдину Росію», використовуючи засоби та можливості набагато потужніші. Олександр I особисто не заперечував, коли власне росіяни самі називали забрані землі «польськими губерніями», що тривало до 1831 р. Однак після цього року Микола I не думав більше ні про що інше, як про русифікацію. 13 вересня 1840 р. він надіслав цивільним губернаторам кожної «західної губернії» (нова назва) листа, у якому йшлося про принципи, котрими вони мають керуватися. Його завершував наступний висновок: «Я не полишу своїх зусиль стосовно здійснення згаданих тут заходів, доки кожна довірена вашому керівництву губернія не поєднається цілковито з іншими частинами імперії в єдиному тілі та з єдиною душею»².

¹ D. Beauvois, *Trójka...*, *op. cit.*, pp. 435-441 з обширною бібліографією з цієї теми.

² *Ibid.*, s. 366.

Хвилювання «весни народів» 1848-го року, які, здається, вперше проявили українців Галичини поміж інших національностей, не змусили паризьких поляків подумати про причини відсутності в цьому загальному хорі Підросійської України. Їм би було набагато легше це зрозуміти, якби вони знали, що землевласники Поділля не мали тоді іншого клопоту, як уникнути соціальної пропаганди. Разом зі своїми управителями та наглядачами над кріпаками вони запевняли царя у своїй відданості йому. Подільський губернатор переслав 11 березня 1848 р. Миколі I зворушливе звернення про повну покірність польського шляхетського зібрання Балтського повіту, підписане більш ніж сотнею поміщицьких підписів¹.

На момент початку Кримської війни розрив між реальною Україною й Україною, яку уявляли в Парижі, досяг апогею². Старий князь А.-Є. Чарторийський, чи то через посередництво графа А. Валевського, позашлюбного сина Наполеона I, чи то завдяки Р. Білецькому, котрий готував меморандуми міністру Друену де Люйсу, спробував вже в 1854 р., як це зробить згодом його син у 1863 р., переконати Наполеона III у серйозності його химерних планів щодо допомоги козаків і селян, котрі могли ударити в тил російських армій. Племінник князя В. Замойський відправив Міцкевича до Туреччини для організації там «султанського козацтва» разом з Чайковським, котрий приховався під псевдонімом Садик-паша. Ще 3 травня 1855 р. старий Чарторийський виголошував сповнену проукраїнських ілюзій промову в готелі «Ламбер», яку він наказав перекласти українською (латинською абеткою!)³.

А що ж робили польські землевласники України в той момент? Як і багато разів доти, вони закликали поліцію чи царську армію, щоб упокорити селян, котрі вірили, що цар через війну дав їм волю й дозволив нападати на поміщицькі маєтки. Багаті мемуари Тадеуша Бобровського повідомляють про ці трагічні події, про що я наводив цитати в іншій праці⁴. Нерозуміння емігрантів, міцно прив'язаних до міфу та не знаючих реалій на українських землях, могло б розсіятися, якби «залізна завіса» доби царату не була настільки щільною (поїздки за

¹ *Ibid.*, s. 372.

² Розмаїття польської літературної документації стосовно поступового конструювання фантазійної історії слов'янського світу та місця України на уявній романтичній карті Польщі нещодавно було розглянуто в наступній праці: Monika Rudas-Grodzka, *Sfinks słowiański i tania polska*, Warszawa, IBL, 2013.

³ Обидві версії, польську та українську, опубліковано в наступному творі *Konstytucja 3 maja 1791 w tradycji Towarzystwa Historyczno-literackiego w Paryżu w l. 1832-1861*, Paris, 1991, pp. 179-190.

⁴ D. Beauvois, *Trójkąt...*, op. cit., s. 293.

межі імперії були пильно контрольованими та обмеженими, кореспонденція ретельно переглядалася). Що подумали б у Парижі з приводу вірнопідданих послань, які відправляли в ті роки до Санкт-Петербурга маршалки шляхти Київської губернії Г. Тишкевич, а згодом Л. Мадейський? Турботи поміщицької шляхти вирували за сотні миль від романтичних згадок про Вернигору. Новий генерал-губернатор Правобережної України князь Васильчиков міг навіть почуватися щасливим через ці проросійські старання, коли читав у цих зверненнях, що «дворянство матиме собі за щастя проявити свою старанність у виконанні всього того, що буде визнане за необхідне, щоб здійснити рятівні заходи Нашого Монарха щодо оборони держави та допомоги його доблесним захисникам»¹. Дивно, що в 1863 р. ніхто з інсургентів не замислився про причини української апатії за десять років до того.

Ігнорування українського питання

Вражає ще одне засліплення цієї епохи. Поляки Галичини, як ми бачили, усвідомлювали проявлення українофільського руху, підбадьорюваного Австрією, проте ніколи ні поляки з Правобережної України, ні поляки з Парижа не намагалися зрозуміти українофільство, що набувало поширення в Російській імперії. Ця сліпота є ще сумнішою в світлі наслідків 1863-го року. Не збираючись переглядати добре відому історію цього руху українців, яка була досить повно висвітлена Олексієм Міллером², нагадаємо про ті основні етапи, які польські повстанці не змогли або не схотіли зрозуміти. Починаючи з кінця XVIII та початку XIX ст., серед українців Правобережжя Дніпра поширювалися рукописні копії «Історії русів», тексту, що став основою для власного історіографічного бачення українцями своєї історії, незалежної від історій Польщі та Росії³. Хоча цей текст, що став фундатором ідентичності, був добре відомий на Правобережжі, він, зрештою, був дозволений росіянами й опублікований у 1846 р. в Москві російською мовою (з помилковим позначенням авторства колишнього архієпископа Білорусі) під егідою цілком офіційного Імператорського товариства історії та старо-

¹ *Ibid.*, s. 373.

² Міллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб.: Алетей, 2000. – 260 с.

³ З цього приводу див. працю професора Плохія: Plokhij S. *The Cossack myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge U.P., 2012, український переклад: Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. – К.: Laurus, 2013. – 440 с.

житностей російських. Це підштовхнуло за рік по тому, в 1847 р., М. Костомарова, професора історії з Київського університету, заснувати в цьому місті разом з кількома літераторами, такими як Т. Шевченко, В. Білозерський і П. Куліш, таємне товариство, назване на честь святих Кирила та Мефодія. Костомаров, котрий володів польською мовою, раніше викладав у ліцеї в Рівному, де отримав доступ до архівів Любомирських, а також Мнішків (у Вишневці) та Радзиминських. Він відвідав місце Берестецької битви. Взявши за зразок «Книги пілігримства польського» Міцкевича (видані в Парижі у 1832 р.), він переробив їх у «Книги буття українського народу». Цей текст, сповнений випадів проти царизму, потрапив до рук царизму й молоді українці були заарештовані. Шевченко, колишній кріпак, що отримав волю, був відправлений солдатом до казахських степів, а інші, будучи дворянами, були лише відправлені на заслання до різних російських міст з можливістю працювати. У Київському університеті діти польських землевласників перебували віднині поруч з товаришами, що підтримували поширення українофільства. Після смерті Миколи І М. Костомаров наприкінці 1855 р. отримав свободу. Під час свого заслання до Саратова він збирав матеріали для свого біографічного нарису про Хмельницького, якого він робив і зробив найвеличнішою постаттю початків української незалежності в XVII ст. Опублікована в Санкт-Петербурзі в одному журналі в 1857 р., а згодом у двох томах в 1859 р., ця сповнена енергії монографія прийшла до смаку петербурзькій публіці. Кулішу також було дозволено повернутися й відкрити у столиці імперії друкарню, яка почала видавати просвітницькі книжки для народу українською мовою, і це все тоді, коли скасування кріпацтва ось-ось мало здійснитися. Це звільнення від кайданів і визнання української ідентичності стали подвійною ціллю для багатьох російських лібералів. Для українців, як і для росіян, постало тоді питання стосовно перекладу Святого Письма українською (адже до того в імперії православні послуговувалися лише старослов'янським текстом). Призначений професором історії університету в Санкт-Петербурзі, Костомаров і його друзі здобули надзвичайний успіх й отримали дозвіл видавати в столиці, починаючи з 1861 р., журнал українською (а також російською), охрещений «Основою», статті якого незабаром виявили прагнення автономії, відокремлення від польської минушини, а також і від російського сьогодення. Луна про цю новину прокотилася всією російською пресою, котра спочатку доброзичливо поставилася до цих вимог. Однак, коли політична агітація проявилася у

Варшаві, російський уряд, побоюючись опинитися в стані протистояння з двома окремими автономізмами, змінив позицію. Міністр Валуєв наказав заборонити «Основу» й позбавив Костомарова його університетської кафедри. Українофільство, що отримало вісім років відносної толерантності, безумовно не було чужим для заохочення селянських виступів в Україні проти польських панів, котрі залишалися майже цілковито глухими до народних прагнень. Лише невелике число з цих польських шляхтичів змогло сприйняти радикальну позицію: вони проголосили себе українцями, відмовилися визнавати себе поляками й використовували відтепер тільки кириличну абетку. Саме тоді В. Антонович опублікував в «Основі» свою суспільну «Сповідь», де приносив вибачення за всі ті кривди, які були допущенні в поводженні щодо кріпаків його верствою, польською шляхтою.

Оголошені ренегатами й огорнені кепкуваннями з боку більшості землевласників, котрі їх називали «селянськими маньяками» (хлопоманами), ці рідкісні культурні перебіжчики зазнавали презирства й ігнорування, як і ті благородні, наївні та дуже запізнілі відозви, які публікували в Парижі «*Wiadomości polskie*» Чарторийського стосовно того, щоб латифундисти не віддали переваги росіянам і самі проголосили скасування кріпацтва.

Залишаючись прив'язаними до консервативної традиції, яку ми простежуємо від початку XIX ст., більшість польських землевласників в Україні показала в 1858-1861 рр., що вони можуть бути лише ретрансляторами ідей звільнення кріпаків та визнання їхньої ідентичності. У будь-якому разі, вони проявляли найменшу зацікавленість до тих небагатьох інсургентів, котрі воліли їх підштовхувати до згаданої ідеї. Їхня позиція впродовж довгих підготовчих дискусій до реформи яскраво проявила очевидність резонів їхньої пасивності перед лицем народних викликів, як це раніше було і стосовно паризьких романтиків. «*Pamiętnik mojego życia*» Тадеуша Бобровського й аналіз істориком Даріушем Шпопером шляхетських дискусій на Правобережній Україні доводять наскільки цей світ був відірваний від нових національних ідей і соціальних перетворень. Дехто покладався на свої прабатьківські привілеї. 24 липня 1858 р. три губернії Правобережної України подали, кожна від себе, звернення до царя, а 24 представники (по 2 від повіту) розпочали 8 вересня дебати стосовно цього проекту й сформувавши в Києві, Житомирі та Кам'янці Дворянські комітети щодо покращення

долі селян¹. Ці 72 представники землевласницької еліти виробили проекти настільки обмежені, що вони налякали самих росіян, котрі заважали їх дебатуванню в Санкт-Петербурзі. З квітня по липень 1859 р. до столиці була допущена тільки одна делегація від 6 губерній Литви та Білорусі та ще одна від, що складалася лише з 4 членів, від трьох губерній Правобережної України. Єдине, що могли зробити ці четверо ультра-консерваторів, це дозволити здійснюватися реформі без них. Втім указ від 19 лютого (3 березня) 1861 р. не був для них занадто зневажливим, бо утворював посаду арбітра між селянами й дворянами. Цей посадовець, або мировий посередник, призначався маршалками повітового дворянства. Такі посередники на заході імперії, які спочатку майже виключно були поляками, швидко застосували на практиці свої кріпосницькі теорії й проявили своє давнє бажання обмежити селянські земельні наділи.

Неминучий крах польських мрій 1863-го року

Тож коли у Варшаві та Парижі цілком наївно говорили про відновлення колишньої Речі Посполитої та солідарність шляхти з народом, шляхта України практикувала ту ж саму жорстокість і виявляла ту ж саму жадібність, що і їхні діди-прадіди. Довге терпіння кріпаків цього вже не витримувало й, як не раз вже впродовж кількох століть, вони переконали себе, що польські пани приховали «справжній» указ про волю доброго царя. Нова хвиля селянських заколотів прокотилася в 1861-1862 рр., якраз перед остаточним запровадженням реформи, передбаченим на 1863 р. і перед початком повстання у Варшаві. Тому допомога російського війська була як ніколи потрібна для цих польських панів в Україні, котрі продовжували мешкати у своїх маєтках². Армію було розташовано повсюди. Тепер чітко зрозуміло, чому Висоцький, згадуваний вище, нічого не міг зробити для того, щоб викресати своє ілюзорне «*powstanie na Rusi* [повстання на Русі – Є. Л.]».

Було б однако несправедливо забути жертвовність кількох наївних молодиків, які в глибині цих провінцій все ще намагалися відповісти

¹ Т. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia* (Lwów, 1900), Warszawa, 1979 z przedmowa S. Kieniewicza, t. 2, s. 137-211 (Komitet Kijowski), s. 253-258 (Komitet Wolynski), s. 264-266 (Komitet Podolski) ; D. Szpopier, *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej, Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w l. 1855-1862*, Gdańsk, 2003, s. 146-150, 155-157, 171, 175-177.

² Я наводжу обширну історіографію з цієї теми у своїй праці *Trójkat*, p. 296, notes 80-83... Ще ширше витоки жажливого протистояння по лінії маєток/село, яке неможливо тут досягнути в деталях, представлено в главі «*Poddany i jego panowie*», pp. 257-306.

на заклик Варшави. Ці ідеалісти походили з Київського університету і, не об'єднуючись з народом, подібно до вже згаданих хлопоманів, вони поклалися на магічну силу так званої «золотої грамоти», котру поширювали серед селян. Вони загинули з цією мрією про відновлену трискладову велику республіку, що опікувалася б всім селянським населенням, у якій, за їхніми словами, панувала б «польська вольність»! Проте існувала лише жменька екзальтованих людей, котрі не бажали навіть подумати, що їхні змагання є безнадійними через те, що росіяни вже офіційно оголосили селянам цю волю, а саме поляки тепер намагалися її в них забрати. Вони поклалися на надприродну силу своєї наївної доброї віри й ладні були кинутися до вовчої пащі заради цього, однак цей вовк став занадто могутнім за останні століття, сповнені несправедливості щодо народу. Двоє свідків, яким пощастило пережити ті жахливі та трагічні «ходіння в народ» залишили нам свої спогади. Я зачитую свідчення одного з них¹, написане згодом: «*Chłopi związali nas i zaprowadzili nas na wołość'. Może wyda się dziwne, że daliśmy się powiązać, jak barany, chociaż byliśmy uzbrojeni... Trzeba wiedzieć, że przesięgliśmy nie czynić na Rusi użytku naszej broni... i poleć raczej niż przelać krew naszych zabłąkanych braci... Włosy podnoszą się na głowie na samo wspomnienie okrucieństw, których się dopuszczali. Kobiety dopuszczały się na ciałach poległych takich bezceństw, że żadne słowo w żadnym języku opisać tego nie jest w stanie!*»².

Ще більш промовистим, але й малозначним щодо дієвості, здається оповідання одного 18-річного студента, Стефана Виговського, котрий був полонізованим нащадком гетьмана, який у 1658 р. планував унію Русі з федерацією, що мала постати з лона Речі Посполитої, подібно до тієї, яку мала Литва (відома, але невдала Гадяцька унія). Як він розповідає, він з трьома товаришами (трьома!), озброївшись, вийшли на головну вулицю Києва – Володимирську – вранці 26 квітня 1863 р.: «*publiczność ujrzała te pierwszą trojkę, która z bronią w ręku, z okiem roziskrzonym, sunęła przez miasto hen daleko do stepów i do tych chat włościańskich, gdzieśmy serc w unisono z naszymi sercami szukali, do tych Rus-*

¹ E. Kozłowski, *Rok 1863 na Ukrainie: pamiętnik nieznanego autora*, Kraków, 1979, див. D. Beauvois, *Trójka...*, p. 305.

² Переклад з польської: «Селяни зв'язали і доправили нас на волость. Може здатися дивним, що ми дозволили себе зв'язати, як барани, хоча й були озброєні... Треба розуміти, що ми запряглися не використовувати на Русі нашої зброї... і краще загинути, ніж пролити кров наших заблудших братів... Волосся стає дибки на голові через саму згадку тих жахів, які відбувалися. Жінки дозволяли собі над тілами полеглих такі безчинства, що жодне слово у жодній мові описати того не є в стані!».

*inów w niewoli, którzy z hasłem «za wasza wolność i nasza» mieli wkrótce ze sztandarem Archaniola przez te same ulice z nami kroczyć»¹ ... На виході з міста 18 інших (вісімнадцять!) до них приєдналися з двома возами зі зброєю, порохом і провізією. У першому ж селі на шляху один з цих двадцяти одного зачитав селянам обіцянку польської вольності. Відповідь тих «слава Богу і Царю» дала зрозуміти, що заколотникам варто йти далі. Тож чи можна кваліфікувати цей похід як акт повстанський? Очевидно, ні. Після довгих петлянь, щоб уникнути зіткнення з російськими загонами, вони прибули до наступного села, Соловйовки, де зустріч була вже відверто ворожою: «*chłoptwo plynelo i plynelo nie-pohamowana fala, uzbrojone w kosy, fuzje i w najstraszniejsza broń - nienawiść*»². Таким чином, тут треба було або стріляти, або тікати, однак вірні присязі «братерства» з народом, вони склали зброю й були доставлені до поліційного відділку. Дванадцятьох з них туди не привели. Автору, разом з кількома товаришами, пощастило залишитися живим, а ось трупи інших, жахливо помордовані, залишилися лежати купою. Бранців тримали у Житомирі впродовж двох місяців, одного з них, який відмовився просити помилування, стратили, а інших було доставлено до Києва в червні: «*myśleliśmy, że wpadniemy do niego ze zmartwychwstałym ukochanym polskim sztandarem, na czele wolnych braci chłopów, że stara Złota Brama zatrzęsie z rozkoszy, że wolne miasto z tryumfem bohaterów powita*»³. Мрія цієї жменьки завершилася. Їх було заслано до різних місць сибірської каторги: Усольє, Іркутськ, золоті копальні на Олекмі. Амністований згодом, автор зміг стати інженером у бельгійському Ганді, а згодом, як не парадоксально, повернутися до Росії, працювати на Орловській залізниці й жити до смерті в Одесі, де він і написав ці гіркі спогади, ніколи не задумуючись якими були причини варварства кріпаків, котрі намагалися його вбити⁴.*

¹ Переклад з польської: «громадськість побачила ту першу трійку, котра зі зброєю в руках і палаючими очима сунула крізь місто ген далеко до степів і до тих хат селянських, де ми сердець в унісон з нашими серцями шукали, до тих русинів у неволі, котрі з гаслом «за вашу вольність і нашу» мали вкупі зі штандартом Архангела по тій самій вулиці з нами рушити».

² Переклад з польської: «селянство плинуло й плинуло невгамовною хвилею, озброєне косами, рушницями й найстрашнішою зброєю – ненавистю».

³ Переклад з польської: «Думалось нам, що потрапимо до нього з воскреслим милим польським прапором, на чолі вільних братів-селян, що аж стара Золота Брама затрясється з захвату, а вільне місто з тріумфом богатирів привітає».

⁴ Stefan Wyhowski, «Mémoires d'un combattant de 1863», французька передмова W. de Andreis-Wyhowska, s. 47-49, текст спогадів польською, pp. 50-55, *Antemurale*, XIV, Rome, 1970.

Фіктивність «шляхетського народу»

Last but not least [англ. «останній за рахунком, але не за значенням» - Є. Л.]. Нарешті, потрібно нагадати одну з найважливіших причин неспроможності польського повстання в Україні. Після того, як було показано повну ілюзорність очікування найменшої участі українського населення, найменшої допомоги з боку населення австрійського шматка і найменшої ініціативи від землевласницької правобережної шляхти, варшавські інсургенти могли, теоретично, покластися на маси, доволі багаточисельні у визначеному регіоні, безземельну дрібну шляхту. Згідно перепису в Російській імперії від 1834-го року, серед 410 000 дворян, що складала польське населення України (тоді як українських селян нараховувалося 4 282 000 чоловік), 340 000 осіб належали саме до згаданої категорії. Вони складала переважну більшість поляків Правобережжя. Однак аж до останніх років жоден історик не наважився зрозуміти причини майже тотальної неможливості їх мобілізувати для повстання. Я, провівши дослідження на місцях, висвітлив, у спеціальній главі своєї розвідки «*Trójkąt...*», що мала підзаголовок «*Pułapka na szlachte* [Пастка для шляхти – Є. Л.]», весь цей процес, який аж до 1863 р. супроводжував соціальне декласування цієї верстви. Серед всіх заслплень інсургентів, це, безумовно, було найбільшим, оскільки у Парижі, як і у Варшаві, могли розуміти, що від кінця XVIII ст. у середовищі поміщицької шляхти безперервно розвивалася тенденція до офіційного виключення безземельних дворян з громадського життя. В світлі фактів нотатка про республіканську «шляхетську націю», начебто демократичну, вже давно виглядала як фікція¹. Вже конституція від 3 травня 1791 р. включала, у додатках, «*Prawo o sejmikach*» [«Право про сеймики» - Є. Л.], котре передбачало це витіснення, яке росіяни, після поділів, знову ввели в дію, оскільки воно цілком відповідало їхній концепції дворянства, також оснований на земельному володінні. В цю епоху магнат А.-Є. Чарторийський був міністром Олександра I і, подібно до недавніх тарговицьких конфедератів, мав успіх у суттєвій підтримці ідей рівноправної солідарності («*szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie* [шляхтич на загороді рівний воєводі – Є. Л.]») у своєму рідному регіоні. Він приготував навіть у 1808 р. для цього «*bracia szlachta* [шляхетського братства – Є. Л.]» проект земельних дотацій, який не потребував часу для виконання і міг

¹ D. Beauvois, «*Nowoczesne manipulowanie sarmatyzmem: czy szlachcic na zagrodzie był obywatelem?*», *Nowoczesność i sarmatyzm*, red. P. Czapliński, Poznań, 2011, ss. 121-140.

би перетворити всю цю велику групу на спільному вільних громадян, добре інтегрованих у свій регіон. До 1815 р. він наказував щорічно відтерміновувати російські проекти ревізії дворянських титулів. Його роль куратора Віленського учбового округу дозволяла йому підтримувати єдину свободу, на яку ще покладалася безземельна шляхта: можливість навчатися й перетворюватися на інтелігенцію. Десятки тисяч бідних шляхтичів користувалися цим до листопадового повстання 1830-го року. Однак вже з 1815 р. російські владні тенденції почали ламати цей привілей і повертатися до верифікації дворянських титулів, яких ставало все більше. 13 вересня 1829 р. імперський сенат переглянув – якраз напередодні повстання 1830-го року – «Положение о шляхте», яке передбачало перехід всіх тих, хто не міг підтвердити своє право на дворянство, до категорії селян – однодворців¹. Якась частина з цих людей взяла активну участь у повстанні 1830-1831 рр. Бідна шляхта була звинувачена в усіх гріхах, і 19 жовтня 1831 р. Микола I видав «Указ об однодворцах и гражданах в губерниях западных»: цим був даний поштовх до перевірки-витіснення, що тривав аж до 1853 р.

Ця доволі довга операція росіян отримала від польської землевласницької шляхти – за певними винятками – досить сприятливий прийом, про який варто сказати, що він підготував параліч і пасивність українських поляків у 1863 р. Дворянські зібрання заміняли старовинні сеймики. Вони перетворювалися на заклади, що виконували політику царизму й нараховували близько 200 великих землевласників у кожній губернії. Тепер не могло приховатися від уваги те, що традиційна присутність у сільських володіннях, завдяки малій орендній платі, безземельних шляхтичів, які зберігали свою особисту свободу, віднині ставала неприйнятною. Тракткування їх як селян, як того хотіли росіяни, підходило стосовно них якнайкраще. Російський уряд бачив у цьому свою вигоду: однодворці сплачували податок і постачали рекрутів, подібно до крпаків. Отже, маршалки польської шляхти взяли участь у Комісіях ревізійних або легітимаційних, утворених на місцях у трьох губерніях України. На 1833 р. нараховувалося вже 72 000 представників декласованої шляхетської бідноти. В 1834-1839 рр. до них додалося ще 93 000. У 1839 р. грізний генерал-губернатор Д. Г. Бібіков, без будь-яких зволікань утворив єдину комісію в Києві, складену виключно з

¹ Тут я відсилаю до однієї студії, що називається «*Co poczasc z herbowa golota*», де вивчено дане питання до 1830 р. у другій главі моєї праці. *Trójkat...*, pp. 75-150.

росіян, яка відправила до громадського небуття ще 178 000 решти. До 1853 р. цю операцію було завершено.

Доволі широко залучаючись до цього соціального декласування, землевласницька шляхта України додала до своїх злочинів проти українців злочин проти власного народу, злочин проти польськості в цих областях. Велике число цих декласованих шляхтичів, опустилися до рівня кріпаків, перейняли їхній спосіб життя, а незабаром і їхню мову. Така українізація природно забороняла їм дослухатися до закликів Парижа та Варшави. Останній удар ножа з боку земельної аристократії проти цих своїх колишніх братів було зроблено в 1858 р. В очікуванні близької аграрної реформи, маршалки шляхти отримали з Петербурга опитувальник, де позначалося: чи потрібно включати однодворців у хід реформи й пропонувати їм, подібно до кріпаків, земельні дотації разом з фінансовою допомогою? Негативна відповідь закріпила розрив. Вона анонсувала не тільки байдужість цих сотень тисяч колишніх шляхтичів щодо повстання, але й також їхню озлобленість і особливо матеріальні проблеми напередодні 1863 р.

Зацитуємо ще одного анонімного автора, котрий найбільш чітко показав прірву, що розділила віднині колишній *naród szlachecki* [народ шляхетський – Є. Л.]: *«Na szlachte zagonowa, czyli jednodworców, nie można było liczyć, bo skrzywdzeni przez marszałków, przeszkadzających im przy legitymowaniu się, bez roli i własnego dachu, przybywali u właścicieli ziemskich na czynszach, płacąc, furmanując, itd., za chatę, ogród, pole, daleko więcej jak poddany włościanin. Szlachta zaparła się ich, nic nie miała nad nimi litości i widziałem nawet takich, których zapisano jako poddanych. Z drugiej strony Moskwa nałożyła na nich olbrzymie podatki, brała rekruta, a czynownicy obdzierali do reszty ze skóry, tak, że biczowani przez szlachtę i Moskwę upadli bardzo nisko moralnie i materialnie, a nawet przechodzili na prawosławie. Twierdzili niektórzy, że jednodworczy stoją daleko niżej od włościan, czemu jednak wiary nie daje, bo widziałem, że czuli nienawiść ku Moskwie jako głównej przyczynie swego nieszczęśliwego położenia, lub do tego domieszywało się wiele goryczy na szlachtę, że ich opuściła i gorzej ugniata jak włościan»*¹.

¹ Переклад з польської: «На шляхту загонову [дрібнопомісну – Є. Л.], або ж однодворців, не можна було розраховувати, бо скривджені від маршалків, які перешкоджали їм при своєму легітимованню, без ріллі та власного даху, перебували вони у властителів земських на чиншах, платячи, фурмануючи і т. д., за хату, город, поле, набагато більше, ніж підлеглий селянин. Шляхта відцуралася їх, не мала жодної над ними жалості, і бачили навіть таких з них, котрих записано як підданих. З другої сторони, Москва наложила на них великі податки, брала рекрутів, а чиновни-

Потреба мріяти для наступних поколінь

Всі ці внутрішні та зовнішні чинники в Україні мали б дати змогу зрозуміти варшавським інсургентам, що їм немає на що сподіватися від цієї Русі, об'єкту стількох марень. Царизм покарав українських поляків набагато слабше, ніж їхніх співвітчизників з інших регіонів: з 38 000 поляків, депортованих до Сибіру, тільки 5% походили з Правобережжя Дніпра. В той час, як у Варшаві до смерті було засуджено 475, а у Вільні – 180, у Києві страчено тільки 9 (не густо, як для актів, вчинених тут). Ця недоторканість легітимізованих шляхтичів не завадила царизму змусити дуже тяжко заплатити українських землевласників у зв'язку з намірами, які росіяни, не дивлячись ні на що, їм приготували. Підвищення податків і довга політика обмежень польської громади на великих хліборобських теренах до кінця цього століття дали перевагу росіянам. Ті, кому пощастило зберегти своє становище, змогли зрозуміти, що ціна підкорення стає все вищою та вищою. Та за цю ціну вони могли, завжди маючи порозуміння з росіянами, експлуатувати своїх колишніх кріпаків, навіть з більшою жорсткістю, ніж до звільнення, і ставитися ще брутальніше до чиншової шляхти, яка цілковито пролетаризувалася.

Цей тотальний розгром реалізації міфу про руське приєднання до пан-польської спільноти не заважав йому продовжувати поширюватися, особливо в Парижі, перед тим як він знову розквітнув у часи другої Республіки після 1918 р.

Одразу після розгрому інсургенти знову почали просторікувати на цю тему. Леон Чеконський опублікував у Швейцарії в 1865 р. під псевдонімом *Gozdawa*, одну брошуру, де можна було прочитати: «*stamtąd... trysnie główna siła. Ruś potężnymi może rozporządzać środkami, ona da hasło do ostatecznej walki, na stepach Rusi los Polski się rozstrzygnie...*»¹. Завжди знову й знову проявлялася фундаментальна ілюзія про священний союз шляхти та селянства: «*Trochę szczęścia, więcej czasu. Tłumy podjąć można było*»². Така незнищенна наївність підштовхувала цього автора до думки, що століття польського кріпацтва здавалися украї-

ки обдирали до решти ще скоріше, так що бичовані шляхтою і Москвою упадали вони низько морально та матеріально, і навіть переходили на православ'я. Твердили деякі, що однодворці стоять далеко нижче від селян, чому однак віри не даємо, бо бачили та чули ненависть до Москви, як головну причину свого нещасливого положення, але до того домішувалася велика образа на шляхту, яка їх опустила і гірше угнітає, як селян». *Ibid.*, p.345 et E. Kozłowski, *op. cit.*, pp.17-22.

¹ Переклад з польської: «звідти... піде головна сила. Русь потужними може розпоряджатися осередками, вона дасть гасло до остаточної боротьби, на степах Русі доля Польщі вирішиться...».

² Переклад з польської: «Трохи щастя, більше часу. Натовпи підняти можна було».

нням більш легкими, ніж російське ярмо: «*chłop ruski kocha wolność, to jedna ciągle brzmiała w nim struna. Tę jedną ciągle poruszać. Darmo on od caratu wygląda jej i wyglądać będzie... Natura Moskwy sama i jej czynownicy są nam rękojmiami, że car ludu naszego zjednać nie potrafi*»¹. «Наш народ!» Яке неймовірне затьмарення! До цього грубого невігластва безодні, відділяючої селян від панів, додалася прірва руйнування шляхетської спільноти: «*Opuszczony, bez opieki, w ucisku i nędzy, jednodworzec, którego ojcowie zbrojno pod Wolą stawali, którzy ziemi swej nieraz był zaszczytem, a zawsze tarczą i ramieniem, dziś w niej pędzi życie tułacz, zbydłciał, rozpił się, głupszy i biedniejszy od chłopów... Położenie (jego) socjalne okropne. Podziałac z pewnością nań można. To siła wielka i znowu siła odłogiem leżaca*»². Жодних висновків для сумління!

Тож все повторюється знову, доки в різноманітних верствах польського суспільства не вириває помилкова ідея про те, що «руське питання» завжди залишається головним аспектом у реставрації Польщі. Глава, яку Єжи В. Бореjšа присвятив даному питанню показує невичерпну ностальгію за кордонами 1772-го року, згадуваними наприкінці XIX ст. в усіх патріотичних маніфестаціях і всіх політичних програмах, включаючи сюди соціалістів, подібних до В. Фельдмана, котрий, забувши благородні проукраїнські настанови комунара Ярослава Домбровського, писав у 1913 р.: «*Najpierw odepchnąć okupację rosyjską w porozumieniu z Litwą i Rusią, a następnie zdecydować o dalszym losie pomiędzy ludźmi wolnymi i równymi*»³. Чого ж тоді дивуватися, що українсько-польський кордон визначився тільки шляхом насильства у 1918-1923 рр.? Як не замислюватися про це засліплення в XIX ст., шукаючи відповідь на питання про спалах ненависті, коли відбувалася *rzez wołyńska* [волинська різанина – Є. Л.] у 1943-му? І як не помічати того, що витання в хмарах кресоманів, котрі з 1989 р. розкручують ідилічний

¹ Переклад з польської: «Хлоп руський любить вольність, то єдина постійна бриняча в ньому струна. То єдиний постійний рушій. Даремно її він від царату виглядає й виглядати буде... Натура Москви сама і її чиновники нам доводять, що цар народу нашого з'єднати не зможе». Gozdawa (pseudonyme), *Ruś przed i po powstaniu zbrojnym 1863 r.*, Bendlikon-Zurich, 1865, s. 9, 19, 36.

² Переклад з польської: «Покинутий, без опіки, в утиску та зубожінні, односторець, батьки якого збройно під Волею ставали, котрий землі своєї не раз був захисником, і завжди щитом і плечем, тепер в ній ледь животіє, збидлів, зпився, став глупішим і біднішим од хлопа... Положення (його) соціальне жахливе. Терпіти його, напевно, не можна. То сила велика й знову сила без діла лежача». Ibid., s. 38-39.

³ Переклад з польської: «Спершу виштовхнути окупацію російську, порозумівшись з Литвою та Руссю, а наступне – вирішити подальшу долю поміж людьми вільними й рівними». J. W. Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa, 1966, s. 233-248.

міф про багатокультурну Річ Посполиту, що включала в себе ціле розмаїття аспектів, є продовженням неймовірного засліплення 1863-го року? Відзначимо також, що, можливо, польська підтримка української незалежності в 1991 р., а також великих маніфестацій у Києві в 2004 та згодом у 2013 рр. доводить ментальні зміни. Культ кресів повинен назавжди зникнути для того, щоб українсько-польські взаємини могли розвиватися безхмарно.

Олександр Забарний (Ніжин)

Земні дороги Міхала Чайковського і Чернігівщина

Потреба у дослідженні життєвого і творчого шляху письменника, польського та українського політичного діяча Міхала Чайковського виникла у мене ще наприкінці 90-х років ХХ століття, коли я розпочав роботу над укладанням навчальної програми, а згодом і посібника «Вивчення літератури рідного краю». Серед більше як 140 постатей письменників, які народилися або ж проживали у Чернігівському краї, необхідно було обрати двадцять-тридцять таких, які своїм життям і творами могли слугувати школярам за життєві орієнтири, а герої їх творів виховувати у юні почуття патріотизму та національної гідності. Поряд з такими велетами української літератури як Пантелеймон Куліш, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Павло Тичина, Олександр Довженко до програми увійшла ціла плеяда письменників менш відомих читацькому загалу. Саме тоді, від відомого поета-правозахистника Миколи Холодного, який мешкав у містечку Остер Козелецького району, і дізнався я про чудового польського письменника Міхала Чайковського, який останні роки свого життя провів на Чернігівщині, у селі Бірки Козелецького району. Тут і завершився його земний шлях.

У мене закрився сумнів: чи доречно твори польського письменника включати до курсу української літератури? Чому навчать вони сучасного школяра? Наскільки їхній виховний вплив буде відповідати потребам сьогодення? Скажу відразу, мої перестороги виявилися марними. Коли я познайомився із біографією письменника, а дещо пізніше і з його творами, мене захопив життєвий подвиг цього лицаря духу, людини високої честі і справжнього патріота. Микола Холодний познайомив мене із

науковим доробком істориків та краєзнавців Козелеччини. Про останні роки життя польського письменника на Чернігівщині я мав тривалі бесіди із письменником Станіславом Реп'яхом і краєзнавцями Дмитром Калібабою та Іваном Костенком. Згодом у наукових виданнях України з'явилися статті Івана Лисяка-Рудницького, Костя Бондаренка, Володимира Єршова, Олексія Сухомлинова та інших, що власне і дало змогу систематизувати біографічний матеріал про письменника. Отож, активне зацікавлення постаттю Міхала Чайковського українськими істориками та літературознавцями припадає на перше десятиліття ХХІ століття. І це цілком закономірно, адже у радянську добу і мови не могло бути про вшанування пам'яті українського шляхтича, навіть якщо він був відомим для свого часу літератором. Місце його поховання у селі Пархимові було занедбано, а чернігівським краєзнавцям не рекомендовано згадувати це ім'я у своїх статтях та розвідках.

На відміну від радянського літературознавства в Польщі інтерес до постаті Міхала Чайковського ніколи не вгасав. Дослідники життя і творчості Чайковського користувалися переважно двома підходами. По-перше, біографічним. Міхал Чайковський прожив довге і досить авантюрне життя, і декілька біографічних праць розповідають про нього в жанрі пригодницького роману. Зокрема, детальну біографію Чайковського під назвою «Дивне життя Садика-Паші» опублікувала в Польщі Ядвіга Худзіковська. Значно раніше, на зламі століття, в подібному жанрі описав життя Чайковського Францишек Равіта-Гавронський. Другий підхід використовується літературознавцями в історії літератури. Оскільки Чайковський був плідним письменником і добре відомим свого часу польським романістом, то дослідники польської літератури розглядають його життєвий шлях через призму художніх образів, персонажів, сюжетів. У Польщі вийшло з десятків монографічних праць і досить значна кількість історичних нарисів.

В Україні, на жаль, системної монографії щодо вивчення творчості Міхала Чайковського немає. Можливо це пояснюється тим, що пан Міхал був дуже плідним автором: зібрання його творів складається з дванадцяти томів романів та оповідань, а також численних спогадів. Проте він не був теоретиком літератури і не створив бодай однієї системної праці, яка б пояснювала його світоглядні позиції та мистецькі уподобання.

Політичний світогляд Міхала Чайковського щодо України влучно охарактеризував історик польської літератури Зігмунт Швейковський:

«Чайковський завжди вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс... Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорізької Січі, старої козацької України, у тій самій формі й характері, що існували в добу польської незалежності (тобто за старої Речі Посполитої). Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення... За цією «святою», за цією «божественною» Україною Чайковський тужив усе своє життя»¹. У контексті останніх політичних подій, що розгорнулися в Україні, така оцінка світогляду письменника набуває нового змісту і актуальності. Саме тому вивчення творчості Міхала Чайковського в школі може збагатити і поглибити знання учнів не лише з історії чи літератури, але й мати вагомий виховний потенціал.

Яскравим прикладом справжнього патріотизму, активної громадянської позиції і синівської любові до України та Польщі став життєвий шлях письменника. Міхал (Михайло) Чайковський народився 29 вересня 1804 року в селі Гальчинцях Бердичівського повіту Київської губернії (нині це територія Житомирської області) в полонізованій українській родині. Батько – Станіслав Чайковський – польський шляхтич з роду, який свого часу перебрався з Малої Польщі на Волинь. Батько був київським городничим, у 1793 році був послом сейму, пізніше став житомирським підкоморієм – це вищий придворний чин у давній Польщі. Мати Міхала – правнучка гетьмана Брюховецького, двоє дідів воювали під запорізькими знаменами (один загинув під час оборони Січі від солдат Катерини II 1775 року). На бажання діда його охрестили Михайлом – іменем козацького архангела, за дідовою наукою з хлопця формували «справжнього аристократа в душі козацтва і шляхетства». Родові традиції в родині Чайковських були у великій пошані. У своїх автобіографічних «Записках» письменник писав: *«У спадщині від нього моя мати дістала сім величезних, у пергамент оправлених, книг, писаних ним (гетьманом) власноруч прозою і віршами, по-українськи, по-польськи і латиною. Це була дивна мозаїка розповідей, сентенцій, думок, правил, рецептів – все це було дуже остроумне і надзвичайно цікаве. Коли я навчився*

¹ Михайло Станіславович Чайковський — Вікіпедія // uk. Wikipedia.org/wiki/%DO/

читати, моїм улюбленим заняттям було перечитувати цю дорогу для мене родинну хроніку»¹.

У формуванні особистості Чайковського і в його подальшій долі дуже велику роль зіграло оточення. Батько Міхала помер рано, а тому вихованням хлопця займався дядько, Михайло Глембоцький. Пан Глембоцький сам був оригінальною і дуже специфічною людиною. У 1812 році він воював на боці Наполеона, був поранений у Бородинській битві, а в бою на Березині навіть урятував Бонапарта від полону, віддавши йому свого коня. Згодом у власному маєтку тримав озброєний загін – 200 осіб у козацьких одностроях – і друкував газету накладом 20 примірників, у якій розповідав про власні подвиги, справжні і вигадані. Тож, коли Міхал приїхав у маєток, його відразу вдягли по-козацьки й, окрім обов'язкових для вивчення предметів, навчали історії, фольклору та військової справи. До речі, першим вчителем Міхала Чайковського став Боніфатій Антонович, батько згодом відомого українського історика Володимира Антоновича.

Світську освіту Міхал отримав у Бердичівському ліцеї англійця Джона Воллсея, де студіював європейські мови, слухав лекції із природознавства та всесвітньої історії. У закладі панував дух козацьких військових традицій, який зуміли учням прищепити приватні вчителі. Серед викладачів ліцею – Петро Гулак-Артемівський – один із фундаторів української літератури. У Бердичеві Міхал познайомився з Севериною Залеською, дівчиною із знатного шляхетського роду, і ця зустріч переростає у кохання. Северина відповіла юнакові взаємністю і так характеризувала матері свого обранця: *«То є справжній лицар, народжений для перемог та великих справ»².*

Потім Чайковський продовжив освіту у Волинському ліцеї, розташованому в маєтку Межирічч-Корецький (тепер Рівненська область), у ксьонзів-піаристів. Це один з не багатьох навчальних закладів, де вихованці не стільки вдосконалювали латину, скільки привчалися до самостійності та до боротьби за справедливість. Саме тут сформувалися погляди молодого політика, який мріяв про утворення всеслов'янської держави із центром у Києві.

¹ Пультер С. Романтик з подвійною душею (польський письменник Михайло Чайковський: нащадок українського гетьманського роду — наш земляк). — Волинь — Житомирщина. — №18. — 2009. — С. 25.

² Реп'ях С. Праправнук гетьмана, папа турецький; кум царя. Пастух індиків... // <http://joancrques.Live journal.com/ 561512.html>.

У 1825 році Міхал Чайковський їде до Варшави. Коротко навчається у Варшавському університеті, вивчаючи право. Через смерть матері змушений перервати навчання. У Варшаві завдяки родичці Анні Вонсович Міхал знайомиться з варшавською елітою і входить до її кола, налагоджує контакти з визвольно-революційним середовищем. Відбулося знайомство Чайковського з літераторами Юліушем Словацьким, Адамом Міцкевичем, Богданом Залеським, з князем Адамом Чарториським, а через них – з намісником Польщі Великим князем Костянтином Павловичем, братом російського імператора.

У 1829 році, після смерті дядька М. Глембоцького, Міхал Чайковський змушений був повернутися на Україну і прийняти керування великим родинним помістям, упорядковувати маєткові справи.

У 1830 році, проїздом до Солотвина, де був військовий лазарет, в гостях у дядька Чайковського генерала М. Коженювського, побував імператор Микола I, якому і був представлений Міхал Чайковський. Останній так сподобався імператору, що той призначив його камерюнкером і запросив переїхати до Петербургу, на що майбутній письменник не погодився. У цьому ж році Чайковського було обрано «предводителем» дворянства у Житомирському повіті, що свідчило про високий авторитет його серед шляхти. Але й від цієї посади він відмовляється на користь свого товариша і однодумця К. Глембоцького¹.

У листопаді цього ж року вибухнуло польське повстання, яке перекинулося з власне польської території Конгресового Королівства на сусідні литовські та українські землі. Навесні 1831 року військові підрозділи повстанців увійшли на Правобережну Україну. Серед польської шляхти виник повстанський рух, до якого пристав і Чайковський. Він розпустив кріпаків, створив добровільні козацькі загони і сам пристав до повстанців. Воював у складі Волинського кавалерійського полку. Самопроголошений польський уряд надав йому чин поручника, а за відвагу і звитягу у боях нагородив Золотим Хрестом². Після придушення повстання його маєток конфіскували, а самого Чайковського на території Російської імперії оголосили персоною нон грата. Він намагався пробитися до Наддунайської Січі, про-

¹ Сухомлинський О. Турецькі інспірації польського романтика з Житомирщини: життя і творчість Михайла Чайковського // Волинь. — Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — Т. 19. — Житомир, 2009 — С. 75.

² Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Михайла Чайковського // Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 255.

те це йому не вдалося, тому Міхал від'їжджає до Німеччини, Італії і нарешті до Парижа, куди стікалось багато польських патріотів.

Тут польський утікач-шляхтич починає успішно займатися журналістикою і налагоджує зв'язки з багатьма французькими та польськими газетами. Вільне володіння французькою мовою дало йому можливість ознайомити зі своїми творами широкі читацькі кола. Щоправда, знали його більше як «козака з Гальчинець» — під таким псевдонімом він друкував свої перші твори. Перше оповідання на козацьку тему «Міхненко», написане по-французьки, побачило світ у журналі «*Reformatory Militare*»¹.

Знаходячись у колі відомих польських літераторів — Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Богдана Залеського — підтримуючи з ними дружні зв'язки і постійне спілкування, Чайковський і сам починає писати романи і повісті польською мовою. Перша його польськомовна друкована повість — «Вернигора» (1837). Далі — «Козацькі повісті», «Стефан Чарнецький» (1840), «Гетьмани України», «Українки», «Кошовий», «Овручанин» (1841). Події, описані у цих творах, відбувалися переважно в Україні, часом у Польщі, саме тому проблематику його творів цього періоду творчості можна окреслити як «польсько-козацьку». Літературні твори Міхала Чайковського отримали схвальні відгуки критики і були надзвичайно популярними. Тож не випадково літературознавці вважають Міхала Чайковського батьком польського історичного роману. Саме він заклав отой підмурівок лицарства у художніх творах, які згодом так майстерно продовжив і розвинув Генріх Сенкевич.

Для своїх колег-літераторів хотів би зробити кілька зауваг щодо впливу творів Міхала Чайковського на творчість українських літераторів другої половини XIX століття, зокрема Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша. Наш земляк з Ічні, товариш Шевченка, відомий скульптор П. Мартос згадував: «*До мене потрапив роман Чайковського польською мовою «Вернигора»... Я дав Шевченкові почитати. Зміст «Гайдамаків» і переважну частину подробиць цілком запозичено звідти*». Відомо також, що Шевченко через приятеля передав рукопис «Гайдамаків» у Париж, аби дізнатися про враження Чайковського від поеми². Дещо пізніше, у 1845 році, Чайковський намагався розпалити повстання на Україні. Тоді ж розпочинає свою діяльність і Кирило-Мефодіївське братство. Є підстави вважати, що знаменитий

¹ Лазаренко О. Козацький світ очима польського шляхтича / <http://hl.mailru.su/mcached?c=19>.

² Michal Czajkowski (Михайло Чайковський) / <http://exlibris.org.ua/hajdamaky/crajkowski.htm/>.

програмовий твір кирило-мефодіївців «Закон Божий, або Книга Буття українського народу», — теж робота Чайковського. Досі немає жодного аргументу на користь авторства Миколи Костомарова: припущення Грушевського розбивається об свідчення самого Костомарова: «*В бытность на Волыни достал я на польском языке написанное сочинение с примесью мало-российского, приписываемое какому-то из польских эмигрантов из Украины, которое я тогда перевёл*»¹. Міністр внутрішніх справ Росії граф Олексій Орлов писав у звіті до імператора, що волюбні ідеї проникли в Україну через емісарів, «руководитель которых, Чайковский, находится в Константинополе»². Підтримував Чайковський зв'язки і з П. Кулішем. Останній у своїй поемі «Куліш у пеклі» змалював образ Ляха-Потурнака, в якому легко впізнати Чайковського.

У 1841 році Чайковський закинув письменство і з головою поринув у політику. Живучи у Парижі, він співпрацював спочатку з демократичним, а згодом — з монархічним крилом польської еміграції, стає довіреною особою її лідера — князя Адама Чарториського. Теплі приятельські стосунки двох видатних особистостей мали істотний вплив на політику цілої Європи. Тогочасні геополітичні зміни на мапі Сходу перетворили Туреччину на союзника польських інтересів, який міг протистояти російській експансії. Виникає ідея слов'янського блоку між Польщею та Туреччиною, реалізатором якої спочатку був Чайковський, усі його дії спрямовані на одне — послабити Росію.

За настійною рекомендацією князя Чарториського Міхал Чайковський одружується з французенкою Леонід Габаре, але згодом залишає Париж та їде з таємною місією на Балкани, де створює розгалужену шпигунську мережу. У вересні 1842 року Чайковський ініціював переворот у Сербії, внаслідок чого на Балканах послабився російський вплив.

На початку 40-х років XIX століття Міхал Чайковський їде до Туреччини. Як політичний агент Чайковський провів у Стамбулі й Османській імперії понад тридцять років. Здається, атмосфера турецької столиці влаштувала його. Він налагодив тісні стосунки із впливовими османськими сановниками й увійшов у довіру до великого візира Решида-Мустафи-Паші. Його багатогранна діяльність мала на меті налагодження контактів із кавказькими горцями під проводом Шаміля, які воювали проти Росії, отримання дозволу османського уряду на заснування колонії для польських ветеранів, уча-

¹ Там само.

² Там само.

сників кавказької війни, названої *Адамполем*, а також залагодження конфлікту між балканськими слов'янами і турецьким урядом.

У 1842 році Міхал Чайковський знайомиться з Людовікою Снядецькою, яка шукаючи могилу свого коханого, морського офіцера Володимира Корсикова, прибуває до Стамбулу. Людовіка Снядецька народилася 1802 року, тобто була на два роки старша за Чайковського. Вона була дочкою відомого польського науковця, доктора медицини і професора хімії Віденського університету Енджия Снядецького. Його брат, дядько Людовіки, протягом багатьох років був ректором Віденського університету. Детальну і дуже цікаву біографію Людовіки написала польська дослідниця Марія Чапська. Стосунки між двома вже немолодими людьми (йому було 38, їй 40) розвиваються дуже стрімко і перероджуються у глибокі почуття. Снядецька була для Міхала Чайковського не просто коханою жінкою, а й ідеологічною соратницею, душею польської колонії в Туреччині — Адамполю.

У 1848 році Чайковський робить невдалу спробу організувати повстання у Болгарії, під час якого так переконливо грає роль приятеля Туреччини, що свариться з польським політичним середовищем. Князь Адам Чарторицький позбавляє Міхала свого патронату, фінансів і опіки. А з іншого боку дипломатичні відомства Росії та Австрії настійно вимагають від уряду Франції позбавити Чайковського паспорта. На що, зрештою, і отримали згоду.

Деякі вчені вважають, що незаконне кохання (на той час Чайковський мав четверо дітей із французькою дружиною, що лишилася у Парижі) та скандал, що відбувався у вищих політичних колах польської еміграції, став одним із чинників, що спонукали Міхала Чайковського перейти в іслам та прийняти османське підданство, що й сталося 17 грудня 1850 року. З того часу його почали звати Садик-Паша.

Перехід Чайковського в іслам викликав у польському суспільстві шок. Якщо зважити, наскільки глибоко польський патріотизм пов'язаний із католицизмом, то стає зрозумілим, що його релігійне ренегатство польське суспільство не могло пробачити. Слід також наголосити, що рішення прийняти іслам було продиктоване необхідністю позбутися Чайковським російського громадянства та набути турецьке.

Оскільки у Франції католицькі закони не дозволяли розлучень, то якраз навернення в іслам давало можливість пану Міхалу упорядкувати свої стосунки зі Снядецькою. В особі Людовіки Чайковський отримав не лише дружину (вона також прийняла іслам і турецьке підданство),

але й вірного друга і порадника. Людовіка брала активну участь у політичному житті, перебувала у дружніх стосунках із королевою Великобританії Вікторією та дружиною Наполеона III Бонопарта Євгенією.

У дарунок від султана новоспечений паша отримує помістя і чималу суму грошей. Після придушення угорської революції з Австрії до Туреччини їдуть радикально налаштовані мадьяри, поляки, українці, і 1851 році Садик-Паша звертається до турецького султана Абдул-Меджида з меморандумом, у якому виклав історію та значення запорізького козацтва, а також вимагав відродження козацьких загонів під егідою Османської імперії. Пропозиція була прийнята, а Чайковський отримав від султана титул «міріан-паша»(кошовий отаман) і розпочав формувати перші військові підрозділи «козак-алай». Сам розробляв моделі одностроїв, наказав закупити для усіх козаків арабських скакунів. 20 жовтня 1853 року було сформовано полк, що складався із шести рот або 1400 козаків. Варто відзначити, що службовою мовою у полку була українська. 23 січня 1854 року османські козаки склали присягу на вірність султану. З Константинополя задля цієї події привезли знамено Запорізької Січі.

У Кримській війні 1853-1856 року очолювані Чайковським козацькі частини (полк згодом був переформований у дивізію, а потім в корпус) вкрили себе славою. Найактивніше в бойових діях підрозділ взяв участь в 1854 році при знятті облоги Сілістрії та зайнятті Бухареста. Цей «корпус козаків султанових» проіснував від 1853 до 1870-х років. Після завершення Східної війни цей «іноземний легіон» налічував 2000 шабель і багнетів. Згідно з твердженням польського історика Єжи Латки, залишки полку козаків були розбиті російською артилерією при облозі Плевни 1877 року. Але то було згодом...

У лютому 1854 року військо Садик-Паші ввійшло в Бухарест, а сам він став губернатором Румунії. На початку березня його війська зайняли позиції на річці Прут, готуючись до боїв з росіянами. Але уряд Австрії почав тиснути на султана, вимагаючи відвести загоони. Султан погодився, висловив подяку Чайковському і присвоїв йому титул «Око, вухо і правиця престолу», що був вищим за титул візира. А у 1855 році Чайковський отримує найвище військове звання — баглер-бея. Про нього пишуть газети Франції, Великобританії і навіть Сполучених Штатів. Він отримує нагороди іноземних держав. З ним знаходить примирення польська еміграція: Адам Міцкевич перед смертю пише про Садика-Пашу як про нового Хмельницького. Великий польський поет перебу-

вав у загонах Садика Паші, заразився холерою, і помер у нього на руках у таборі під Бургасом. Михайло Чайковський увійшов навіть до козацького фольклору. Про свого ватажка козаки склали пісню:

*Гей, Михалку Гальчинецький,
А наш рідний отаман,
Ти тепер паша турецький
Скинй скоріше свій тюрбан...*¹

І нарешті, найголовніший тріумф Чайковського: поразка Росії у війні.

Здавалося б, прийшов час будувати мирне життя. Але у 1861 році помирає султан Абдул-Меджид. Новий султан Османської імперії, Абдул-Азиз, досить прихильно ставився до Садика-Паші, але той розпочав підготовку державного перевороту з метою посадити на трон принца Мурада. Мета таких дій Чайковського невідома. Скоріш за все, давалася взнаки неспокійна козацька вдача...

Змова провалилася. Але це не єдина невдача, яка спіткала Чайковського. Помирає Людовіка Сняденецька, були розірвані стосунки із сином Адамом від першого шлюбу, Міхал свариться з Наполеоном III через відмову того оголосити війну Росії. Польське повстання 1863 року він сприйняв без ентузіазму, стверджуючи, що це повстання поміщиків, а не селян. Наростало протистояння з польською еміграцією, почалися чвари у самому таборі Чайковського. Частина поляків-офіцерів звернулася до турецького уряду із звинуваченням у тому, що Садик-Паша не дбає про турецькі інтереси і попросила запровадити в полках команди турецькою мовою. У зв'язку з цим у 1870 році Чайковський добровільно йде у відставку. Над ним нависає загроза арешту...

Обставини змушують Садика Пашу налагодити контакт із російським послом у Константинополі і просити у царя амністії та дозволу повернутися до Росії.

У Росії тим часом на престол вступає новий цар — Олександр II, який через свого посла у Франції — графа Ігнат'єва — 28 серпня 1872 року офіційно зняв усі провini з Михайла Чайковського. Одночасно з отриманням від царя солідної пенсії за ним залишається й фінансова допомога турецького уряду (60 тисяч піастрів).

На початку 1873 року Садик-Паша повертається в Україну. Він привозить із собою зі Стамбулу 19-річну грецьку княжну Габріель (в інших джерелах — Ірен) Теосколло.

¹ Реп'ях С. Праправнук гетьмана, папа турецький; кум царя. Пастух індиків...

Поселившись у Києві, Міхал Чайковський віддається літературній роботі: друкує в газеті «Києвлянин» свою політичну сповідь. Несподівано для прогресивно налаштованої громадськості оголошує Росію керівником слов'янського світу й висловлює «нескінченну вдячність великодушному монарху».

Він знову приймає християнство — тепер уже православ'я, одружується з 19-річною гречанкою. Юна дружина подарувала Чайковському доньку, хрещеним батьком якої зголосився стати імператор Олександр II. Він не приїздив на хрестини, але надіслав через посланця щедрий подарунок грішми. «Монарх не мав на нього зла і навіть згодився буди хрещеним батьком його доньки. Імпульсивному Міхалу Чайковському наскучило одноманітне київське життя, що й спричинило його переїзд до подарованого російським імператором маєтку Бірки, що знаходиться в Козелецькому повіті Чернігівської губернії»¹.

До цієї думки схиляється значна частина дослідників². Інші вважають, що Чайковський купує невеличку маєтність у селищі Бірки Остерського повіту Чернігівської губернії за гроші подаровані царем, де і будує будинок. Згодом прикупляє ще й хутір Пархимів і, по суті, розпочинає нове життя³. В маєтку Чайковський писав спогади та оповідання, тематика яких у переважній більшості була присвячена опису побуту козаків і придунайських слов'ян. Свої твори друкував у журналах «Киевская старина», «Русский вестник».

Після кількох років спільного життя молода дружина зраджує йому з управителем маєтку і, забравши дочку, втікає. За іншими джерелами спокусником дружини Чайковського стає молодий генерал, який починав свою службу під керівництвом пана Міхала, а в Бірки приїхав за запрошенням на гостини.

Про останні роки життя дослідники біографії Чайковського теж не можуть дійти спільної думки. Одні вважають, що обурений вчинком дружини Чайковський з розпачу перебирається на хутір Пархимів, де мешкає в убогій хатині разом зі своїм вірним супутником, джурою і ад'ютантом Адамом Морозовичем. А тому будинок у селі Бірках зберігся і донині.

¹ Пультер С. Романтик з подвійною... — С. 30.

² Пультер С. Романтик з подвійною... — С. 23-31; Сухомлинський О. Турецькі інспірації польського романтика з Житомирщини... — С. 71-82; Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Михайла Чайковського... — С. 251-263.

³ Михайло Станіславович Чайковський...; Реп'ях С. Праправнук гетьмана, папа турецький; кум царя. Пастух індиків...; Цьолик Н. Михайло Чайковський: із панича — повстанець, романтик із солдата // Українська полоністика — № 3-4. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006-2007. — С. 303-308.

**Міхал Чайковський, або Садик-Паша,
гетьман османських козаків**

Інші твердять, що після втечі Габрієли, Міхал Чайковський ще певний час жив у Бірках, аж поки будинок не підпалив його кучер, запідозривши пана Михайла у інтимних стосунках зі своєю дружиною. А тому, коли будинок згорів, Чайковський змушений був перебраться у хатинку в Пархимові. Над пошуками істини і працюють нині місцеві краєзнавці.

Як би там не було, але після втечі дружини Міхал Чайковський мав більше вільного часу для творчості. У «Русському вестнику» він публікує повість «Болгарія», де йдеться про страждання братського народу під османським ігом. У Києві видає книжку «С устьев Дуная». А 1883 року в Москві виходить його книга «Турецкие анекдоти». Окремі джерела свідчать, що він написав у Пархимові ще й романи «Кирдигли» та «Колосся» і навіть встиг їх видати. Вже по смерті письменника видруковано його «Записки». Творив він до глибокої старості, останній твір — повість польською мовою «Родина Снігурів». Отож, у творчому відношенні чернігівський період його життя можна вважати плідним. Сучасна українська дослідниця життя і творчості Чайковського Н. Цьолик цілком слушно зауважила: «Якби література для Чайковського стала головною справою життя — то хтозна, можливо, він став би великим творцем повісті, адже мав для цього багато можливостей»¹.

Останні роки життя Чайковського протікали без особливих змін. Та ось знову спалахнула російсько-турецька війна, і султан кличе до себе Чайковського. Той відмовляється їхати. Турки позбавляють його військових звань і пенсії. У грудні 1885 року його ординарець і товариш Адам Морозович, повертаючись із лісу з хурою дров, помирає від серцевого нападу. Цей удар остаточно ламає Чайковського.

Міхал відчуває себе по-справжньому самотнім, його ідеали зруйновані жорстокою реальністю. В еміграції письменник жив міфічними уявленнями про волелюбність українців і їхню готовність до самопожертви. Проте мрії залишилися мріями. 4 січня 1886 року 82-літній Міхал Чайковський закінчив життя самогубством, вистріливши у скроню з пістолета². Поховали його в селі Пархимів.

Як я вже наголошував, за радянських часів ім'я Міхала Чайковського і все що пов'язане з ним, тривалий час було огорнуте завісою таємничості і численними легендами. До 90-х років ХХ століття місце по-

¹ Цьолик Н. Михайло Чайковський: із панича — повстанець, романтик із солдата... — С. 308.

² Бондаренко К. Найзагадковіший персонаж української історії // «Політика і культура» — 1999. — №14. — С. 25.

ховання поета було не визначене, а могила не облаштована. Затруднював пошук і той факт, що самогубців не хоронили на території кладовища. Проте тривкою залишилася пам'ять народна. Місцеві краєзнавці віднайшли місце поховання Міхала Чайковського в Пархимові. У 2004 році консульство Польщі в Україні офіційно встановило місце захоронення польського письменника та громадського діяча і виділило кошти на облаштування могили. У 2011 році в Пархимові було встановлено пам'ятник з чорного мармуру на могилі Чайковського. На церемонії відкриття був присутній генеральний консул Польщі в Україні, інші офіційні особи. Місце захоронення письменника та громадського діяча офіційно визнано і урядом Туреччини.

За дослідженнями нашого земляка, історика і краєзнавця Петра Лавренчука, який проживає у містечку Остер, що на Козелеччині, і усе свої життя присвятив вивченню біографії Міхала Чайковського, доля дітей письменника склалась так: від першої дружини, що померла у Парижі, Міхал мав четверо дітей — двох хлопчиків і двох дівчаток. Старший син Адам Чайковський, хрещеним батьком якого став князь Адам Чарторийський, був генералом у гвардії російського імператора Миколи II. Його сліди губляться у Варшаві. Відомо, що частина його архіву та батьків архів, потрапили до Михайла Грушевського, і той де-що видрукував у журналі в серії «За сто літ» (1927).

Другий син Владислав, хрещеник Владислава Заморського, став турецьким генералом. Брав участь в переозброєнні турецького війська. Згодом став губернатором однієї з областей.

Старша дочка вийшла заміж за австрійського дипломата і мешкала у Відні. Подальша доля її невідома.

Молодша дочка вийшла заміж за гірничого інженера і жила у Стамбулі. Там також знаходиться дім Міхала Чайковського, який тепер носить назву «Дім-музей Адама Міцкевича».

Доля найменшої дочки, народженої в Україні, невідома.

Маючи непересічний талант літератора, вишуканий смак і добре почуття гумору Міхал Чайковський у одному із листів до давніх друзів писав: *«Дивна історія випадків — на цій землі між Остром і Десною, — Кирило Розумовський з пастуха індиків став гетьманом України, а Михайло Чайковський з командувача козаками перелицювався на пастуха індиків. Пасу індиків, поки не стану небіжчиком»*¹.

¹ Реп'ях С. Праправнук гетьмана, папа турецький; кум царя. Пастух індиків...

Прийшла нова доба. Твори Міхала Чайковського опубліковані та перекладені на різні мови світу, в тому числі й українською. Письменник Іван Корсак написав роман «Отаман Чайка», який побачив світ у видавництві «Ярославів вал» 2010 року. Тож наше завдання зберегти світлу пам'ять про цього славного лицаря України і Польщі. Передати її у спадок молодому поколінню із розумінням, що шлях до Євроспільноти починається із відродження спільних духовних витоків та культур.

Ігор Кочергін (Дніпропетровськ)

Польський шляхетський рід Шеміотів: досвід реконструкції родоводу

Як стверджує «Общий гербовник дворянских родов Российской империи», рід Шеміотів (*Szemiot*) походить від польського шляхетства¹. Така інформація є правильною, якщо говорити про представників роду Шеміотів у XVII-XIX ст. Однак у другій половині XV – XVI ст. цей рід належав до литовської шляхти і володів маєтностями на території сучасної Білорусі, яка в той час входила до складу Великого князівства Литовського. Відомий польський геральдист К. Несецький наводить легенду, згідно з якою предками Шеміотів є Кормулт та його син Немешка гербу Лебідь (*Łabędź*)². Після Люблінської унії благородне походження та права на володіння маєтками Шеміотів були підтверджені різноманітними привілеями польських королів, внаслідок чого вони увійшли до кола польської шляхти.

Перша згадка про рід Шеміотів відноситься до другої половини XV ст., коли воєвода віленський і канцлер Великого князівства Литовського Михайло Гержайлович пожертвував значну суму грошей на спорудження каплиці у власному маєтку³.

¹ Общий гербовник дворянских родов Российской империи. – СПб.: Типография II отделения императорской канцелярии, 1836. – Ч. 10. – С. 21.

² Wolff J. Racowe. Materiały historyczno-genealogiczne. – Petersburg: Drukarnia F. Suszczynski, 1885. – S. 618.

³ Державний архів Одеської області (далі ДАДО). – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. Дворянські грамоти Могилевської губернії Кописького повіту, пожалувані В. Л. Шеміоту, родовід роду Шеміотів, виданий В. Г. Шеміоту. – Арк. 6 зв.

Нашадки Михайла Гержайловича обіймали різні посади в чиновній ієрархії Великого князівства Литовського, брали участь у межуванні земель в період реалізації Люблінської унії, суспільно-політичних процесах Речі Посполитої в кінці XVI – першій половині XVII ст. Втім, їх роль в історії не є визначальною. Більш примітними, на нашу думку, є шлюбні контакти Шеміотів. Станіслав Шеміот, який жив у першій половині XV ст. одружився з Ганною Кезгайло, яка належала до одного з найзаможніших родів Великого князівства Литовського. Кезгайли протягом XV ст. з покоління в покоління займали посаду старост Жемайтських. Дядько Ганни Кезгайло Станіслав на початку XVI ст. деякий час виконував обов'язки великого гетьмана литовського [4, с.80]. Онук Станіслава Шеміота Вацлав Мельхіорович, котрий обіймав посаду каштеляна¹ смоленського, одружився з Галшкою Ходкевич (*Chodkiewicz*), яка доводилась донькою Єжи Олександровичу Ходкевичу (1524-1569). Він був стольником² і кравчим³ Великого князівства Литовського, каштеляном трокським, старостою белзьким, ошмянським та пуньським⁴. Відомо, що разом з братами Григорієм та Ієронімом, Є. О. Ходкевич виступив проти підписання Люблінської унії.

У Вацлава Мельхіоровича був брат Мельхіор. У документах, поданих Вікентієм Леонтійовичем Шеміотом на початку XIX ст. для підтвердження своїх прав на дворянство, вказується, що Мельхіор був одружений з княгинею Вишневецькою, ім'я якої не було вказане⁵. К. Несецький, спираючись на різних авторів, показує що княгиня Вишневецька вийшла заміж не за Мельхіора, а за Кшиштофа Вацлава Шеміота, який походив від Миколи Шеміота⁶. Український історик Н. М. Яковенко також зазначає, що на 1614 р. чоловіком Софії Андріївни Вишневецької⁷ був Криштоф Вацлав Шемет¹.

¹ Каштел'ян (пол. *kasztelan*) або кастел'ян (від лат. *castellanus*) – у Речі Посполитій посадова особа, яку призначав король або князь для управління «городом» (замком) та навколишньою місцевістю.

² Стольник – посада відома у Великому князівстві Литовському з середини XV ст. Стольник завідував сервіровкою столу і обслуговуванням трапези великого князя, мав підлеглих – підстоліїв. Пізніше посади стольника і підстолія стали номінальними.

³ Кравчий – придворна службова особа у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій. До його обов'язків належало нарізання та куштування страв під час обіду великого князя.

⁴ Boniecki A. Herbarz polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich: Chmielewscy – Czetowscy. – Warszawa: Skład główny Gebethner i Wolff, 1900. – Т. 3. – S. 27.

⁵ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7, 12 зв.

⁶ Niesiecki Kasper S. J. Herbarz polski. – Lipsk: Naladem i druciem Breitkopfa i Hertela, 1841. – Т. VII. – S. 618.

⁷ Княгиня Софія Андріївна Вишневецька (1568-1619) доводилась небогою славетному гетьманові Дмитру-Байді Вишневецькому. Батько Софії Андрій Іванович Вишневецький

Припускаємо, що Вікентій Шеміот, подаючи документи на розгляд Дворянського зібрання Могильовської губернії, свідомо чи несвідомо, припустився помилки. Він вказав, що у Мельхіора Шеміота від шлюбу з Софією Вишневецькою народився син Мельхіор². Відомий польський геральдист і генеалог Юзеф Вольф зазначив, що Криштоф Вацлав на 1614 р. обіймав посади старости росенського та скертовського і в той же рік вступив у шлюб з Софією Вишневецькою³. Мельхіор Мельхіорович, як вказано у поданні В. Л. Шеміота, у 1616 р. ділив маєтності між своїми дітьми від княжен Головчинської та Огінської⁴.

Таким чином, факти свідчать, що Криштоф Вацлав і Мельхіор Мельхіорович Шеміоти жили в один час і могли бути хіба що далекими родичами або просто однофамільцями. Бажання Вікентія Шеміота мати в своєму генеалогічному дереві славетних князів Вишневецьких можна зрозуміти. Практика долучення шляхтичами своїх родоводів до історії славетних титулованих родин була доволі поширеною під час процесу nobilitacji в кінці XVIII – початку XIX ст.

Втім, відсутність Вишневецьких в родоводі Шеміотів не робить його менш цікавим чи привабливим. Згадуваний вище Мельхіор Мельхіорович був одружений на представниці не менш славного роду князів Огінських⁵. Син Мельхіора Шеміота Ярослав був одружений з Констанцією Андріївною Сапегою⁶, яка доводилась небогою видатному державному діячеві, великому канцлеру і гетьману Литовському Леву Івановичу Сапезі (1557-1633)⁷. В Державному архіві Одеської об-

(1528-1584) – військовий та державний діяч Речі Посполитої, брав участь у розробці так званих «Генрихових артикулів» 1573 р., відзначився у Лівонській війні, у 1571-1576 рр. воєвода Брацлавський і Волинський.

¹ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-е, переглянуте і виправлене. – К.: Критика, 2008. – С. 336.

² ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 12 зв.

³ Wolff J. Pasowe. Materyjały historyczno-genealogiczne... – S. 51.

⁴ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 58. – Родовід роду Шеміотів на польській мові. – Арк. 2.

⁵ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 12 зв.

⁶ У фамільному фонді Шеміотів дружиною Ярослава Мельхіоровича називається Ганна Сапега [ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7-7 зв.]. Насправді Ганна Сапега (1603-1627), донька відомого державного діяча Речі Посполитої Лева Івановича Сапегі, була одружена зі стольником і кравчим Литовським Альбрехтом Владиславом Радзивіллою (1589-1636). В цьому шлюбі дітей не було, а Г. Л. Сапега вдруге не виходила заміж [Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах. 2-е выданне. К-Я. – Мінск, 2007. – Т. 2. – С. 487; Niesiecki Kasper S.J. Herbarz polski. – Lipsk: Naladem i druciem Breitkopfa i Hertela, 1841. – Т. VIII. – S. 264.]. Отже, до документу вкралась помилка.

⁷ Niesiecki Kasper S.J. Herbarz polski. – Lipsk: Naladem i druciem Breitkopfa i Hertela, 1841. – Т. VIII. – S. 259-260.

ласті у фамільному фонді Шеміотів (Ф. 199) зберігається перелік документів, котрі належали цій родині. У справі 58 згадується заповіт підканцлера литовського Казимира Львовича Сапеги (1609-1656) від 30.07.1655 р., в якому він згадує своїх небожів Олександра і Євстафія Ярославичів Шеміотів як спадкоємців своєї двоюрідної сестри¹.

Протягом XVII-XVIII ст. Шеміоти служили польській короні, обіймаючи посади каштелянів, стольників, підстоліїв, чашників, підчашийів тощо. Після поділів Речі Посполитої, коли територія Білорусі відійшла Російській імперії, Шеміоти змушені були інтегруватися до російської імперської системи і тепер здебільшого служили не польським королям, а російським імператорам. Найбільш відомим серед них на кінець XVIII ст. був Леон (Леонтій) Олександрович, який до 1772 р. обіймав посаду архітектора оршанського. Після nobilitacji він отримав чин титулярного радника і навіть очолив шляхетство Кописького² повіту Могильовської губернії³.

Діти та онуки Леонтія Шеміота увійшли до владної, військової і культурної еліти Російської імперії. Антон та Ламберт Леонтійовичі були майорами в російській армії⁴. Граціан Леонтійович обіймав посаду засідателя нижнього земського суду, а згодом повітового судді Кописького повіту Могильовської губернії⁵. Павло Леонтійович дослужився до чина полковника, очолював дворянство Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, брав участь у формуванні ополчення м. Ямбурга у 1812 р. Окрему увагу звернемо на його дружину. Він був одружений з представницею прибалтійського дворянського роду Надією Адамівною Роткірх. Її дідом по материнській лінії був Абрам Петрович Ганнібал. Отже, Н. А. Роткірх доводилась двоюрідною тіткою відомому російському поету О. С. Пушкіну. Сини Павла та Надії Шеміотів Георгій та Олександр загинули під час Польського повстання 1830 р.⁶ Ще один їх син Валеріан був поетом і перекладачем,

¹ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп.1. – Спр.58. – Арк. 2 зв.

² Копись – смт в Оршанському районі Вітебської області Білорусі. У 1777-1796, 1802-1861 рр. повітове місто Могильовської губернії Російської імперії.

³ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 9.

⁴ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 9, 9 зв.

⁵ Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1787. – СПб.: Императорская академия наук, 1787. – С. 201; Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1788. – СПб.: Императорская академия наук, 1788. – С. 187; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1805. – СПб.: Имп. Академия наук, 1805. – С. 285.

⁶ Телетова Н. К. Прибалтийские дворяне в генеалогии А. С. Пушкина // Известия русского генеалогического общества. – СПб, 1995. – Вып. 3. – С. 59.

входив до оточення поета та видавця А. А. Дельвіга (1798-1831), друкувався в «Литературной газете» і «Северных цветах»¹.

З О. С. Пушкіним був також пов'язаний брат Павла Вікентій. Про це згадує російський державний діяч, губернатор Саратовської губернії А. М. Фадєєв². В. Л. Шеміот, напевно, найбільш успішний і відомий із синів Леонтія Шеміота. Тривалий час він жив в Одесі. Протягом 11 років був правителем канцелярії Армана де Рішельє, допомагаючи йому в реалізації його «добрих помислів»³. Дім В. Л. Шеміота був осередком, де збиралися представники російської культурної еліти. Тут лунали вірші А. Міцкевича, О. Пушкіна, К. Рилєєва. В гостях у Шеміотів бували поети В. І. Туманський (1800-1860) і А. Г. Родзянко (1793-1846), директор Одеської митниці, маршалок дворян Херсонського повіту М. М. Кирьяков (1766-1825) та ін. Серед знайомих В. Л. Шеміота був також академік М. І. Гнедич (1784-1833)⁴.

Протягом кількох років кар'єра В. Л. Шеміота була пов'язана з Катеринославською губернією. У 1818-1820 рр. він займав посаду віце-губернатора, а протягом 1820-1823 рр. був цивільним губернатором Катеринославської губернії⁵.

В Катеринославі В. Л. Шеміот познайомився з головою Контори іноземних поселенців І. М. Інзовим⁶. У 1820 р. він приймав у себе О. С. Пушкіна, який деякий час працював чиновником цієї контори. Серед друзів Вікентія Леонтійовича був маршалок дворян Катеринославської губернії Д. Л. Алексєєв⁷. Під час виконання обов'язків губернатора В. Л. Шеміот проявив себе сумлінним і небайдужим виконавцем своїх обов'язків. Він здійснював пошуки корисних копалин

¹ Черейский Л. А. Пушкин и его окружение / АН СССР. Отд. лит. и яз. Пушкин. комис. Отв. ред. В. Э. Вацура. 2-е изд., доп. и перераб. – Л.: Наука, 1989. – С. 495.

² Фадеев А. М. Воспоминания // Русский архив. – 1891. – №3. – С. 400.

³ Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823. – Одесса: Городская типография, 1838. – Ч. II. – С. 289.

⁴ Ланда С. С. А. С. Пушкин в печати Польской Народной Республики в 1949-1954 годах // Пушкин: Исследования и материалы / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 1. – С. 438.

⁵ Макидонов А. В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII-XIX вв.). – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – С. 33.

⁶ Інзов Іван Микитович (1768-1845) – російський генерал від інфантерії, брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. У 1818 р. призначений головним попечителем і головою Попечительського Комітету іноземних колоністів Півдня Росії, а у 1820 р. – повноважним намісником Бессарабської області.

⁷ Алексєєв Дмитро Ларіонович (1772 – ?) – землевласник Катеринославської, Полтавської та Чернігівської губерній, у 1808-1829 рр. маршалок дворян Катеринославської губернії. Входив до полтавської масонської ложі «Любов до істини».

(кам'яне вугілля, алебастр, крейда) у Бахмутському і Слов'яносербському повітах, брав участь у процесі колонізації Півдня України. Вікентій Леонтійович подав проект розселення циган, а 25.03.1820 р. виділив ділянки землі та відрядив спеціального керуючого для розселення ізраїльських християн¹.

Разом з Д. Л. Алексєєвим він провів підписку для збору коштів на відновлення Потьомкінського палацу, який на початку ХІХ ст. стояв пустою. В. Л. Шеміот не раз ставав на захист селянства, захищаючи їх від поміщиків, які намагалися незаконно захопити селянські землі². У 1821 р. під час нестачі корму для селянської худоби, він звернувся до уряду аби той надав кошти для порятунку селянських господарств³. Його небайдуже ставлення до селянства пояснюється його прогресивними поглядами. Разом з Д. Л. Алексєєвим він належав до масонської ложі. С. С. Ланда вважає, що саме через належність до масонів його відправили у відставку⁴.

Серед дітей В. Л. Шеміота найбільш відомим був син Станіслав. Він закінчив Дерптський університет, потім служив чиновником у Міністерстві фінансів. С. В. Шеміот брав участь у складанні зведення законів Російської імперії під керівництвом М. М. Сперанського. Міністр фінансів граф Є. Ф. Канкрін доручив йому управління своєю канцелярією⁵. Станіслав Вікентійович був особисто знайомий з поетом том В. А. Жуковським (1783-1852), будучи його довіреною особою під час від'їзду останнього за кордон у 1826 р.⁶

У ХІХ – на початку ХХ ст. представники роду Шеміотів служили Російській державі в різних її точках і на різних посадах. Яка була їх доля у ХХ ст. на даний час не з'ясовано.

Протягом кількох століть Шеміоти були вірні своїм шляхетським зобов'язанням, сумлінно виконуючі різні служби, які довіряли їм монархи. Причому не мало значення, який то був монарх – литовський,

¹ Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края... – С. 289-290.

² Мороз В.С. Шеміот Вікентій Леонтійович // Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси: у 2-х т. – Д.: Арт-прес, 2010. – Т. 1. – С. 171.

³ Фадеев А. М. Воспоминания // Русский архив. – 1891. – №3. – С. 395-396.

⁴ Ланда С. С. А. С. Пушкин в печати Польской Народной Республики в 1949-1954 годах... – С. 439. С. 439.

⁵ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 1. Фамільний фонд Шеміотів 1748-1918. – Арк. 3; Русский биографический словарь. Шебанов-Шютц / Под редакцией А. А. Половцова. – СПб.: Типография главного управления уделов, 1911. – Т. 30. – С. 84.

⁶ Шестериков С. П. В. А. Жуковский, А. Н. Островский и А. Ф. Писемский // Известия по русскому языку и словесности Академии наук СССР. – Л.: Изд-во АН СССР, 1930. – Т. III. – Кн. 1. – С. 46-47.

польський чи російський. Шеміоти належали до шляхетських родів середнього достатку, однак його представники не загубилися в історії. Завдяки здібностям, а також вдалим шлюбом, їм нерідко вдавалося посісти значні посади як в часи Великого князівства Литовського так і в часи Російської імперії. Завдяки шлюбним контактам вони поріднилися з багатьма відомими шляхетськими родами Східної Європи, увійшовши до військової, політичної та культурної еліти суспільства.

Нижче представлений поколінний розпис шляхетського роду Шеміотів, складений автором на підставі архівних та опублікованих джерел.

ДОДАТОК

Поколінний розпис Шеміотів

I

1. Михайло Гержайлович (друга половина XV ст.)
 - Віленський воевода і канцлер Великого князівства Литовського. У 1476 р. пожертвував значну суму грошей на спорудження каплиці, яка знаходилась у маєтку Шеміотів, а також каплиці предка його у м. Вільна¹.

II

2. Микола (кінець XV – початок XVI ст.)
 - Спадкоємець Михайла Гержайловича. У 1516 р. пожертвував гроші на каплицю, що знаходилась при домі роду Шеміотів².

III

3. Станіслав (перша половина XVI ст.)
 - Спадкоємець Миколи Шеміота. Граф на Крожах, стольник Великого князівства Литовського, у 1549 р. пожертвував гроші на Телемевський костюл³.
 - Дружина: Ганна, донька Миколи Яновича Кезгайло⁴.
 - Діти: Мельхіор, Станіслав

IV

4. Мельхіор Станіславович (? – 1570?) 3
 - Згадується у 1528 р. У 1547 р. разом з братом Станіславом і тіткою Барбарою Завишанською судилися за спадок Станіслава Кезгайла⁵. У 1548 р. староста Ретовський, у 1550 р. тіун Бершанський, у 1566 р. каштелян Жмудський⁶.
 - Каштелян Жмудський. З часів короля Сигізмунда II Августа був послом від литовських станів при об'єднанні Литви і Польщі як свідчить Конституція 1564 р.¹.

¹ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 6 зв.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў 2 т.. 2-е выданне. К-Я. – Мінск, 2007. – Т. 2.– С. 81. С. 81.

⁵ Кезгайло Станіслав Янович (1451-1527) – державний і військовий діяч Великого князівства Литовського, староста Жмудський (1486-1527), каштелян Троцький (1499-1522) і Віленський (1522-1527), великий гетьман литовський (1501-1503).

⁶ Boniecki A. Herbarz polski... – S. 345.

- У 1569 р. призначений для корегування Литовського статуту².
 - Дружина: Ельжбета
 - Діти: Вацлав, Мельхіор, Іван, Христина
5. Станіслав Станіславович (? – ?) 3
- Згадується у 1528 р., у 1534 р. королівський дворянин, у 1547 р. разом з братом Мельхіором і тіткою Барбарою Завишанською судилися за спадок Станіслава Кезгайла³.

V

6. Вацлав Мельхіорович (?1560 – 1599?) 4
- У 1575 р. орендував Росенську і Скертомонську волості⁴.
 - Каштелян Смоленський, староста Росенський і Скертомонський⁵.
 - Конституція 1611 р. свідчить, що він був комісаром під час межування земель між Жмуддю і Пруссією⁶.
 - Дружина: Галшка, донька Юрія (Єжи) Олександровича Ходкевича (1524-1569), стольника і кравчого Великого князівства Литовського, каштеляна Троцький, старости Белзького, Ошмянського і Пуньського⁷.
 - Діти: Олена, Ганна, Єлизавета
7. Мельхіор Мельхіорович (? – ?) 4
- Дідич на Єльні, підкоморій⁸ Вількомірський⁹.
 - 13.10.1616 р. поділив маєтності між дітьми від княжни Головчинської і Огінської¹⁰.
 - Дружина: 1) княжна Ганна Боровська¹¹.
 - 2) Головчинська, княжна
 - Діти: Ярослав
 - 3) Варвара, донька князя Марцина-Богдана Мацея Огінського підкоморія Троцького¹².
 - Діти: Лука, Гавриїл, Богдан, Станіслав, Аполонія
8. Іван Мельхіорович (? – ?) 4
- Староста Ботоцький, був послом від станів Литовських на елекційному сеймі Сигізмунда III Вази у 1587 р.¹³.
 - Дружина: княгиня Боровська
 - Діти: Вацлав, Станіслав
9. Христина Мельхіорівна () 4

¹ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 6 зв.

² Niesiecki Kasper S. J. Herbarz polski. – Lipsk: Naladem i druciem Breitkopfa i Hertela, 1841. – Т. VIII. – S. 618.

³ Boniecki A. Herbarz polski... – S. 345.

⁴ Ibid.

⁵ Niesiecki Kasper S. J. Herbarz polski. – Lipsk: Naladem i druciem Breitkopfa i Hertela, 1841. – Т. VIII. – S. 618.

⁶ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 6 зв.-7.

⁷ Boniecki A. Herbarz polski... – S. 27.

⁸ Підкоморій повітовий розглядав земельні суперечки поміж шляхтою в підкоморському суді, брав участь у розгляді справ в каптуровому суді. Призначався князем з чотирьох кандидатів на цю посаду, котрі обиралися шляхтою та повітовим сеймиком.

⁹ Niesiecki Kasper S. J. Herbarz polski... – Т. VIII. – S. 619.

¹⁰ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 2.

¹¹ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 12 зв.

¹² Niesiecki Kasper S. J. Herbarz polski... – Т. VII. – S. 51.

¹³ Niesiecki Kasper S. J. Herbarz polski... – Т. VIII. – S. 618.

- Чоловік: Войцех Бєлевич, маршалок Литовський¹.

VI

10. Олена Вацлівна (? – ?) 6
 - Чоловік: Глинський
11. Ганна Вацлівна (? – ?) 6
 - Чоловік: Криспін Кіршенштейн
12. Єлизавета (Галшка) Вацлівна (? – 1652) 6
 - У 1615 р. разом з чоловіком хорунжим надвірним П. П. Пацем отримала королівський привілей на оренду Довгалівської волості (*Dawgieliska*), у 1642 р. отримала право на виготовленні лісових товарів в старостві Довгалеським².
 - Похована 15.10.1652 р. у Вільні³.
 - Чоловік: Петро Павлович Пац, у 1592 р. отримав привілей на староство Мстиславське, у 1600 р. староста Мстиславський і Радомський, у 1633 р. каштелян Мстиславський, у 1640 р. воєвода Троцький⁴.
 - Діти: Кшиштоф, Вацлав, Єжи, Фелікс Ян, Ієронім, Боніфацій, Михайло Казимир, Анна
13. Ярослав Мельхіорович (? – ?) 7
 - Подкоморій Віленський⁵.
 - Дружина: Констанція, донька Андрія Івановича Сапеги (1565-1611), старости Оршанського, воєводи Мінського і Мстиславського⁶.
 - Діти: Євстафій, Олександр
14. Лука Мельхіорович (? – ?) 7
 - Маршалок Ковенський у 1648 р.⁷.
 - Дружина: NN
 - Діти: Костянтин, Владислав, Олександр
15. Гаврило Мельхіорович (? – ?) 7
 - Підкоморій Слоніський⁸.
 - Дружина: сестра підскарбія Литовського Миколи
 - Діти: Марціан, Микола
16. Богдан Мельхіорович (? – ?) 7
 - Дружина: Стецкевич⁹.
 - Діти: Микола
17. Станіслав Мельхіорович (? – ?) 7
 - Дворянин королівський, загинув під Смоленськом в часи короля Владислава IV¹⁰.
18. Аполонія Мельхіорівна (? – ?) 7
19. Вацлав Іванович (? – ?) 8
 - Згадується в Конституції 1611 р.¹¹
20. Станіслав Іванович (? – ?) 8

¹ Ibid.

² Wolff J. Pacowe... – S. 62, 65.

³ Ibid. – S. 66.

⁴ Ibid. – S. 60, 61, 63, 64.

⁵ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7.

⁶ Niesiecki Kasper S. J. Herbarz polski... – T. VIII. – S. 259.

⁷ Ibid. – S. 619.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

- Підкоморій Жмудський¹.

VII

21. Євстафій Ярославович (? – ?) 13
- Підстолій² Полоцький³.
 - 21.06.1656 р. вчинив розподільчий акт маєтку Івашковці з братом Олександром⁴.
 - 12.02.1660 р. підкоморій Віленський, склав заповіт⁵.
 - Дружина: 1) Грушевська
 - 2) Марцибела Тарнавська
 - Діти: Іван, Михайло
22. Олександр Ярославович (? – ?) 13
- Підстолій Вітебський⁶.
 - 21.06.1656 р. вчинив розподільчий акт маєтку Івашковці з братом Євстафієм⁷.
 - 26.08.1659 р. склав заповіт, підстолій Вітебський⁸.
 - Дружина: Швейковська
 - Діти: Казимир, Ярослава, Мельхіор, Софія, Ганна
23. Костянтин Лукич (? – ?) 14
24. Владислав Лукич (? – ?) 14
25. Олександр Лукич (? – ?) 14
26. Марціан Гаврилович (? – ?) 15
- Помер молодим⁹.
27. Микола Гаврилович (? – ?) 15
- Полковник¹⁰.
28. Микола Богданович (? – ?) 16
- Восени 1660 р. загинув у польсько-московській битві біля річки Бася¹¹.

VIII

29. Іван Євстафійович (? – ?) 21
- Помер без нащадків¹².
30. Михайло Євстафійович (? – ?) 21
- Стольник Смоленський¹³.
 - Дружина: Головська
 - Діти: Микола
31. Казимир Олександрович (? – ?) 22
- Успадкував маєток двоюрідного прадіда свого Лева Сапегі. У 1673/5 р. отримав привілей короля Михайла Вишневецького на мито з мостів¹.

¹ Ibid.

² Підстолій – помічник стольника. У Польщі до XIV ст. це була посадова особа, що прислужувала при столі князя чи короля, пізніше – почесний титул і у Великому князівстві Литовському.

³ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7 зв.

⁴ Там само.

⁵ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 2.

⁶ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7 зв.

⁷ Там само.

⁸ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 2.

⁹ Niesiecki Kasper S. J. Herbarz polski... – Т. VIII. – S. 619.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7 зв.

¹³ Там само.

- 10.08.1674 р. рідний брат Мельхіор Олександрович передав частину спадку (маєток Івашковичі в Слонімському і Волковиському повітах)².
 - 24.06.1680 р. чашник³ Новогродський, до якого позивався Олександр Корсак⁴.
 - Дружина: Гальшка Орда, донька каштеляна Жмудського
 - Діти: Йосип, Антон, Франциск, Венедикт, Іван, Олександр
32. Ярослав Олександрович (? –?) 22
- У 1674 р. підстолій Познанський⁵.
 - Дружина: Войнилович
 - Діти: Іван, Олександр
33. Мельхіор Олександрович (? –?) 22
- Помер в Домініканському монастирі⁶.
34. Софія Олександрівна (? –?) 22
35. Ганна Олександрівна (? –?) 22

IX

36. Микола Михайлович (? – 1726?) 30
- Король Август II Сильний надав привілей на заняття посади каштеляна Плоцького. Без нащадків⁷.
 - 8.12.1735 р. каштелян Полоцький і староста Велетицький склав заповіт, за яким відписав маєток Толочин Оршанського повіту небожам Ієроніму Івановичу і Леонтію Олександровичу Шеміотам⁸.
37. Йосип Казимирович (? –?) 31
38. Антон Казимирович (? –?) 31
- Помер без нащадків⁹.
39. Франциск Казимирович (? –?) 31
- Стражник Волковиський¹⁰ [7, арк.8 зв.].
 - Дружина: Воліхович
 - Діти: Фадей, Вікентій
40. Венедикт Казимирович (? –?) 31
- Дружина: Підберевська
 - Діти: Юрій, Микола
41. Іван Казимирович (? –?) 31
- Скарбник Новогродський.
 - Дружина: Семерадська
 - Діти: Ієронім
42. Олександр Казимирович (? – ?) 31
- 23.04.1700 р. Гальшка Орда видала закладну Олександрові та Іоанні Шеміотам на маєток Шулєпово¹¹.

¹ Там само. – Арк. 8 зв.

² Там само.

³ Чашник – придворна посада, прислужував князям під час обідів, відповідав за безпеку і здоров'я, керував відомством, яке відповідало за бджільництво і варіння меду.

⁴ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 2.

⁵ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 8.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – Арк. 7 зв.

⁸ Там само. – Арк. 10-10 зв.

⁹ Там само. – Арк. 8 зв.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – Арк. 10.

- Підчаший Оршанський¹.
 - Дружина: 1) Іоанна Олендська донька маршалка Вількомирського².
 - Діти: Ганна, Теофіла
 - Дружина: 2) Бенедикта Ламінська
 - Діти: Леон
43. Іван Ярославович (? –?) 32
- Без нащадків³.
44. Олександр Ярославович (? –?) 32
- Дружина: NN
 - Діти: Антоніна
- X
45. Фадей Францискович (? –?) 39
- Референдарій Оршанського повіту⁴.
 - Дружина: Міцкевич
46. Вікентій Францискович (? –?) 39
- Дружина: Зубовська
47. Юрій Венедиктович (? –?) 40
48. Микола Венедиктович (? –?) 40
- Дружина: 1) Александрович
 - Діти: Адам
 - 2) Пратковська (вдова)
 - Діти: Домнікія
49. Ієронім Іванович (? –?) 41
- 9.02.1745 р. отримав привілей від короля Августа III на посаду архітектора Оршанського⁵. го⁵.
 - Обозний Оршанського повіту згідно з привілеєм короля польського Августа III від 25.04.1762 р., згодом писар земський Оршанського повіту⁶.
 - Дружина: 1) Скірмунтова
 - Діти: Домінік, Варвара
 - 2) Богушевська
 - Діти: Антоній, Йосип
50. Ганна Олександрівна (? –?) 42
- Чоловік: Глембицький, обозний⁷.
51. Теофіла Олександрівна (? –?) 42
- Чоловік: Петровський
52. Леон (Леонтій) Олександрович (1733 –?) 42
- Народився у 1733 р.⁸
 - Будівничий Оршанський, потім титулярний радник, маршалок Кописького повіту⁹.
 - 25.09.1773 р. провінційний Оршанський суд зберіг за Шеміютами дворянський статус¹. тус¹.

¹ Там само. – Арк. 10 зв.

² Там само. – Арк. 9.

³ Там само. – Арк. 8.

⁴ Там само. – Арк. 8 зв.

⁵ Там само. – Арк. 10 зв.

⁶ Там само. – Арк. 8 зв.

⁷ Там само. – Арк. 9.

⁸ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміютів. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 3 зв.

⁹ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміютів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 9.

	• Рескриптом Білоруського генерал-губернатора Петра Богдановича Пассека від 25.01.1787 р. отримав в дар табакерку імператриці Катерини II та лист великого князя Павла Петровича ² .	
	• 1787-1789 рр. Маршалок дворян Кописького повіту ³ .	
	• Дружина: 1) Роза Скірмунтова	
	• Діти: Цецилія, Франциска, Граціан, Вікентій, Антон, Павло, Йосип, Ламберт	
	• 2) Богданович	
	• Діти: Домнікія	
53.	Антоніна Олександрівна (? – ?)	44
	• Чоловік: Хлевинський	
XI		
54.	Адам Миколайович (? – ?)	48
	• Лісничий Віленський [7, арк.8 зв.].	
55.	Домнікія Миколаївна (? – ?)	48
56.	Домнікія Ієронімівна (? – ?)	49
	• Прийняла постриг у Базиліанському монастирі ⁴ .	
57.	Варвара Ієронімівна (? – ?)	49
58.	Антон Ієронімович (? – ?)	49
	• Ксьондз ордена Св. Трійці ⁵ .	
59.	Йосип Ієронімович (? – ?)	49
	• Камергер польського двору ⁶ .	
	• Дружина: Анастасія Опавська	
	• Діти: Гаврило, Михайло, Віцентія, Схоластика	
60.	Цецилія Леонтіївна (? – ?)	52
	• Чоловік: Головчиц	
61.	Франциска Леонтіївна (? – ?)	52
	• Чоловік: Сушинський	
62.	Граціан Леонтійович (? – ?)	52
	• Прокурор Волоського дивану ⁷ .	
	• У 1787 р., 1788 р. засідатель нижнього земського суду Кописького повіту Могилівської губернії ⁸ .	
	• У 1805 р. повітовий суддя Кописького повіту Могилівської губернії, титулярний радник ⁹ .	
	• Дружина: Сабіна Держинська	
	• Діти: Юліан, Владислав, Єлизавета	
63.	Вікентій Леонтійович (кін. XVIII ст. – 1840)	52

¹ Там само. – Арк. 6.

² Там само. – Арк. 9 зв.

³ Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1787. – СПб.: Императорская академия наук, 1787. – С. 201; Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1788. – СПб.: Императорская академия наук, 1788. – С. 187; Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1789. – СПб.: Императорская академия наук, 1789. – С. 180.

⁴ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 8 зв.

⁵ Там само. – Арк. 8 зв.-9.

⁶ Там само. – Арк. 9.

⁷ Там само.

⁸ Месяцеслов... на... 1787... – С. 201; Месяцеслов... на... 1788... – С. 187.

⁹ Месяцеслов с росписью чиновных особ или общих штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1805. – СПб.: Имп. Академия наук, 1805. – С. 285.

- Кавалер ордена Св. Володимира¹.
 - 30.09.1813 р. внесений до родовідної книги дворян Білорусько-Могильовської губернії по Конотопському повіту, надвірний радник і кавалер².
 - У 1818-1820 рр. віце-губернатор Катеринославської губернії, у 1820-1823 рр. Катеринославський цивільний губернатор, дійсний статський радник губернії³.
 - Дружина: Гедройц Доміцела Мартинівна (донька Чаушевського маршалка)
 - Діти: Станіслав, Єлизавета, Єввлалія, Євгенія, Олаф, Еммануїл, Густав, Олександр
64. Антон Леонтійович (? – ?) 52
- Майор російського війська [7, арк.9].
 - Дружина: Микошанка
 - Діти: Леон-Павло, Ісидор, Юзефа, Розалія
65. Павло Леонтійович (1769 – 2.03.1859) 52
- Полковник російської армії. Кавалер орденів Св. Іоанна Іерусалимського та Св. Анни 2 ст.⁴
 - У 1781 р. зарахований до лейб-гвардії Кирасирського полку. У 1788 р. перебував в Ліфляндії і Естляндії в складі війська, яке охороняло узбережжя Балтійського моря. У 1796 р. майор. У 1798 р. оселився біля Ямбурга. Володів селами Падога, Новоґ'ятниця, Кайбало. Вступив в ополчення за вибором Ямбурзького дворянства 4.08.1812 р., командував 7-ю дружиною 4-ї звідної дружини Санкт-Петербурзького ополчення, складеного з мешканців Ямбурзького повіту. Ополчення діяло в корпусі Вітгенштейна, брало участь у взятті Вітебська, в битві біля Батури, Старому Борисові, в селі Студенці і біля Березини. Нагороджений орденами Св. Георгія IV ступеню, Св. Володимира III ступеню, Св. Анни III ступеню. Похований у с. Новоґ'ятницьке у церкві⁵.
 - У 1831 р. полковник і кавалер, маршалок дворянства Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії⁶.
 - 31.07.1813 р. орден Св. Георгія 4 ступеню, походив з могилівських дворян, ямбурзький повітовий маршалок дворянства і депутат дворянства (1811-1812, 1827-1833).
 - Дружина: Надія Адамівна Роткірх (17.10.1782-5.07.1856), двоюрідна сестра матері О. С. Пушкіна.
 - Діти: Софія, Ольга, Георгій, Олександр, Валеріан
66. Йосип Леонтійович (? – ?) 52
- Титулярний радник⁷.
 - Дружина: Колянковська
 - Діти: Петро, Розалія
67. Ламберт Леонтійович (? – ?) 52
- Майор російської армії. Без нащадків⁸.
68. Домнікія Леонтіївна (? – ?) 52
- XII
69. Гаврило Йосипович (? – ?) 59

¹ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 9.

² Там само. – Арк. 5.

³ Макидонов А. В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII-XIX вв.)... – С. 33.

⁴ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 9.

⁵ Павел Леонтьевич Шемиот [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rgfond.ru/person/17045> (дата звернення 14.02.2014)

⁶ Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1831. – СПб.: Императорская академия наук, 1831. – Ч. 2. – С. 13.

⁷ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 9 зв.

⁸ Там само.

70. Михайло Йосипович (? – ?) 59
71. Віцентія Йосипівна (? – ?) 59
72. Схоластика Йосипівна (? – ?) 62
73. Юліан Граціанович (? – ?) 62
74. Владислав Граціанович (? – ?) 62
- 17.06.1854 р. дворянське зібрання Могильовської губернії підтвердило дворянський статус титулярного радника Владислава Граціановича для представлення на чин колезького асесора¹.
75. Єлизавета Граціанівна (? – ?) 62
76. Станіслав Вікентійович (30.11.1799 – 10.10.1866) 63
- Народився у Могильові 30 листопада 1799 р. У 1818-1821 р. навчався у Дерптському університеті, 24.01.1821 р. поступив на службу до Департаменту гірничих і соляних справ Міністерства фінансів².
 - Столоначальник 2-го відділення канцелярії Міністерства фінансів, колезький асесор³.
 - Дійсний статський радник. Брав участь у складанні зведення законів Російської імперії під керівництвом М. М. Сперанського. Міністр фінансів Є. Ф. Канкрін доручив йому управління своєю канцелярією⁴.
 - У 1858 р. віце-президент Польського банку у Варшаві⁵.
 - Дружина: 16.08.1834 р. Ганна Дмитрівна Жеребцова
 - Діти: Вікентій, Йосип, Казимир, Михайло
77. Єлизавета Вікентіївна (1801 – 1854) 63
- Чоловік: Гадамський⁶.
78. Євлалія Вікентіївна (1804 – 1871) 63
- Народилась у 1804 р.⁷
79. Євгенія Вікентіївна (1807 – 25.06.1878) 63
- Народилась у 1807 р.⁸
80. Еммануїл Вікентійович (1809 – 1839) 63
- У 1831 р. колезький реєстратор, молодший помічник столоначальника 1 відділення Департаменту мануфактури і зовнішньої торгівлі⁹.
81. Густав Вікентійович (1811 – 1859) 63
- Народився у 1811 р.¹⁰
82. Олександр Вікентійович (1815 – 1886) 63
- Служив у Міністерстві закордонних прав, мандрував країнами Сходу, залишив мандрівні нотатки¹¹.
 - У 1862 р. третій драгоман в дипломатичній місії Константинополі, надвірний радник¹.

¹ Там само. – Арк. 15.

² Шестериков С. П. В. А. Жуковский, А. Н. Островский и А. Ф. Писемский... – С. 44.

³ Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1831. – СПб.: Императорская академия наук, 1831. – Ч. 1. – С. 546.

⁴ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3; Русский биографический словарь. Шебанов-Шютц... – С. 84.

⁵ Шестериков С. П. В. А. Жуковский, А. Н. Островский и А. Ф. Писемский... – С. 45.

⁶ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1831... – Ч. 1. – С. 588.

¹⁰ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.

¹¹ Там само.

83. Леон-Павло Антонович (? – ?)	64
84. Ісидор Антонович (? – ?)	64
85. Юзефа Антонівна (? – ?)	64
86. Розалія Антонівна (? – ?)	64
87. Софія Павлівна (12.12.1798 – 17.04.1827)	65
• Чоловік: Олександр Федорович (Герман Олександр) фон Веймарн (1791-1882) ² .	
• Діти: Павло, Федір, Надія, Олександр	
88. Ольга Павлівна (25.11.1801 – 19.01.1879)	65
• Чоловік: Олександр Федорович (Герман Олександр) фон Веймарн (1791-1882) ³ .	
• Діти: Доротея (Дар'я), Софія, Ольга, Платон, Лідія	
89. Георгій (Єгор) Павлович (1803 – 10.05.1830)	65
• Поручник. Був вбитий під час польського повстання ⁴ .	
90. Олександр Павлович (? – 1830?)	65
• Загинув молодим під час польського повстання ⁵ .	
91. Валеріан Павлович (1807 – після 1840)	65
• У 1829 р. закінчив Михайлівську артилерійську академію. Ад'ютант у генерал-ад'ютанта Карла Бістрома, згодом флігель-ад'ютант Миколи І. Після відставки дворянський засідатель у Ямбурзькому повіті. Артилерії підпоручик. Після опали М. Ю. Лермонтова висланий на Кавказ ⁶ .	
• Поет і перекладач, входив до оточення А. А. Дельвіга. Друкувався в «Литературной газете» і «Северных цветах» у 1827 р. і 1830 р. ⁷	
• У 1840 р. капітан Нижегородського полку ⁸ .	
• Дружина: Софія Гомонгбель	
92. Петро Йосипович (? – ?)	66
• Засідатель від дворянства у Санкт-Петербурзькій губернській цивільній палаті, титулярний радник ⁹ .	
93. Розалія Йосипівна (? – ?)	66
XIII	
94. Вікентій Станіславович (1838 – ?)	76
• Лейтенант флоту ¹⁰ .	
• У 1862 р. успадкував маєток площею 596,5 дес. біля с. Прусин Чериковського повіту Могильовської губернії ¹¹ .	

¹ Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1862-63. – СПб.: В типографии Императорской академии наук, 1862. – Ч. I. – С. 266.

² Телетова Н. К. Прибалтийские дворяне в генеалогии А. С. Пушкина... – С. 68.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 59, 68.

⁵ Там само.

⁶ Шемиот Валериан Павлович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://az.lib.ru/s/shemiot_w_p/text_1989_bio.shtml (дата звернення 14.02.2014).

⁷ Черейский Л. А. Пушкин и его окружение... – С. 495.

⁸ Телетова Н. К. Прибалтийские дворяне в генеалогии А. С. Пушкина... – С. 59.

⁹ Адрес-календарь или общий штат Российской империи на 1843 г. – СПб.: Императорская Академия наук, 1843. – Ч. 2. – С. 3; Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1853. – СПб.: В типографии Императорской академии наук, 1853. – Ч. II. – С. 138.

¹⁰ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шемиотів. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.

¹¹ Дембовецкий А. С. Опыт описания Могилевской губернии. – Могилев на Днепре: Типография губернского правления, 1884. – Кн. 3. – С. 256-157.

- У 1870 р. успадкував 1007 дес. землі біля с. Лісні Могильовського повіту Могильовської губернії¹.
 - У 1787 р. купив 2158 дес. землі біля с. Хомянки Биховського повіту Могильовської губернії, лейтенант, католицького віросповідання².
 - У 1899 р. володів маєтком площею 2035 дес. біля с. Леонтіївка Олександрівської волості Ананьївського повіту Херсонської губернії, лейтенант флоту³.
 - Дружина: Михайлина Грахольська (1845 – ?)
95. Йосип Станіславович (1840 – ?) 76
- Народився у 1840 р. [6, арк.3].
96. Казимир Станіславович (1841 – 25.10.1872) 76
- Інженер-винахідник. Народився у 1841 р. у Варшаві. У 1866 р. взяв участь у облаштуванні Одеського порту. Під його керівництвом відбувалась оздоблення сторони Платоновського молу, набережних Воєнного і Карантинного молу⁴.
97. Михайло Станіславович (? – 1868) 76
- Діти: Мечислав, Марія, Михайлина, Казимир⁵.
- XIV
98. Мечислав Михайлович (1879 –) 97
- Діти: Софія, Мечислав⁶.
99. Марія Михайлівна (1883 – ?) 97
- Народилась у 1883 р.⁷
100. Михайлина Михайлівна (1885 –) 97
- Народилась у 1885 р.⁸
101. Казимир Михайлович (1892 – ?) 97
- Народився у 1892 р.⁹
- XV
102. Софія Мечиславівна (? – ?) 98
103. Мечислав Мечиславович (? – ?) 98

¹ Там само. – С. 122-123.

² Там само. – С. 58-59.

³ Список земельных владений, принадлежащих частным землевладельца, товариществам, крестьянским обществам, разным учреждениям и церквам в Ананьевском уезде на 1899 год. – Ананьев: Типография Е. Н. Макаревича и А. А. Коняхина, 1899. – С. 83.

⁴ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3; Русский биографический словарь. Шебанов-Шютц... – С. 84.

⁵ ДАДО. – Ф. 199. Фамільний фонд Шеміотів. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

Родовий герб Шеміотів

Участь Івана Крип'якевича в боротьбі українського студентства проти колонізації в Східній Галичині на початку ХХ ст.

Внаслідок першого поділу Польщі (1772) Галичина відійшла до Австрійської імперії як складова її новоствореної провінції Королівство Галичини і Лодомерії. Ускладнювала ситуацію штучне об'єднання в одну адміністративну одиницю Східної (української) та Західної (польської) Галичини. У 1861 р. Галичина отримала автономію з власним сеймом. Після утворення дуалістичної Австро-Угорщини (1867) Галичина залишилась у складі її австрійської частини. Влада тут повністю належала польській аристократії. Як писав Д. Дорошенко, в «Галичині австрійський уряд рішив опертися на поляків, як на більш вироблений культурно і політично елемент, і то до того більш лояльний із погляду на їх непримиренне становище супроти Росії після приборкання повстання 1863 р.»¹. За австро-польською домовленістю 1867 р. (т. зв. «Галицька резолюція») Відень за лояльність до Габсбургів обіцяв не втручатись в політику поляків у Галичині. Польська шляхта почала наступ на економічні, культурні та політичні права українців. В усіх сферах життя поляки мали привілеї. В їх руках зосереджувались адміністративне управління, контроль над освітою тощо. І. Крип'якевич так характеризував цей період: «Польська шляхта поставила собі завдання створити в Галичині базу для майбутньої польської держави і до цих стремлень притягала все польське громадянство, звертаючи його проти українського народу»².

Варто зазначити, що конституційний устрій Австро-Угорської імперії, наявність демократичних свобод, парламентаризму створювали сприятливіші умови для українського національного руху, аніж наприклад, в абсолютистській Російській імперії. Галицькі українці мали більшу можливість політично організовуватись – створювати політичні об'єднання, політичні партії. Ще в 1880-1890 рр. тут завершується переорієнтація світогляду з середньовічних станово-релігійних уявлень на розуміння пріоритету національних цінностей, нації і національної

¹ Дорошенко Д. І. Нарис історії України: репринтне видання / Д. І. Дорошенко. – 2-е вид. – Т. 2: Від половини XVII ст. – К.: Глобус, 1992. – С. 307.

² Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – С. 286.

держави. Поряд з греко-католицьким духовенством, в українському національному русі зростає роль і світської інтелігенції, студентства.

Польська адміністрація, розглядаючи Галичину як «польський П'ємонт», з якого почнеться відродження польської держави, здійснювала курс на її прискорену колонізацію. Польська мова з 1879 р. була оголошена урядовою мовою в Львівському університеті. У цьому закладі українці, що навчались переважно на факультетах теології та права, становили лише біля 30 відсотків від загального числа студентів¹. Незначною була і кількість викладачів-українців.

Боротьба за український університет почалась з 1889 р. Як згадував відомий громадсько-політичний діяч Кость Левицький, університет «став майже альфою і омегою наших національних змагань»². 13 грудня 1901 р. 440 українських студентів вдалися до демонстративного масового виходу з Львівського університету (сецесії) і переходу на навчання у інші вищі навчальні заклади Австро-Угорщини. Виступ студентів, підтриманий українською громадськістю, поставив питання українського університету в політичну площину. Проте через деякий час студенти дійшли висновку, що сецесія не була дієвим методом боротьби, і вже через рік деякі з них почали повертатись до Львівського університету.

Майбутній видатний історик І. Крип'якевич, який походив з польськомовної священицької греко-католицької родини, пов'язував своє національне прозріння, поштовх до національної самоідентифікації насамперед саме з впливом на гімназистів польської IV гімназії, в якій він навчався, сецесії як акту національного протесту і непокори.

У своєму щоденнику він писав: «Свіжим духом повіяло доперва прикінці 1901 р., коли то українська молодіж зробила сецесії з Львівського університета. Тоді і між Русинами IV гімназії збудив ся рух народній: ми почули, що ми не лиш *gente* но і *natione* Русини. За-чало ся від полемік з товаришами Поляками, дальше перестали ми говорити між собою по-польски»³.

Саме під час навчання у гімназії і під впливом вищезгаданих подій у Крип'якевича визріває намір стати істориком України. Довести свій патріотизм на ділі, захищати власну громадянську позицію майбутній

¹ Колесник В. Ф., Рафальський О. О. Український рух в Австро-Угорщині (кінець XIX – поч. XX ст.) / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський. – К.: Стилос, 1998. – С. 9.

² Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – С. 57.

³ Родинний архів Крип'якевичів (далі: РА Крип'якевичів). – Папка (П.) 324. – Буча 1905. (Аркуші без пагінацій). – Щоденник І. Крип'якевича. 1903-1904 рр.

вчений вирішив на науковому ґрунті. З цією метою І. Крип'якевич у 1904 р. поступив на філософський факультет Львівського університету, де курс історії читав професор М. Грушевський.

Щодо студентського руху Крип'якевич зауважував: «Як я в 1904 р. прийшов на університет, вже справа була поладнала, але залишився ще посмак розчарування. Та молодь жива – і в недовгому часі розвинулося буйне життя»¹. У 1959 р. він згадував: «Я, як молодий студент, в 1904 р., зустрів серед студентства розбурхану гарячу атмосферу, яка сильно діяла на молодих людей»². Незважаючи на сполонізованість, «в сумі університет давав ерудицію, але не давав суцільного світогляду... Молодь добувала собі світогляд власними зусиллями», – писав пізніше історик³.

На час навчання І. Крип'якевича в університеті припадає чергова хвиля змагань за український університет. Юнак одразу опинився у вирі студентського руху.

Крип'якевич став активним членом Академічної Громади, що була організаційним центром студентства. У цьому товаристві Крип'якевич певний час працював бібліотекарем, а також публікував свої статті та рецензії в його друкованому органі – «Молода Україна». На момент його вступу до товариства, воно було в руках націонал-демократів, проте скоро більшість отримали соціалісти. Хоча тогочасний соціалізм в Галичині походив від марксизму, але йшов за австрійською соціал-демократією і був швидше теоретичним, аніж практичним за своїм характером. Як писав І. Крип'якевич, «для більшості молоді це була свого роду віра і одночасно протест проти «старих», що репрезентували реакцію, консерватизм, політичну компромісовість. Тільки невеликий гурток знав справді соціалістичні теорії, більшість звала себе соціалістами, бо це означало поступ, знання, нове життя»⁴. Лідерами студентства був М. Лозинський, В. Панейко, О. Назарук, Я. Веселовський, М. Цеглинський. Як згадував історик, у кожного з них був свій стиль спілкування з аудиторією. Формами боротьби були наради, «віча», які проходили часто досить живо. Офіційними виступами студентства були щорічні

¹ Крип'якевич І. П. Спогади (Автобіографія) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. (Відп. ред. Я. Ісаєвич.) (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць, Т. 8). – Львів, 2001. – С. 91.

² Спогади Івана Крип'якевича (1904-1911) / Заболотна І. // Український археографічний щорічник. – Вип. 15. – Т. 18. – К., 2010. – С. 480.

³ Крип'якевич І. П. Спогади... – С. 91.

⁴ Там само. – С. 92.

Шевченківські вечорниці, під час яких в красномовстві змагались представники «старих» та молоді. Пізніше І. Крип'якевич дає об'єктивний аналіз ефективності студентських заходів: «На ці наради, дискусії, боротьбу молодь витрачувала масу часу, який можна було зужити більш доцільно, – але в тому часі це було необхідне явище, в цих диспутах з'ударялися різні погляди і люди укріплювали собі свій світогляд»¹.

Хоч сам історик стояв, як він висловлювався, «близько до «поступового» студентства»², і серед його найближчих товаришів були відомі лідери студентського руху (В. Панейко, О. Назарук, Я. Веселовський, М. Січинський, Т. Замора та ін.), але від «політики» він «тримався здалека і не вступав до ніякої партії»³.

Слід зазначити, що на активізації боротьби і радикалізації її методів позначились події російської революції 1905 р., а на організацію студентського руху часто справляли вплив емігранти з Наддніпрянської України, які мали досвід революційної боротьби. У 1959 р. Крип'якевич зазначав, що не всі розуміли справжню суть тих історичних подій, які насамперед сприймалися як процес демократизації та лібералізації: «З революцією в Росії зв'язувалось в першу чергу визволення українського народу із-під ярма царату – широкий розвиток укр[аїнської] культури, деякі політичні зміни (конституція)... На другому місці стояли соціальні питання, які підняла революція – особливо селянськ[е]»⁴. На той час, за словами Крип'якевича, «студентів найбільше цікавила селянська справа та боротьба за виборчу реформу до парламенту»⁵.

Водночас дуже гостро стояло національне питання. Він наголошував, що «найбільше енергії студентство вклало у боротьбу за український університет. Після повернення з сецесії рішено в самому університеті вести дальшу боротьбу і гострими виступами заактуалізувати це питання»⁶. Крім того, тактика протестів запозичувалась і у західноєвропейського студентства. «За прикладом італійських студентів, які в (Небруці) добивалися університетських прав «фізичними» виступами, також українські студенти розпочали гострі виступи»⁷.

¹ Там само.

² Там само. – С. 93.

³ Там само.

⁴ Спогади Івана Крип'якевича... – С. 482.

⁵ Там само. – С. 480.

⁶ Крип'якевич І. П. Спогади... – С. 93.

⁷ Спогади Івана Крип'якевича... – С. 482.

Канікули («академічні ферії») влітку 1905 р. значна частина молоді провела в політичній агітації та вічах. У червні 1905 р. відбулась подія, яка не могла не зачепити студентів, а саме: відмова сенату Львівського університету виконувати новий австрійський закон про організацію краюї шкільної ради, за яким визнавались деякі права українців. Незважаючи на заборону, у червні 1905 р. студенти-українці провели збори, на яких засудили політику університетських властей та схвалили тактику більш радикальних дій. Тоді ж була створена окрема комісія для університетських справ, що мала займатись організацією боротьби за університет і здійснювати захист прав українців у діючому університеті, а 16 жовтня 1905 р. був прийнятий її статут «Організація української молоді для справ українського університету у Львові». До складу комісії ввійшло 74 члени, в т. ч. й І. Крип'якевич як писар¹.

Перша «буча» виникла під час іматрикуляції у грудні 1905 р. Саме дійство відбувалось в урочистій обстановці: «Іматрикуляція [внесення до списку студентів – І. З.] відбувалась дуже урочисто в авлі – декан, а може і ректор виступали в тогах, педелі [наглядачі за студентами – І. З.] з університетськими «берлами»; була промова декана, відчитувано роту обітування і студент мав подати руку деканові і сказати «прирікаю». Але це обітування відчитано по-польськи і це дало привід до виступу»². На знак протесту студенти вийшли із зали, співаючи гімн «Не пора» (І. Франка). Почалися бійки палицями з польськими студентами. «Відтак відбувся демонстраційний похід коридорами при окликах “ганьба” і “проч з сенатом”», – писала газета «Діло»³. Такі дії змусили адміністрацію університету піти на поступки (уже не вимагали польської формули, лише підпису під актом, який можна було зробити й українською мовою).

1-2 березня 1905 р. відбулося ще одне заворушення. Приводом для нього стала відмова ректора українським студентам у дозволі на проведення віча, а також заборона звертатись до офіційних осіб університету українською мовою. Проте віче відбулось всупереч забороні. Між українськими і польськими студентами розпочалась бійка: «Почала ся метушня, ломання палиць, дальша боротьба полінами, що були складені біля печей, – з дзенькотом летіли розбиті шиби, тут і там було чути зойки ранених. Наші студенти, сильніші фізично, виперли поляків з

¹ РА Крип'якевичів. – П. 324. – Боротьба за український університет.

² Крип'якевич І. П. Спогади... – С. 93.

³ Демонстрация академиків Українців // Діло. – 1905. – Ч. 270. – С. 3.

І поверха, де відбувалася боротьба, і почали тут барикадуватися»¹. Була викликана поліція. Члени сенату університету провели «переговори» між воюючими сторонами. Пізніше 78 студентів, які забарикадувалися, вийшли бічними дверима. Крип'якевич згадував: «Юрба української публіки привитала нас окликами: “славно”»². В пресі лунали заклики: «Хай наша університетська акція буде ще одним товчком до рішучої політичної боротьби, яка тепер горить у нашому краю!»³.

Особливої гостроти набирає боротьба за український університет на початку 1907 р. 23 січня українські студенти, спровоковані відмовою секретаря університету Віняжа дати дозвіл на віче в університеті, побили його і влаштували заколот. Польські студенти стали на захист ректорату. Почалася боротьба в коридорах, українці забарикадувались на першому поверсі (звели 5 барикад), знищили 20 портретів ректорів університету, пошкодили великий зал засідань, бюсти і портрети царів і польських діячів, побили вікна. Опис заколоту наводить у своїх спогадах І. Крип'якевич, котрий сам був його учасником: «На будинку університету вивісили український прапор. Головним організатором цієї «бучі» був студ[ент] Павло Крат, що приїхав з Наддніпрянщини і там уже відбув «практику» у революції 1905 р. Але він осмішив нас тим, що одягнувся в ректорську тогу і ножем порізав портрети ректорів. Зрештою в коридорі побито декілька шиб. Ректор закликав поліцію»⁴. Оточені пішою і кінною поліцією 150 арештованих йшли головними вулицями Львова, співаючи «Ще не вмерла», «Не пора». Один з демонстрантів підняв жовто-блакитний прапор, але поліція його відібрала. Після складення протоколу (арештовані за порадою юристів заявляли «відмовляю зізнанню») поліція відпустила демонстрантів, але незабаром відбулись повторні арешти учасників демонстрації. 2, 7, 24 лютого відбуваються студентські віча з вимогами звільнення арештованих та відставки ректора які фактично перетворюються на демонстрації зі співом патріотичних пісень («Шалійте, шалійте, скажені кати» та ін.).

Студентів заградували в судовій в'язниці по вул. Баторія (тепер вулиця Князя Романа). Крип'якевич сидів у т. зв. біжниці разом з Т. Коритовським, В. Левицьким, М. Галушинським. Як згадував Крип'якевич, студентів утримували в полегшеному режимі. Ув'язнених не замикали у камерах і вони відвідували один одного, разом гуляли по в'язничному

¹ РА Крип'якевичів. – П. 324. – Боротьба за український університет.

² Там само.

³ Легкодушна гра // Діло. – 1906. – Ч. 38. – С. 1.

⁴ Крип'якевич І. П. Спогади... – С. 94.

подвір'ї, грали у «політичні» ігри (напр. іматрикуляція або похорон Віняжа). Ввечері з вікон в'язниці линули пісні «арештантського хору». Студенти намагались надати розголосу своїй справі, і їх почали сприймати як народних героїв. Коли учні-українці, які підходили під вікна в'язниці з вигуками «Славно», запитували арештованих студентів, що потрібно протестувальникам, ті відповідали: «Українського університету». Загалом студентством ці події сприймались в романтизованому світлі. І. Крип'якевич писав: «Наше арештування добуло таку популярність, що до в'язниці добровільно зголошувались навіть такі студенти, що не брали участі в «бучі»»¹.

Слідство затягувалось, і ув'язнені вдались до триденного голодування, що було на той час у Західній Європі небаченим явищем, яке викликало неабиякий резонанс та завершилось звільненням студентів і їх тріумфальною зустріччю співчуваючими. І. Крип'якевич був серед арештованих та одним з голодуючих. Епілогом цієї акції став заочний студентський суд над польським письменником Г. Сенкевичем, що в пресі висловив сумніви щодо достовірності повідомлень про голодівки арештованих². Реакцією на ці події, а також подальші «бучі» було тимчасове закриття університету (з 3 березня по 10 травня 1907 р.) Справа завершилась засудженням Крата, котрий, проте, у 1907 р. емігрував до Канади. 16 українських студентів виключено з університету, а товариство «Академічна громада» закрито. Загалом студентські «бучі» та «голодівка» активізували і радикалізували студентство.

Того ж року відбувалися вибори до Віденського парламенту. У селі Горуцьк Дрогобицького повіту було вбито п'ятьох селян-українців, які протестували проти масових фальсифікацій на користь поляків. У лютому наступного року знову фальсифікації — тепер на виборах до Галицького крайового сейму. У селі Коропець на очах матері й сестри, офіцери багнетами закололи кандидата до сейму селянина 27-річного Марка Каганця.

Відповіддю на зловживання польської влади під час виборів до Галицького сейму в 1908 р. стало резонансне вбивство (атентат) 12 квітня 1908 р. цісарського намісника графа Анджея Потоцького в його робочому кабінеті українським студентом-правником Мирославом Січинським, з яким Крип'якевич познайомився у в'язниці в 1907 р.³

¹ Там само. – С. 95.

² Там само. – С. 94.

³ Там само.

У відповідь польське населення Львова влаштовує погроми. Розмовляти українською на вулицях стало небезпечно. Під час першого судового засідання над Січинським 30 червня 12 присяжних-поляків одноголосно засудили вбивцю до смертної кари через повішення. Згодом вирок скасовано через необхідність психіатричної експертизи, результати якої мали позитивне значення для виправдання вчинку обвинуваченого. 15 квітня 1909 р. відбувся другий суд. Присяжні знову вимагали повішення. В липні 1909 р. цар, за клопотанням митрополита Андрея Шептицького, змінив смертну кару на 20 років ув'язнення.

Крип'якевич листувався з Січинським, а коли той перебував в ув'язненні, через газету «Діло» зніціював створення «фонду ім. Олени Січинської», кошти з якого пізніше були використані на визволення Мирослава з тюрми. Справу Січинського друзі намагались використати для піднесення свідомості народних мас і тому видали «Історичні пісні» із зазначенням його як упорядника та збірку «Пан Потоцький», у якій рід Потоцьких зображувався жорстокими гнобителями українського народу, а також вірш К. Малицької про ув'язнення Мирослава¹.

У листопаді 1911 р. офіцер австрійської армії Дмитро Вітовський і журналіст Микола Цеглинський (також товариш Крип'якевича) влаштували втечу М. Січинського. Кілька місяців він переховувався у прикарпатських селах, потім – виїхав спершу до Норвегії, тоді до Швеції, а в 1914 р. перебирається до США.

Загалом студентські заворушення тривали до 1911 р. 1 липня 1910 р. у сутичці від кулі польського шовініста загинув борець за український університет у Львові Адам Коцко. Врешті австро-угорський уряд обіцяв відкрити український університет у 1915 р. Однак війна позбавила українців цієї давно виборюваної винагороди.

Настав час польської реакції. І. Крип'якевич розчарувався в громадсько-політичній діяльності: «Ця «політика» томила і не давала задоволення, забирала багато часу і нервів. І я знову вернувся до більш спокійної і систематичної роботи – освітньої і наукової»².

Ще з 1907 р. І. Крип'якевич тісно співпрацював з «Просвітою», подавши до збірки «Із великих днів» статтю «Б. Хмельницький в Галичині». Він і надалі продовжував підтримувати зв'язки з товариством, друкувався з 1909 р. у «Письмах з “Просвіти”», «Календарях з “Просвіти”».

¹ Там само.

² Там само. – С. 96.

На початку лютого 1908 р. І. Крип'якевич при Академічній Громаді створив «Просвітній кружок», члени якого проводили просвітню роботу серед народу: читали лекції, опікувались бібліотеками, навіть організували курси для робітничої молоді. У 1908 р. кружок заснував власне видавництво популярної української літератури під назвою «Дешева бібліотека» за редакцією І. Крип'якевича та О. Назарука.

Проте активна громадська діяльність не заступила прагнення І. Крип'якевича серйозно займатись наукою. Він писав: «Одночасно входив я все глибше в наукову роботу. Вона в дійсності стояла на першому місці мого життя, а в освітні справи або університетську боротьбу я попадав тільки у деякі моменти. В цьому заслуга Грушевського, що сам був незвичайно витривалим науковим працівником і в нас, молодих, умів відхнути замилювання до дослідчої праці»¹.

Виктор Емельянов (Нежин)

Болеслав Ксавельевич Рымша: штрихи к биографии преподавателя Нежинской гимназии

Об этом преподавателе физики и математики Нежинской классической гимназии его современники и ученики оставили довольно противоречивые воспоминания. Например, знаменитый украинский писатель Игорь Качуровский так оценивал его педагогическую деятельность, правда, со слов своих родственников: «...Он уважения не заслуживает. Это был польский шовинист и садист... Дело дошло до перестрелки Рымши со студентом, покушавшимся на его жизнь»².

А вот совсем противоположный отзыв о Рымше Николая Лазоренко: «Вся моя техническая карьера связана с тем, что в старших классах гимназии я увлёкся физикой и математикой, которые преподавал поляк Болеслав Рымша. Многие его ученики, в том числе и я, выдержали конкурс в Киевский политехнический институт, где на одно место было 12-15 человек... Каково было моё удивление, когда я узнал, что ведущие кафедры этого института возглавляли воспитанники Нежинской классиче-

¹ Там само. – С. 98.

² Фонды Нежинского краеведческого музея.

ской гимназии: сопротивление материалов – Фёдор Белянкин, литейного производства – Евгений Бабич, обработка материалов давлением – Яков Маркевич. Я считаю, что такое участие нежинцев в этих кафедрах КПИ, объясняется тем, что Рымша обеспечивал глубокие знания по математике и физике»¹. Такая неоднозначность оценки деятельности Рымши вполне закономерна. Сколько учеников, столько и мнений об их учителе.

Будущий преподаватель Нежинской классической гимназии родился 5 июня 1865 года в бедной семье польского крестьянина и только благодаря своей настойчивости и природным способностям он сумел получить высшее образование. Закончил Слуцкую гимназию, а затем в декабре 1884 года поступил своекоштным студентом в Киевский университет им. Св. Владимира на факультет физики и математики. В июне 1890 года Рымша получает право преподавать физику и математику в гимназиях и прогимназиях. В этом же году он начинает свою педагогическую деятельность в Прилуцкой гимназии, но уже через год его перемещают в Нежинскую классическую гимназию. Именно здесь Рымша полностью раскрывается как педагог и его служба проходит ровно и практически без всяких осложнений. В 1886 году Рымша награждён своим первым орденом Св. Станислава 3-й степени и сразу получает серебряную медаль на Александровской ленте в память царствования императора Александра III. За шесть лет до этого Рымша был утверждён в чине коллежского асессора со старшинством. В 1894 году он уже надворный советник, далее коллежский советник, а в 1902 году Рымша встречает новый 20-й век статским советником. Одновременно преподавателя классической гимназии не обходят стороной и дальнейшие правительственные награды. В самый разгар событий первой российской революции Рымша получает очередной орден Св. Станислава 2-й степени².

Занимаясь педагогической деятельностью, он стоит в стороне от революционных событий и даже в 1907 году даёт подписку о политической благонадёжности.

После падения самодержавия в 1917 году в провинциальном Нежине кипела политическая жизнь. Здесь действовал Общественный комитет под руководством профессора П. Тихомирова, в состав которого входит Рымша от польского общества города. Это было тяжёлое и романтическое время, надеждам которого так и не суждено было

¹ Там само.

² Отдел обеспечения сохранности документов в г. Нежине. – Ф. 1367. – Оп. 1. – Дел. 783. – Стр. 33-34.

сбыться. Нежинское учительство волновало, прежде всего, проблемы всеобщего образования. В конце июля 1917 года появилась даже идея устройства общежитий для будущих учащихся под названием «Школярские хаты». Их хозяевами должны были стать сельские дети, которые должны были здесь получать бесплатное пропитание, учебные пособия, а при возможности одежду и обувь¹.

Но если эти планы так и остались на бумаге, то инициативная группа специального комитета по открытию 3-й женской гимназии довела своё дело до конца. А это было сделано довольно непросто. В городе уже не хватало хлеба и остальных продуктов питания. Начинался политический хаос. Во главе Попечительного совета будущей гимназии стал Рымша, который добился быстрого открытия этого учебного заведения. Не было денежных средств, помещения, учебников и всего остального, необходимого для нормального учебного процесса. Рымша приложил очень много усилий для того, чтобы занятия в гимназии начались в конце сентября 1917 года. Перед этим были проведены небольшие торжества по этому поводу. В церкви Историко-филологического института отслужили молебен Св. братьям Кириллу и Мефодию, которые были избраны патронатами этого учебного заведения. В актовом зале института было проведено торжественное собрание почётных граждан города, любителей просвещения, учащихся и их родителей².

Новое учебное заведение состояло из 4-х классов, в которых обучалось 150 учениц. Занятия проходили в здании гимназии Кушакевич во вторую смену. Здесь, в 3-й гимназии, преподавали лучшие учителя города, а именно: Закон Божий – священник Спасский; русский язык – Иваница, Лазоренко; математику – Гуринов, Каменев, Рапопорт; историю – Козловский, Безсмертный; географию – Кукаркин, Наголкина; немецкий язык – Фогель; французский – Максимович. При гимназии была основана библиотека из 67 томов. До 1919 года педагогический состав гимназии провёл 8 заседаний педсоветов, на которых принимались решения об организации учебного процесса, расписания занятий, экзаменов. Особое внимание уделялось изучению новых языков. Началось преподавание и украинского языка. Во всех этих процессах активно участвовал и Рымша. Кроме этого, ему, как председателю Попечительного совета, приходилось решать и массу хозяйственных проблем³.

¹ Газета «Известия Нежинского Общественного Комитета». №3. 7 апреля 1917 года.

² Отдел обеспечения сохранности документов в г. Нежине. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Дел. 3. – Стр. 34.

³ Отдел обеспечения сохранности документов в г. Нежине. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Дел. 3. – Стр. 54.

Болеслав Ксавельевич Рымша

В августе 1918 года Рымша выезжает на родину, где его здоровье резко ухудшается, и он был вынужден 09.02.1918 г. обратиться к директору Историко-филологического института со следующим заявлением: «Ввиду тяжелого состояния своего здоровья я, к величайшему своему сожалению, вынужден оставить свою должность. Прошу Вас назначить мне пенсию в размере 3600 рублей». Случилось это на 28 году его преподавательской деятельности в Нежине. Возможно, Рымша и получил бы свою пенсию, но вскоре на Украине началась гражданская война, и больше никому было беспокоиться о старом учителе¹.

Основанная им гимназия, несмотря на все трудности, продолжала действовать до 1919 года, но ее конец был предрешен после утверждения советской власти. В этом же 1919 году преподаватели гимназии резко выступили за сохранение в учебных программах преподавания Закона Божьего и украинского языка. Такое положение явно не могло удовлетворить «большевистских реформаторов», и в ноябре 1919 года 3-я гимназия преобразована в трудовую школу 2-й степени №6, которая существует и по сегодняшний день.

Последний раз Рымша напомнил о себе руководителям уже нового института народного образования в 1922 году. В это время он проживал в Польше и просил прислать ему копию его формулярного списка. Неизвестно, была ли выполнена последняя просьба Рымши или нет, а также и его дальнейшая судьба².

Андрій Гомоляко (Нежин)

Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича у Варшавському університеті (1915-1917)

Одним з пріоритетних напрямів досліджень на сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні є персонологічна тематика, яка через життєписи співвітчизників повніше розкриває історію народу та країни в цілому. Актуальним є висвітлення біографій вчених-істориків, значна частина яких одночасно були викладачами вищої школи. Їхня діяльність і науковий доробок тривалий час із різних причин залишалися по-

¹ Отдел обеспечения сохранности документов в г. Нежине. – Ф. 1367. – Оп. 1. – Дел. 783. – Стр. 75.

² Отдел обеспечения сохранности документов в г. Нежине. – Ф. 1367. – Оп. 1. – Дел. 783. – Стр. 92.

за увагою дослідників. До таких вчених, наукова діяльність яких гармонійно поєднувалася із педагогічною, належить відомий український історик та археолог Василь Юхимович Данилевич (1872 – 1936).

15 травня 1915 р. Рада імператорського Варшавського університету обрала Данилевича кандидатом на посаду старшого асистента при кафедрах історико-філологічного факультету. У зв'язку з цим ректор Варшавського університету звернувся з листом до ректора Київського університету з проханням повідомити до Варшави, чи не вбачає він якихось перешкод у цьому призначенні. У відповіді той повідомив, що «не бачить перешкод щодо призначення приват-доцента В. Данилевича на посаду асистента при кафедрах історико-філологічного факультету». Отримавши з Києва всі необхідні документи, Данилевич обійняв цю посаду, про що і було листовно повідомлено ректора Київського університету: «Пан попечитель Варшавського навчального округу від 29 липня ц. р. за № 19793 призначив приват-доцента імператорського Університету Св. Володимира Василя Данилевича на посаду старшого асистента при кафедрах історико-філологічного факультету імператорського Варшавського університету, з відповідним за законом 3 червня 1914 р. змістом». Таким чином, офіційно В. Ю. Данилевича було звільнено від обов'язків приват-доцента Київського університету 28 серпня 1915 р.¹

Він викладав студентам університету та слухачкам Варшавських вищих жіночих курсів давню російську історію та історичну географію Росії. Крім того, В. Ю. Данилевич ще завідував археологічним кабінетом, брав участь у роботі Товариства історії, філології та права при Варшавському університеті. На жаль, інших відомостей про цей період життя і творчості вченого у вітчизняних архівосховищах знайти не вдалося. Як нам вдалося достеменно встановити, немає відповідних матеріалів і у фондах відділу Рукописів Бібліотеки Варшавського університету (*Dzial Rekopisow Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego*).

З ускладненням становища на фронті Варшавський університет евакуювався до Ростова-на-Дону. На перших порах університетське життя спливало у звичному руслі. Проте пристосуватися до нових умов було важко. Либонь тому, В. Ю. Данилевич 19 лютого 1916 р. листовно звертається до голови Московського Археологічного товари-

¹ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф. XXIX. – Спр. 146. – Арк. 409.

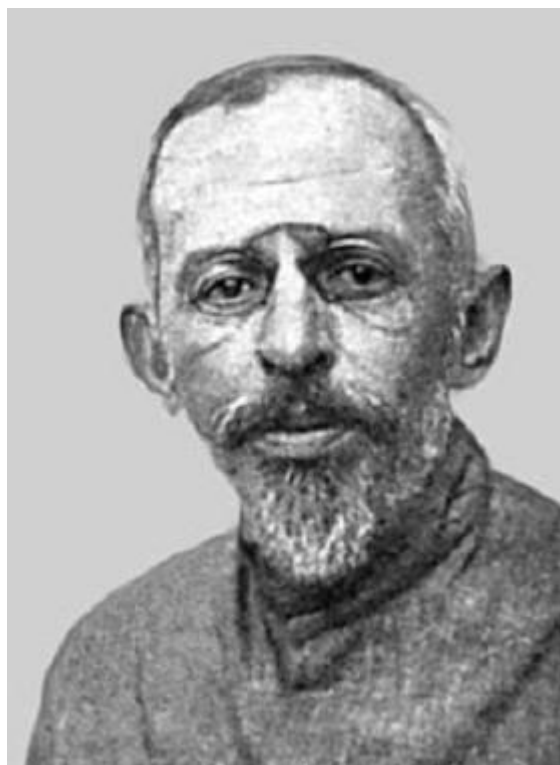
ства – графині П. С. Уварової¹ з проханням посприяти йому знайти місце в якій-небудь московській дослідницькій установі. Однак, як встановив С. І. Михальченко на основі аналізу епістолярної спадщини учнів В. Б. Антоновича, «спроба Данилевича знайти місце у столицях не увінчалась успіхом, 1917 рік він зустрів у Ростові. Включившись з початком революції у політичну боротьбу, він виступав з публічними лекціями, у яких змішувались марксистські положення з українськими національними ідеями»². Крім публічних лекцій, В. Ю. Данилевич не полишав науково-педагогічної діяльності. Він готовий був додатково (поза університетом) читати курс доісторичної археології, а також курс історії України на вищих жіночих курсах.

Лютнева революція 1917 року внесла пожвавлення в університетське середовище. Як продемонстрував російський дослідник С. А. Плева на матеріалах тогочасної ростовської преси та архівних даних, професор В. Ю. Данилевич в цей час поринув в політику, ставши одним з лідерів українського руху в Ростові і Нахичевані, а згодом повернувся до України. Його приклад показує, що інтелектуали-гуманітарії не можуть і не мають права залишатися осторонь тих суспільних процесів, які кидають виклик їхній Батьківщині. Будучи викладачем Варшавського університету, В. Ю. Данилевич продовжував активно досліджувати проблеми української минувшини, водночас беручи жваву участь у громадському русі передреволюційної та революційної доби.

Таким чином, науково-педагогічна діяльність В. Ю. Данилевича у Варшавському університеті була плідною та тісно пов'язаною з громадською роботою. Не залишив педагог свого університету у складні часи під час Світової війни та емігрував разом з навчальним закладом до Ростову-на-Дону. Історик на все життя залишався щиро відданий своїй справі. Навіть у буремні й карколомні воєнні та революційні роки він продовжував займатися науковою та викладацькою роботою. Визначальною рисою, яка характеризувала Данилевича як педагога вищої школи та науковця стала любов до України й прагнення творити для розвитку її освіти та науки. Це залишалось його кредо до останніх днів життя.

¹ Прасковія Сергіївна Уварова була вельми авторитетним і найвпливовішим керівником в Росії інституції в галузі археології. В. Ю. Данилевич був знайомий з нею ще з часів Харківського археологічного з'їзду. В 1902 р. він супроводжував графиню під час її екскурсій визначними місцями Слобожанщини. Тоді ж його було обрано членом-кореспондентом Імператорського Московського Археологічного Товариства.

² Михальченко С. И. Эпистолярное наследие В. Б. Антоновича и его учеников в собрании ОПИ ГИМ // Отечественная культура и историческая наука XVIII–XX вв. – Брянск, 1996. – С. 156.

Василь Юхимович Данилевич

Варшава, площа Коперника. За ліхтарем видніється головний корпус Варшавського університету, де працював В. Ю. Данилевич

“За нашу та вашу свободу...” – військові частини армії Директорії УНР у складі польських збройних сил у радянсько-польській війні 1919-1921 рр.

Становлення незалежних держав у Східній Європі проходило у складних політичних умовах внутрішнього та зовнішнього характеру. Розпад трьох європейських імперій дав шанс багатьом народам проголосити свою державну незалежність та розпочати процес національного державотворення. Така можливість постала і перед народами, що протягом кількох століть входили до багатонаціональної імперії Романових. Поляки, фіни, українці, білоруси, народи Прибалтики та Кавказу активно включилися в боротьбу за створення незалежних держав. Однак разом з прогресивними, національно-демократичними силами у політичний процес включилися консервативні сили, що виступали за збереження порядку, що існував. До них належали не лише представники російського «білого руху», а й, у певній мірі, російські більшовики. Прагнення поширити свій вплив на всі народи колишньої Російської імперії, ставили більшовиків у відверто ворожі стосунки з усіма носіями національно-демократичних ідей. Намагання Радянської Росії поставити під свій контроль Українську Народну Республіку призвело до відкритої війни, де союзником українців виступила Польща. Проблема україно-польського військового союзу та різних аспектів взаємодії у мілітарній сфері і стали об'єктом нашого дослідження.

Дослідження комплексу проблем, пов'язаних із перебуванням українських військових частин у складі польських збройних сил є досить актуальним з огляду на те, що на сучасному етапі посткомуністичного розвитку неупереджене відображення історії визвольної боротьби польського та українського народів має неабияке значення, бо багато її аспектів не знайшли свого висвітлення в науковій літературі. Варто відмітити, що питання даної проблеми ніколи не були предметом окремого наукового дослідження у радянській історіографії. В більшості праць, що носили узагальнюючий характер, оцінка українських збройних сил у радянсько-польській війні завжди була негативною¹. Це пояснювалося

¹ Тухачевский М. Избранные произведения. - М., 1964. - Т. 1; Тютюнник Ю. З поляками проти України. - Харків: Державне видавництво України, 1924; Шапошников Б. На Висле. - М., 1924.

партійно-ідеологічними підходами, що панували в радянській історіографічній науці. Натомість у розвідках науковців діаспори ця тема активно досліджувалася. Однак необхідно відмітити, що головну увагу історики приділяли вивченню питань політичної, дипломатичної та військової історії, відсторонюючи питання організації, особистого складу, озброєння, ідеологічної підготовки на другий план¹.

Важливу групу досліджень складають роботи польських, українських і російських дослідників, що побачили світ після ліквідації тоталітарних режимів у Польщі та Радянському Союзі². У роботах З. Карпуся, Б. Скарадзинського, М. Литвина, Т. Симонової знайшли своє висвітлення різноманітні аспекти військового співробітництва частин армії УНР та польських збройних сил, однак поставлене нами питання не було предметом спеціального вивчення. Варто відмітити, що особливий інтерес представляють документи, що зберігаються у архівних установах і були відкриті для дослідників зовсім недавно³. Вивчення та введення в науковий обіг архівних матеріалів дозволяє по-новому подивитися на вже відомі речі, більш детально проаналізувати історичні події, зробити об'єктивні та неупереджені висновки.

Ідеї світової соціалістичної революції більшовицького керівництва наштовхнулись на амбітне прагнення поляків утвердити свою новост-

¹ Самутін П. Українські Збройні Сили в році 1920. Альманах Українського Народного Союзу на ювілейний 1968. - Нью-Йорк, 1968; Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. - Вінніпег, 1952; Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність. - Відень, 1932; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність (1917-1920). - Мюнхен, 1958; Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. - Вінніпег, 1974.

² Карпус З., Срібняк І. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. // Українській Історичний Журнал. - 2000. - № 1. - С. 80-95; Копиленко О. Л., Копиленко Л. М. Держава і право України в 1917-1920 рр. - К., 1997; Литвин М. Польсько-український військово-політичний діалог 1918-1920 років: від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод // POLSKA I UKRAINA. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. - Torun, 1997; Польско-советская война в 1919-1920 гг. - М., 1994; Симонова Т. Мир и счастье - на штыках. Новые подробности о советско-польской войне // Родина - 2000. - №10. - С. 60-64; Скарадзинский Б. Красные кацапы и польские паны // Новая Польша. - 2000. - №11. - С. 51-57; Karpus Z. Wschodni sojunicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919-1920. - Torun, 1999; Krotofil M. Ukraińska Armia halicka 1918-1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. - Torun, 2002; Paliy M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919-1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. - Toronto, 1995; Pisulinski J. Nie tylko Petlura. Kwestia Ukraińska w Polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923. - Wrocław, 2004; Stawiecki P. Polityka wojskowa Polski. 1921-1926. - Warszawa, 1981.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 3. Доповідь про політичне, економічне положення Української Народної Республіки, про склад, озброєння та дію її армії, повстанські рухи на Україні.

ворену державу та розширити її кордони в межах колишньої Речі Посполитої. Лідер російських більшовиків В. Ленін неодноразово наголошував, що «...потрібно багнетами перевірити - чи не дозріла соціальна революція пролетаріату у Польщі?». У своїх споминах командуючий Західним фронтом М. Тухачевський писав: «...через труп білої Польщі лежить шлях до світової революційної пожежі. На багнетах принесемо щастя та мир трудящому людству»¹. Не останню роль більшовики в майбутньому протистоянні відводили Україні, її територія повинна була стати головним плацдармом для наступу на захід, а людські та матеріальні ресурси планувалося широко використовувати задля перемоги. Мав свій погляд на українські землі і Начальник Польської держави, маршал Юзеф Пілсудський. Він прагнув не тільки до прямої анексії Галичини та Західної Волині, а й до створення федеративного союзу або конфедерації держав, що відокремились від Російської імперії: України, Білорусії, Литви, Естонії, Латвії, Фінляндії на чолі з Польщею. За задумом Пілсудського, новоутворений союз спрямовувався проти Радянської Росії і повинен був стати перепорою для розповсюдження більшовизму в Східній Європі.

Складна політична ситуація, в якій опинилася Українська Народна Республіка в кінці 1919 р., змусила державних урядовців активізувати зовнішньополітичний пошук союзників. Мова йшла про існування УНР, основним гарантом незалежності якої виступала національна армія. Невизнана країнами Антанти, ведучи збройну боротьбу з Радянською Росією, Українська Республіка не мала на кого спертися, окрім Польщі. Учорашний ворог у складних умовах перетворився на єдиного союзника й друга.

Ще на початку листопада 1919 р. Українське головне командування звернулося до польського з терміновим посланням. У ньому йшла мова про те, що знесилена довгою боротьбою, ведучи запеклі бої з переважаючими силами ворога, армія УНР опинилася у важких умовах. Українське військове командування просило дозволу вивести війська УНР в тил польським частинам, які у свою чергу вийдуть на лінію Кам'янець-Подільський – Шепетівка. Розуміючи тактичну необхідність та важкий стан української армії, польське командування це прохання виконало².

¹ Тухачевський М. Избранные произведения. - М., 1964. - Т. 1. - С. 102.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 3. - Арк. 5.

Уже за лінією польсько-більшовицького кордону взимку та навесні 1920 р. відбулося переформування та переоснащення українських з'єднань за допомогою польських військових радників.

З неофіційної доповіді головного інтенданта армії УНР полковника Тещенка кандидату на посаду військового міністра генералу Ярошевичу про стан армії на весну 1920 р. видно, що за інтендантськими списками армія нараховувала близько 18 тис. чоловік, з яких на фронті знаходилось 12 тис. вояків, решта входила до резервних, тилкових або робочих частин¹.

До складу військ, що знаходилися на фронті, входили кавалерійські частини. Це так звані «чорношличники» під командуванням колишнього голови Повстанської Ради Дьяченка. Цей загін нараховував 200 вояків. Іншою кавалерійською частиною була «особлива група», створена поляками з донських козаків та офіцерських кадрів Добровольчої армії. Група нараховувала 800 чол. на чолі з полковником Фроловим².

Уся піхота Дієвої армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка була об'єднана п'ятьма дивізіями, чотири з яких (2-а стрілецька, Запорізька, Волинська, Київська) були відправлені на фронт і знаходились під командуванням полковника О. Удовиченка та отаманів Гуленка-Гулого, Никоніва, Ю. Тютюнника. П'ята дивізія була сформована з решток Херсонської дивізії отамана А. Кравса³. Під час прориву до Чехословаччини вона була зупинена польськими військами в районі Станіслава (тепер Івано-Франківськ), роззброєна і повернута на службу. При цьому весь офіцерський корпус дивізії був заарештований і ув'язнений у Станіславі. Дивізія, як неблагонадійна, залишалася в тилу під наглядом польських частин.

Пізніше, під час інспекційної поїздки генерала Ярошевича, з'ясувалося, що на фронті не 12 тис., а лише 8 тисяч придатних до бою вояків⁴.

Слід зазначити, що піхотні частини головним чином склалися з вояків, що перебували на службі в армії УНР ще з часів Центральної Ради, насильно мобілізованих і тих, хто через соціальні умови повинен був шукати засоби для існування⁵. Саме до цієї категорії відносилася більшість галичан, значною частиною яких були колишні військовопо-

¹ Там само. – Арк. 1.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Арк. 5.

лонені. Полонені, що утримувалися в таборах Белостока, Домба, Гродно, Ковеля, Ланьцута, Стжалкова, Щіперна, Вадовща, звільнювалися і зараховувалися до українських частин. Польська статистика свідчить, що в листопаді 1919 р. у таборах знаходилось близько 40 тис. полонених, а на лютий 1920 р. ця цифра зменшилася до 20 667¹. З полонених галичан у січні-квітні 1920 р. була сформована 6-а піхотна дивізія полковника М. Безручка. Вона входила до складу II польської армії генерала Лісовського, а згодом до III польської армії, якою командував генерал Ридз-Смігли². У ході війни армія поповнювалася за рахунок мобілізацій населення на визволених територіях України.

Зовсім іншим був якісний склад кавалерійських частин армії УНР. Тут переважали колишні царські офіцери армій А. Денікіна та М. Юденича, які не змогли прорватися до Врангеля в Крим, а також полонені Червоної Армії, що перейшли на бік військ Директорії.

Резервів українська армія майже не мала. Резервом слугували польські частини VI армії, які були загальним для українського фронту. При цьому всі запасні частини були надійні, так як складалися з польсько-галичанського елемента, були гарно озброєні та облаштовані, мали високу дисципліну. Ці частини дислокувалися в глибокому тилу української армії. Польське командування передбачало використовувати їх не лише як оперативний резерв, але й як «загрозливий кулак в тилу української армії»³. Безпосередньо український резерв складався з запасної кулеметної дивізії та решток Херсонської дивізії (82 старшини та 254 козаки)⁴.

Армія мала у своєму розпорядженні до 70 гармат, причому лише третина з них була великого калібру. Артилерія української армії була частково отримана від поляків, а частково – від румун⁵. Гвинтівки, кулемети та набої постачалися в армію виключно поляками. Польське командування передбачало озброїти кожен українську дивізію сотнею кулеметів. Та втілити ці плани в життя до початку війни не вдалося. Була сформована особлива кулеметна дивізія, в якій нараховувалося близько 300 кулеметів, але частина з них була непридатна до бою⁶. Іс-

¹ Karpus Z. Jency i intemowani rosyjscy i ukraíncy na terenie Polski w latach 1918-1924. – Torun, 1997. – S. 57.

² Литвин М. Польсько-український військово-політичний діалог... – С. 252.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 3. – Арк. 6.

⁴ Литвин М. Польсько-український військово-політичний діалог... – С. 253.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 3. – Арк. 2.

⁶ Там само.

торик з діаспори П. Самутін наводить інші цифри, які не суттєво відрізняються – 50 гармат та 274 кулемети¹.

Армія УНР не мала власних танкових сил, хоча не раз зверталася з проханням до польської сторони. Тільки під час війни, коли Польща отримала бойові машини від французів, їх направили на український фронт. У цей самий час була відкрита танкова школа в Лодзі, яка повинна була готувати танкові екіпажі та обслуговувати бойових машин². Також не було в українській армії й власних повітряних сил. Були спроби організувати повітряну базу в Русятині, але до війни втілити цей план у життя також не вдалося. У ході війни потреби українських військ задовольняли літаки VI польської армії³.

Напруга відчувалася в армії УНР із засобами пересування. Як повідомляв начальник зв'язку 4-ої дивізії Кобилянський, до переходу за річку Збруч всі установи, за виключенням Міністерства іноземних справ, яке розміщувалося в Тарнові, головного штабу в Ржешові та Міністерства народного господарства, що містилося в Станіславі, знаходилися в потягах⁴. Потяг Головного Отамана складався з одного салону та кількох вагонів різних класів. Ставці належав панцерник «Кармелюк», до якого в разі потреби причіплялися звичайні вагони. Нестача вагонів була такою гострою, що такі урядові установи, як департамент державного контролю, інтендантство армії, експедиція заготівлі державних паперів (грошей) – знаходилися в товарних вагонах. У своєму розпорядженні Головний Отаман мав парк легкових автомобілів (серед яких був «Каділак», подарований військовим міністерством Польщі) та декілька вантажівок. Автомобільний парк обслуговував не лише Головний Отаман, а й штаб армії, ставку та дивізії⁵. Союзники, у порівнянні з військами УНР, були забезпечені транспортними засобами набагато краще. Полковник Ю. Тютюнник, описуючи польську дивізійну автобазу, яку він бачив на станції Рахни, згадував: «Всі машини були новенькі - гарні. Останнє слово техніки...»⁶.

Інтендатура української армії також залежала від польських союзників. На початку наступальної компанії армія УНР, за винятком невеликої групи під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка,

¹ Самутін П. Українські Збройні Сили в році 1920... – С. 145.

² Литвин М. Польсько-український військово-політичний діалог... – С. 256.

³ Krotofil M. *Ukrainska Armia halicka 1918-1920*. – S. 126.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 3. – Арк. 4.

⁵ Там само.

⁶ Тютюнник Ю. З поляками проти України... – С. 20.

входила до складу VI польської армії генерала Івашкевича, тому продовольство та обмундирування отримували зі складів VI армії. При польських інтендантствах були створені спеціальні відділи, які отримували, а потім розподіляли між українськими частинами військового спорядження. Власних запасів продовольства українська армія не могла мати, бо польське командування виділяло лише обмежену кількість продуктів. Під час перебування українських частин на території Малої Польщі харчування відбувалося вчасно, жодних затримок у постачанні продовольства не було¹. Становище корінним чином змінилося після переходу за Збруч. Інтендантські частини залишилися позаду, в Україні хліба було дуже мало, і тому реквізиціями армія не могла себе прогодувати. У польських частинах ця проблема відчувалася не так гостро. Генерал Ярошевич згадував, що найбільш дисципліновані українські частини голодували. Вояки були змушені рубати дрова, щоб міняти їх потім на картоплю у місцевого населення². Кавалерійські частини Фролова та Дьяченка взагалі не мали постійного інтендантства та складів, тому змушені були харчуватись реквізиціями та грабунками населення.

Так само гостро стояла проблема обмундирування українських регулярних частин. Добре одягнуті були частини Дьяченка й Фролова, які займалися грабунками. Піхота була одягнута дуже погано. У багатьох частинах не вистачало навіть шинелей, які обіцяли надіслати з Польщі, але так і не прислали. На українських складах їх було дуже мало і відпускали їх лише вищому командному складу або через знайомство з інтендантом³. Такі ж проблеми були і з взуттям. У Кам'янці-Подільському під час мобілізації на 100 чоловік доводилось 70 невзутих, і це приводило до масового дезертирства серед новобранців. Відомою стала так звана «велика афера з чобітьми УНР». Уряд виділив на закупівлю взуття для армії 5 млн. марок, але вся партія виявилась непридатною для використання. Постачальник – поляк, на якого не розповсюджувались українські закони, втік до Варшави, а інтендант та приймальна комісія потрапили під суд⁴. Але становище бойових частин Червоної Армії було не набагато кращим. Начальник санітарного відділу 2-ї Кінної армії А.В. Ліванов згадував: «Халатность, апатия, саботаж, воровство и злостное разрушение – вот всеобщая картина... Красноармейцы, как больные, так и здоровые – голодны, раздеты и бо-

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 3. – Арк. 2.

² Там само.

³ Там само. – Арк. 3.

⁴ Там само.

сы в буквальном смысле. Вместо одеял – куски мешков, небрежно сшитых. Рынок же полон казенного белья, новых одеял, и все это продается нагло и открыто... Завхозы бесчинствуют... Сколько не присылайте, ничего не останется, все распродадут..., до красноармейцев доходит только 1/10 того, что положено»¹.

Значна увага в українській армії приділялася розвідці та контррозвідці. Одне відділення цього підрозділу існувало при штабі армії, друге – при ставці, під контролем Головного Отамана. Контррозвідка не була численною, всього 60 чоловік, яких очолював полковник Красовський. На жаль, організація цього підрозділу була дуже слабкою, не було єдиного централізованого керівництва. Як згадували учасники подій, «будь-який начальник відділення, сотні, бригади, дивізії є прокурором, суддею і одночасно катом»². Щомісяця на потреби контррозвідки поляки виділяли 1 млн. марок. У контррозвідці служили переважно словаки, бо поляки віддавали їм перевагу перед галичанами, вважаючи їх більш надійними та відданими ідеї незалежності. Українська розвідка мала свої відділення в Празі, Берліні, Відні, Кошицях, Ужгороді та Константинополі. Закордонні відділення вели роботу удвох напрямках – закордонна розвідка та боротьба з радянськими розвідниками.

Командування армії також піклувалося про підняття бойового духу вояків і пропагування національно-визвольних ідей серед українського населення. З цією метою у військових друкарнях видавалась газета «Українське слово» та літературно-художній журнал. Злі язики говорили, що художня сторона відтворена в портреті самого Головного Отамана, а літературна – в переліку його страждань за УНР, наказів по армії та відозв до селян³.

Прояв національної свідомості в лавах армії УНР, на згадку того ж самого Ярошевича, спостерігався в тому, що вояки, отримавши шинель з польських складів, зрізали гудзики з посполитим орлом і пришивали нові, з українським тризубом. На жаль, усі заходи українського командування, спрямовані на підняття бойового духу військ, залишались малоефективними. Настрій, особливо піхотних частин, був дуже пригніченим. Майже всі солдати виступали проти угоди з поляками, поширені були чутки, що армія з'єднається з більшовиками і разом виступить проти Польщі.

¹ Симонова Т. Мир и счастье – на штыках... – С. 63.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 3. – Арк. 8.

³ Там само. – Арк. 9.

Особливе занепокоєння Головного Отамана викликав нечисленний, недостатньо національно-свідомий офіцерський склад. Значна частина офіцерів вороже ставилась до української ідеї, що підтверджував у своєму рапорті полковник Тещенко¹.

Події радянсько-польської війни засвідчили слабкість української армії. Армія УНР, не дивлячись на всі організаційні заходи керівництва, різнобічну матеріальну та технічну допомогу з боку Польщі, так і не стала значною військовою силою. Армія Директорії була нездатною до довготривалої напруженої боротьби з більшовицьким наступом. Відсутність єдиного командування, нечисленність, недостатнє спорядження та озброєння бойових частин, низький, з ряду причин, бойовий дух, слабкість старшинського корпусу – все це накладало свої особливості на хід та результати збройної боротьби з більшовиками. Разом з тим слабкість української армії викликала недовіру з боку польського командування, що не могло не позначитися на україно-польських стосунках. Поляки так і не виділили українські частини в окрему стратегічну одиницю, а це породжувало негативну реакцію українських вояків та командування до своїх союзників.

Підсумовуючи, слід зазначити, що політична та військова угоди двох держав так і не переросли в міцний союз рівноправних сторін. Від цього прогнала як Україна, так і Польща. Ю. Пілсудському довелося відмовитися від ідеї створення федерації на сході Європи і тим забезпечити собі міцний кордон проти більшовиків. УНР так і не змогла вибороти собі незалежність на етапі визвольних змагань 1917-1921 рр. Українцям вкотре вже не вдалося втілити в життя те, про що співають поляки в «*Boze, cos Polske*»:

І поверни забутому народу
Спокій, Батьківщину і Свободу.

¹ Копиленко О. Л., Копиленко Л. М. Держава і право України в 1917-1920... – С. 161.

Правядзенне камасацыі на тэрыторыі Столінскага павета Палескага ваяводства ў 1921-1939 гг.

Камасацыя – гэта адна са складовых частак аграрнай рэформы, якая ажыццяўлялася польскімі ўладамі ў 1921-1939 гг. на землях тагачаснай Польшчы (II Рэчы Паспалітай) і найперш за ўсё Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны з мэтай ліквідацыі цараспалосіцы і ў выніку інтэнсіфікацыі і рацыяналізацыі мясцовай сельскай гаспадаркі. Цараспалосіца значна абцяжарвала становішча вяскоўцаў (на некаторых надзелах шырынёю каля 1-2 метраў селяніну з канём цяжка было нават развярнуцца), аказвала адмоўны ўплыў на якасць апрацоўкі зямлі і садзейнічала зніжэнню паказчыкаў яе ўраджайнасці: гаспадаранне на некалькіх ці нават на некалькіх дзясятках невялікіх надзелаў зямлі, адлеглых ад сябе часам на некалькі кіламетраў, было вялікаю і марнаю стратаю сіл і часу сялян¹.

Першыя падрыхтоўчыя мерапрыемствы па камасацыі ажыццёўлены польскімі ўладамі на далучаных землях на працягу 1919 г., але сістэмнае яе правядзенне стала магчымым толькі пасля заключэння 18 сакавіка 1921 г. Рыжскага міра², па выніках якога Заходняя Беларусь і Заходняя Украіна ўвайшлі ў склад Польшчы. Згодна з польскім адміністрацыйна-тэрытарыяльным уладкаваннем азначаныя землі падзялілі на ваяводства, паветы і гміны, і з 1 студзеня 1923 г. Столін стаў павятовым цэнтрам Палескага ваяводства. Плошча Столінскага павета на 1931 г. складала 5 389 кв. км. (з іх каля 2/3 зараз уваходзяць у склад Беларусі і 1/3 – у складзе Украіны), колькасць насельніцтва – 124 800 чалавек. 28 сакавіка 1927 г. створана Столінская павятовая зямельная ўправа для ажыццяўлення на месцы аграрных пераўтварэнняў і найперш за ўсё камасацыі³.

Закон аб правядзенні камасацыі (*scalenia*, ссялення) прыняты Сеймам II Рэчы Паспалітай 31 ліпеня 1923 г.⁴ Паводле азначанага закона цараспалосныя надзелы падлягалі аб'яднанню з улікам іх грашо-

¹ Гарматны В. П. Правядзенне камасацыі ў Палескім ваяводстве II Рэчы Паспалітай (1921-1939 гг.) / В. П. Гарматны // Białoruskie Zeszyty Historyczne (Беларускі гістарычны зборнік, Беласток), 2008. – № 30. – S. 162.

² Лазіцкая К. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Століншчыны пад уладай Польшчы / К. Лазіцкая // Назаўсёды разам: гісторыя нацыянальна-дзяржаўнага станаўлення Беларусі. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя, 2004. – 198 с. – С. 160.

³ Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 28 marca 1927 r. w sprawie utworzenia Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Stoline // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (DURP). – 1927. – № 31. – Poz. 284. – S. 392.

⁴ Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // DURP. – 1923. – № 92. – Poz. 718. – S. 1050-1056.

вай вартасці, з перанясеннем па магчымасці на новае месца хаты і сельскагаспадарчых пабудоў і стварэннем такім чынам хутара. Працэс камасацыі быў доўгім і складаным, бо польскім уладам неабходна было правесці вялікі аб'ём падрыхтоўчых работ і скласці шматлікія нарматыўна-прававыя і тэхнічныя дакументы, акрамя таго, у многіх выпадках разам з камасацыяй неабходна было правесці ліквідацыю сервітутаў (права сумеснага землекарыстання)¹. Напрыклад, 27 снежня 1924 г. Рада ўдзельнікаў ссялення вёскі Калоднае гміны Радчыцы пры ўдзеле землямера Стэфана Лаўрыновіча вызначыла галоўныя ўмовы ажыццяўлення ў вёсцы камасацыі: 1) землі пад забудовамі вызваліліся ад камасацыі; 2) незабудаваныя сядзібы падпадалі пад аб'яднанне зямель; 3) вызначэнне новых надзелаў гміны Радчыцы неабходна праводзіць на добраахвотнай аснове, а ў выпадку яе недасягнення пры дапамозе жэрабя ці па вызначэнні мясцовай рады ссялення; 4) дазволіць замену надзелаў іншай катэгорыі зямлі з мэтай захавання грашовай роўнаважыснасці надзелаў; 5) перадаць у агульнае ўладанне ўдзельнікаў камасацыі каля 1 000 га пашы ў гаі “Марочна”; 6) выдзеліць надзел пад школу; 7) вызначыць у гаі “Ходы” па дарозе на Гародную надзел для сумеснага капання гліны; 8) вызначыць 3 надзелы для капання мясцовымі сялянамі пяска; 9) перадаць беззямельнай Ганне Нанічовай занятую ёю сядзібу памерам 2 700 кв. м².

Дзеля распачацця ў вёсцы камасацыі неабходна была заява з просьбаю як мінімум 1/10 мясцовых гаспадароў альбо ўладальнікаў не менш 25 га мясцовых зямель. Напрыклад, 12 жніўня 1926 г. жыхары вёскі Вайткевічы гміны Бярозава звярнуліся ў Палескую Акруговую Зямельную Управу (*Poleski Okregowy Urzad Ziemski*, ПАУЗ) з заяваю аб распачацці камасацыі, бо ў сярэднім кожны з 209 мясцовых сялян валодаў ад 20 да 24 надзелаў ворнай зямлі і 12 кавалкаў лугу. Агульны абшар камасацыі вызначаўся ў 6 300 га (з іх уладанні сялян – каля 3 300 га, землі мясцовай праваслаўнай царквы – каля 200 га, землі навакольнага маёнтка Вайткевічы – каля 2 800 га). Па рашэнню ПАУЗ ад

¹ Гарматны В. П. Правядзенне камасацыі ў Палескім ваяводстве II Рэчы Паспалітай... – S. 163.

² Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (ДАБВ). – Ф. 60. – Воп. 1. – Спр. 1433. Рашенне Главной Варшавскай Земскай Комісіі па праекту аб'яднання землі в деревне Колодне гм. Радчицы Столинского повета. – Арк. 4 зв.

30 чэрвеня 1927 г. у азначанай вёсцы меркавалася правесці камасацыю з мэтай паляпшэння абставін землекарыстання¹.

Правядзенне такіх карэнных з тэхнічнага і юрыдычнага погляду змен, як камасацыя, не магло не выклікаць непаразуменняў і канфліктаў паміж удзельнікамі аб'ядноўваемых надзелаў, што стала прычынаю яе значнага зацягвання. У сувязі з гэтым, напрыклад, сяляне вёскі Пераходзічы гміны Бярозава Аліфер і Валенты Дамантовічы спадзяваліся пры камасацыі атрымаць дадатковую зямлю і таму 14 лістапада 1930 г. звярнуліся ў ПАУЗ з прапановаю адвесці на іх карысць землі з навакольнай Давыд-Гарадоцкай ардынацыі, але яе ўладальнік не выказаў на гэта сваёй згоды, акрамя таго, насілі яны характар лясны. На прапанаваную зямлю ў іншым месцы сяляне не пагадзіліся, разам з тым, Дамантовічы не маглі прадстаўляць паўнамоцтвы большасці вяскоўцаў і выступалі толькі ад уласнага імя, таму іх скаргу рашэннем ПАУЗ ад 15 студзеня 1931 г. можна лічыць беспадстаўнай і не браць пад увагу².

Акрамя таго, 22 снежня 1936 г. сяляне вёскі Вайткевічы звярталіся ў ПАУЗ са скаргаю, што камасацыя, якая павінна была палепшыць іх становішча, вельмі зацягнулася і праводзіцца такім чынам, што ў выніку можа толькі пагоршыць іх становішча. У першую чаргу незадавальненне вяскоўцаў выклікала няправільная на іх думку класіфікацыя ўраджайнасці сялянскіх зямельных надзелаў і з-за гэтага запраектаваныя землямерам новыя надзелы не адпавядаюць тым, што былі раней і ў сувязі з гэтым сяляне не маюць ўпэўненасці ў сваёй будучыні. Мясцовая Рада ссялення па словах жыхароў Вайткевіч не праяўляла значнай зацікаўленасці ў лёсе сваіх аднавяскоўцаў, а для сябе запраектавала значна лепшыя за ранейшыя надзелы: так, член Рады Мікіта Дзянісавец задэклараваў, што меў перад камасацыяй каля 90 дзесяцін зямлі, у той час як на самой справе валодаў толькі 64, дзякуючы чаму меркаваў пры камасацыі атрымаць значную дадатковую зямлю. Большасць ж сялян была незадаволена тым, што атрымала новыя надзелы ў асноўным на балотах і няўжытках³.

¹ Дзяржаўны архіў Ровенскай вобласці (ДАРВ). – Ф. 653. – Воп. 1. – Спр. 51. Дело по ликвидации земельной чересполосицы в селе Войткевичи Березовской гмины Столинского повета. – Арк. 28-29.

² ДАРВ. – Ф. 653. – Воп. 1. – Спр. 143. Дело по ликвидации земельной чересполосицы в селе Переходище Березовской гмины Столинского повета. – Арк. 10.

³ ДАРВ. – Ф. 653. – Воп. 1. – Спр. 51. Дело по ликвидации земельной чересполосицы в селе Войткевичи Березовской гмины Столинского повета. – Арк. 57-58.

Пасля працяглага разгляду справы 2 снежня 1937 г. на пасяджэнні ПАУЗ у Брэсце-над-Бугам з удзелам чыноўнікаў з Міністэрства Сельскай гаспадаркі (*Ministerstwo Reform Rolnych*) было вырашана зацвердзіць план камасацыі Вайткевіч, а сялянскія скаргі пакінуць па-за ўвагай, бо на думку прадстаўнікоў дзяржаўнай адміністрацыі праведзеная землямерамі класіфікацыя зямель адпавядае рэчаіснасці, акрамя таго, многія скардзяхчыся сяляне не прысутнічалі на папярэдніх сялянскіх сходах па пытанню камасацыі, таму згодна часткі 4 артыкула 34 закона аб аб'яднанні зямель ад 31 ліпеня 1923 г. не мелі права абскарджваць праект камасацыі вёскі¹.

Адпаведныя скаргі назіраліся амаль у кожнай вёсцы: напрыклад, 24 мая 1927 г. на агульным сялянскім сходзе ў прысутнасці 125 з 153 жыхароў вёскі Калоднае праект камасацыі падтрымала 48, супраць выступіла 77 сялян. Пасля некалькіх разглядаў сялянскіх скарг справу камасацыі гэтай вёскі 22 сакавіка 1929 г. разбірала Галоўная Зямельная Камісія II Рэчы Паспалітай у Варшаве, якая адзначала, што многія сяляне скардзіліся, што атрымалі менш зямлі, чым валодалі раней, але на самой справе ў грашовым каэфіцыэнце атрымалі яе прыкладна столькі ж. Частка вяскоўцаў лічыла, што камасацыя не прынясе чаканых вынікаў і нават створыць яшчэ большы “хаос”, чым перад гэтым, бо ў сумесным карыстанні застаецца каля 1 000 га ў гаі “Марочна”, але так пастанавіла мясцовая рада ссялення, якая падкрэслівала, што азначаныя землі патрабуюць дадатковага абваднення і гэта будзе лягчэй зрабіць, калі яны будуць знаходзіцца ў агульным карыстанні. Скарга ж некаторых сялян на тое, што тэхнік Мікалай Сазановіч, які браў удзел у вызначэнні класіфікацыі зямель і памеры старых надзелаў, перадаў сваім родзічам лепшыя надзелы зямлі і значна больш патрэбнага, была прызнана неадпавядаючай рэчаіснасці, бо ён прымаў удзел толькі на першым этапе працы і не мог рэальна паўплываць на ход справы, бо новыя надзелы вызначаў і размяркоўваў землямер Лаўрыновіч². Пасля працяглага разгляду ўсіх абставін справы 14 верасня 1931 г. праект камасацыі вёскі Калоднае вырашана зацвердзіць³.

Вялікаю перашкодаю польскім уладам пры ажыццяўленні камасацыі стала малазямелле многіх сялян Столінскага павета і недахоп свабоднай

¹ Там само. – Арк. 121-122.

² ДАБВ. – Ф. 60. – Воп. 1. – Спр. 1433. Решение Главной Варшавской Земской Комиссии по проекту объединения земли в деревне Колодне гм. Радчицы Столинского повета. – Арк. 5-6.

³ ДАБВ. – Ф. 60. Воп. 1. – Спр. 1434. Решение Верховного административного трибунала по вопросу комасации земель в деревне Колодно гмины Радчицы Столинского повета. – Арк. 3-3 зв.

ворнай зямлі, якую можна было перадаць на гэтую справу. Так, 20 верасня 1930 г. 35 жыхароў вёскі Пераходзічы гміны Бярозава звярнуліся ў мясцовую павятовую зямельную ўправу з просьбаю аб правядзенні камасацыі іх зямель. У сувязі з гэтым 27 жніўня 1928 г. в. а. столінскага павятовага зямельнага камісара Юзэф Жычынскі прыехаў на месца з мэтай ўдакладнення абставін справы. Пад час разбору заявы падкрэслівалася, што сяляне вёскі Пераходзічы мелі ў сярэднім па 20-25 ворных і па 3-5 лугавых надзелаў, адносіны шырыні якіх да даўжыні адпавядалі як 1 да 50 (агульны абшар складаў каля 1 852 га). З 64 гаспадарак вёскі Пераходзічы II патрабавалася надзяленне дадатковаю зямлёю да 6,6 га зямлі III класа, дзеля чаго неабходны былі 16,07 га. На сходзе прысутнічала 7 малазямельных вяскоўцаў, але яны адмовіліся ад павелічэння сваіх гаспадарак у сувязі з адсутнасцю свабоднай ворнай зямлі¹.

Польскія ўлады надавалі вялікую ўвагу своечасоваму выкананню патрабуемых па камасацыі работ і за спазненне на кожны месяц землямеру пагражала кара ў выглядзе штрафа ў 10% ад сумы аплаты за вызначаныя работы. Так, 25 лістапада 1929 г. землямер Антоні Флісоўскі (Варшава, вул. Наталінская, 5), які ажыццяўляў працы па камасацыі вёскі Старое Сяло гміны Бярозава тлумачыў сваю затрымку са складаннем праекта пазапланавым падзелам мясцовых сервітутных зямель памерам каля 3 800 га, акрамя таго, азначаны праект яму прыйшлося неаднаразова перарабляць у сувязі са скаргамі навакольных жыхароў. Землямер абяцаў прыспешыць сваю працу і прасіў не штрафваць яго ў сувязі са спазненнем выканання прац, таму яго просьба ўладамі была ўзята пад увагу². Разам з тым адзін з яго мернікаў Уладзімір Грэкулаў, па сведчанням жыхароў вёскі Старое Сяло і іспектара Зямельнай камісіі ПАУЗ Міхала Чарнецкага ад 18 чэрвеня 1931 г., з'яўляўся хранічным алкаголікам, часта пазычаў у членаў Рады ссялення і мясцовых заможных вяскоўцаў грошы, піў разам з імі, але вызначыць дакладна за чый кошт і ці з'яўлялася гэта хабарам камісіі не ўдалося. Акрамя таго, Грэкулаў дазваляў сабе абражаць сялян, так, напрыклад, аднаму з іх ён паведаміў, што спецыяльна выдзеліў яму неўрадлівы надзел у гаі "Чысцец", каб той не вытрымаў там цяжкай працы і згінуў³. У сувязі з гэтым камісіяй вырашыла адхіліць У. Грэкулава ад ажыццяўлення работ па камасацыі.

¹ ДАБВ. – Ф. 60. – Воп. 1. – Спр. 1411. Дело об укрупнении земельных участков деревни Переходычи гмины Березов Столинского повета за 1930-1931 годы. – Арк. 1 зв., 29 зв.

² ДАРВ. – Ф. 653. – Воп. 1. – Спр. 74. Дело по ликвидации чересполосицы в селе Старое Село Березовской гмины Столинского повета. – Арк. 11-11 зв.

³ Там само. – Арк. 41, 45.

11 чэрвеня 1935 г. інжынер Казімір Сырэвіч, кіраўнік Аддзела Сельскагаспадарчых вымярэнняў ПАУЗ, прасіў палескага ваяводу не караць яго за спазненне з выкананнем памерных прац пры камасацыі вёскі Лютынск гміны Высоцкай у сувязі з пазапланавым павелічэннем абшару аб'яднання зямель на 154 га (з 1 288 да 1 422) і адсутнасцю ў дастатковай меры дакументаў на права ўладання зямлёю¹. Далейшы ход справы невядомы.

Значную праблему пры ажыццяўленні камасацыі складала пытанне перанясення на новыя надзелы асабістых пабудоў. Звычайна сяляне пераацэньвалі вартасць старых сядзіб і адмаўляліся пераходзіць на землі на ўскраінах вёскі, ішлі на значныя саступкі сваім суседзям, найперш за ўсё ў вызначэнні межаў на іх карысць. Такімі абставінамі карысталіся пераважна маладыя, энергічныя і ўпэўненыя ў сабе сяляне, якія згаджаліся на пакіданне старых сядзіб пры ўмове атрымання дадатковага кавалка зямлі. Дзякуючы працавітасці і настойлівасці гаспадаркі такіх сялян “на канцы палёў” праз 3-8 гадоў амаль нічым не адрозніваліся ад старых гаспадарак, а не раз нават былі лепш апрацаванымі.

Пры складанні дэкларацый на перанясенне пабудоў неаднаразова назіраліся вялікія непаразуменні і канфлікты. Так, 75-гадовы селянін вёскі Старое Сяло гміны Бярозава Эліаш Чурыловіч на працягу доўгага перыяда (больш 5 гадоў) скардзіўся ў органы ўлады і суды рознага ўзроўню, варшаўскія газеты і нават самому Юзэфу Пілсудскаму, што 27 лютага 1930 г. пры складанні праекта камасацыі мясцовы мернік У. Грэкулаў увёў яго як непісьменнага ў зман – паведаміў, што яго хата застанецца на месцы, у той час як адносна падпісанай у прысутнасці Чурыловіча дэкларацыі, той абавязваўся перанесці хату на новае месца. Паводле атрыманых адказаў селяніну паведамлялася, што праект камасацыі вёскі Старое Сяло ўжо зацверджаны і ўносіць у яго якія-небудзь змены забаронена².

Пры ажыццяўленні камасацыі неабходна было адначасова ўрэгуляваць сетку дарог і камунікацый. Напрыклад, 24 лістапада 1934 г. столінскі павятовы стараста звяртаўся ў Дарожны адзел Палескай ваяводскай управы ў сувязі з камасацыяй вёскі Бярэзна гміны Столін па справе размяшчэння дзяржаўнай дарогі Столін – Давыд-Гарадок і вызначэння яе шырыні. 28 студзеня 1935 г. у адказе на зварот старасты адз-

¹ ДАРВ. – Ф. 653. – Воп. 1. – Спр. 107. Дело по ликвидации чересполосицы в селе Лютынск Высоцкой гмины Столинского повета. – Арк. 20.

² ДАРВ. – Ф. 653. – Воп. 1. – Спр. 75. Дело по ликвидации земельной чересполосицы в селе Старое Село Березовской гмины Столинского повета. – Арк. 63.

началася, што шырыня дарогі павінна была складаць не менш 27 метраў, а справу яе размяшчэння суадносна існуючаму на месцы сервітуту належыць разглядаць столінскаму павятоваму дарожнаму аддзелу¹.

Актыўны супраціў правядзенню камасацыі на землях Столінскага павета ў 1921-1939 гг. аказвалі леварадыкальныя сілы. Напрыклад, 5 снежня 1938 г. начальнік Аддзела сельскай гаспадаркі і аграрнай рэформы паведамляў у сакрэтнай справаздачы Аддзелу грамадскай бяспекі Палескай ваяводскай управы, што камасацыя не магла даць патрабуемых вынікаў па прычыне “неразумення сутнасці ажыццяўляемай палітыкі хутарызацыі і з-за ўплыву некаторых мясцовых крыкуноў (вёска Рудня Высоцкай гміны Столінскага павета)... За мінулы (1937 г.) меў месца толькі адзін выпадак супраціву сялян пад час хутарызацыі на падставе гаспадарчых канфліктаў пры яе ажыццяўленні (вёска Адвержыцы Столінскай гміны)”². У цэлым у гэты час прафесія землемера па прычыне незадаволенасці пад час правядзення камасацыі значнай колькасці мясцовых сялян, якія лічылі сябе пакрыўджанымі, а таксама з-за актыўнай падрыўной дзейнасці камуністаў, становілася небяспечнай для здароўя і нават для іх жыцця, напрыклад, як паведамлялася ў гэтай справаздачы ад 5 снежня 1938 г.: “...у вёсцы Нечатава Плотніцкай гміны Столінскага павета псіхічна ненармальны (мясцовы) селянін збіў землемера-выканаўцу работ па хутарызацыі з-за нанесенай яму пад час правядзення хутарызацыі крыўды. Павятовы стараста перадаў (дадзеную) справу пракурору”³.

Увогуле паводле справаздачы палескага ваяводы па стану на 1 красавіка 1937 г. у Столінскім павеце было скамасавана 38 вёсак агульнаю плошчаю зямельных надзелаў у 81 356 га, што складала 46,1% ад патрабуемых работ. Да 1 красавіка 1938 г. уладамі планавалася аб’яднаць надзелы яшчэ ў 13 вёсках павета абшарам у 40 220 га (22,8%)⁴. Варта падкрэсліць, што як адзначаў у сваіх успамінах жыхар вёскі Гарадная Ф. І. Вячорка, аграрная рэформа (і асабліва камасацыя) аказала вельмі вялікі пазітыўны ўплыў на далейшае развіццё заходнебеларускай вёскі (стыль і арфаграфія аўтара ўспамінаў захаваны): “У 1932 г. была закон-

¹ ДАБВ. – Ф. 60. – Воп. 1. – Спр. 2349. Дело о хуторизации земель д. Березне гмины Столин Столинского повета за 1934-1935 годы. – Арк. 12.

² Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: Документы и материалы. В 2 томах. – Т. 2. 1929-1939 / И. П. Ховратович (сост.) [и др.]. – Минск : Беларусь, 1972. – 560 с. – С. 238.

³ Там само. – С. 472.

⁴ Sprawozdanie wojewody Poleskiego na posiedzenie Rady wojewodzkiej w grudniu 1937 r. – Brzesc-nad-Bugiem : Druk Związku Rezerwistów, 1937. – S. 15.

чана ў Гарадной хутарская рэформа. Гэта значыць: што раскіданыя (раней) па ўсёй тэрыторыі (вёскі) палоскі зямлі (былі аб'яднаны, і) кожны (сялянін) атрымаў агульную плошчу сваіх палосак у адным надзеле ды плюс да гэтага працэнтную частку грамадскай зямлі. З'явіліся водрубны. Гэта значыць частка гаспадарак па іх жаданні атрымалі хутары і туды перасяліліся. У вёсцы атрымалася разгрузка, стала менш гаспадарак. З'явілася магчымасць усім атрымаць прысядзібныя надзелы. З'явіліся агароды і ў тых, хто перасяліўся на хутар, і ў тых, хто застаўся ў вёсцы. На хутарах людзі атрымалі (,) акрамя ворыва (,) сенакос, пашу, лес. Такім чынам фактычна ўсе неабходныя ўгоддзі для нармальнага развіцця сялянскай гаспадаркі. За кароткі час да непазнавальнасці змяніўся выгляд сялянскай эканомікі. Дабавілася ў людзей хлеба, сена, жывёлы. У кожнага селяніна з'явіўся асабісты лес... З'явілася сечкарні, малацілкі, а дзе-нідзе нават ровары... Дабрабыта ў людзей заўважна дабавілася, але працы не паменшала, а хутчэй наадварот. Стала больш жывёлы, значыць, трэба больш нарыхтоўваць ці купляць сена, патрабавалася больш пастухоў. Дабавілася ворыўнай зямлі: значыць, трэба было яе апрацаваць, сабраць і перапрацаваць ураджай. Таму людзі, як тады казалі, "света Божага з-за працы не бачылі"¹.

Падводзячы вынікі, трэба адзначыць, што правядзенне польскімі ўладамі ў Столінскім павеце ў 1921-1939 гг. камасацыі садзейнічала ліквідацыі цераспалосіцы, вылілася ў паўсюднае насаджэнне эканамічна моцных фермерскіх гаспадарак, здольных не толькі забяспечваць сябе самастойна, але і пастаўляць прадукты на рынак. Дзякуючы правядзенню камасацыі паляпшалася якасць апрацоўкі зямлі і адпаведна ўзрастала яе ўраджайнасць і агульны збор культур. Камасацыя змяншала колькасць сялянскіх працадзён, неабходных для апрацоўкі асабістага надзела, садзейнічала станаўленню капіталістычных адносін у аграрнай сферы рэгіёна, у выніку чаго для мясцовых сялян ствараліся значныя магчымасці весці гаспадарку рацыянальна, але не ўсе з іх змаглі гэтым скарыстацца з-за адсутнасці дастатковых сродкаў.

¹ Чарнякевіч І. С. Асоба ў працэсах змен на Заходнім Палессі ў XX стагоддзі: ўспаміны Ф. І. Вячоркі / І. С. Чарнякевіч // Личность в истории: героическое и трагическое. Пятая міжнародная навукова-практычная канферэнцыя, Брэст, 23-24 студзеня 2011 г. – Брэст: БрГУ ім. А. С. Пушкіна, 2012. – 288 с. – С. 251.

Польська постановка українського питання в системі міжнародних відносин на початку 1920-х рр.

Соціальні наслідки Першої світової війни створили сприятливі умови для державницького самовизначення українського і польського народів. Але політичне підґрунтя створення національних держав обох народів було різним. Поляки відновлювали державність, втрачену ще у XVIII ст., а українці мали розбудувувати власну державність з нуля. Тому для поляків склалась сприятлива міжнародна кон'юнктура у відновленні їх державності, чому сприяла політико-правова база польської державності XVIII ст., її територіальні межі, а також чисельність польського народу. Відповідно, польська державність становила для країн-переможниць у Першій світовій війні доволі значний геополітичний інтерес. Українське суспільство протягом громадянської війни показало свою не готовність до розбудови власної державності, панування анархістських і пробільшовицьких настроїв, а тому спроби створення української державності не отримали належної міжнародної підтримки і не становили значного політичного інтересу для великих держав. Проте інтерес до українського державотворення виявляє, у першу чергу, Польща, і мотивація цього інтересу виходила з потреби встановлення кордонів і гарантування власної безпеки в регіоні, що мало подальші плани, які полягали у забезпеченні польського політичного домінування в Центральній Європі.

Власне, через призму українського самовизначення Польща на початку 1920-х рр. розглядала українське питання та систему міжнародних відносин і була змушена його ініціювати, але після укладення Ризького мирного договору із УСРР 18 березня 1921 р. польська дипломатія здійснює активну протидію актуалізації українського національного питання. Польська позиція в українському питанні на початку 1920-х рр. активно розглядалась, особливо у період після здобуття Україною незалежності. Цій проблематиці присвятили увагу дослідники які здійснили сміливу спробу проаналізувати процес становлення кордонів України в історичній ретроспективі¹. Б. Тищик здійснив аналіз проблеми міжнародного статусу ЗУНР та впливу на цю пробле-

¹ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. – К.: «Основи», 1994. – 168 с.

му польської зовнішньої політики¹. Ключове значення у процесі формування польської політики щодо українського питання в системі міжнародних відносин мав Ризький договір, процес укладення і політичні наслідки якого проаналізував Б. Скляренко². Польськими дослідниками також аналізувалось українське питання в польській зовнішній політиці, але Україна розглядалась виключно як об'єкт політики держав відповідного періоду³. Але, незважаючи на значні розробки окремих доволі складних проблем польської політики в українському питанні, комплексної реконструкції польського бачення цього питання в системі міжнародних відносин на сьогодні не здійснено. Тому метою статті є здійснити реконструкцію польської позиції щодо українського питання в системі міжнародних відносин на початку 1920-х рр.

Польський варіант постановки українського питання в системі міжнародних відносин слід розглядати еволюційованим у часі, і ця еволюція пройшла три етапи: до радянсько-польської війни та в її ході, у процесі мирних переговорів із РСФРР та УСРР і у процесі подальшого конструювання системи відносин із державами Центральної Європи. Крім того, українське питання мало різноманітний зміст у відносинах Польщі із кожною з великих держав Європи, із РСФРР та із державами Центральної Європи. Власне, за позицією Польщі у відносинах із кожною з цих держав і можливо реконструювати цілісну картину польської постановки українського питання.

На 1920-й рік польська політична верхівка чітко усвідомлювали, що відновлення Польської державності в межах Речі Посполитої 1772 р. неможливе, зважаючи на соціальні наслідки революційних подій і Громадянської війни на українських територіях. Тому Польща прагне реалізувати проголошену нею раніше мету у формі створення на українських територіях Правобережного Подніпров'я сфери польського впливу. Відповідно, Польща прагне розбудовувати відносини із УНР на засадах патронату зі свого боку. Системні відносини із УНР для Польщі було встановити надзвичайно складно, зважаючи на нестабільний характер цієї держави і слабкого контролю з її сторони українських тери-

¹ Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918-1923). Історія держави і права / Тищик Б. – Львів: Тріада-плюс, 2004. – 392 с.

² Скляренко Б. Є. Україна і Ризька мирна конференція (1920 - 1921 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Б. Є. Скляренко. - К., 2000. - 20 с.

³ Łossowski P. Z dziejów polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej – Ministrowie Skirmunt, Narutowicz, Skrzyński / Piotr Łossowski // Kwartalnik historyczny. Rocznik XCV. – 1988. – №3. – S. 17-45.

торій. Водночас, Польща цілком тверезо оцінювала доцільність створення української держави, але вбачала, що її західним кордоном має бути кордон Російської імперії з Австро-Угорщиною із включенням до складу Польщі Волинської губернії. Польща іще за договором, укладеним з представником УНР Курдиловським від 24 травня 1919 р., отримала відмову від претензій на Східну Галичину і Волинь, зважаючи на значний вплив польської культури в тому краї¹. Тому як території у складі Польщі розглядалися лише ті, на яких зберігався значний польський соціально-економічний вплив, решта мали реалізувати українську державність. На міжнародній арені в українському питанні польську позицію було чітко сформульовано лише щодо Східної Галичини, Волині і Холмщини і щодо цих територій вдається отримати підтримку зі сторони Франції на їх включення до складу Польщі.

Території на схід від вказаних, які Польща вважала сферою своїх інтересів, були до весни 1920 р. ареною громадянської боротьби і, у зв'язку з політичною нестабільністю на них, країни Антанти не могли визначитися з їх політичним майбутнім. Більше того, Д. Ллойд-Джордж вважав, що більшовицька влада на них є вибором населення і цей вибір ламати не слід². На відкриту інтервенцію не наважувалась жодна із країн-переможниць. Водночас, жодна з цих держав не готова була визнати ні Радянську Росію, ні квазідержавні утворення на її території, включаючи УСРР. Тому, зважаючи на невтручання країн-переможниць, Польща отримала сприятливі можливості визначати становище територій на схід від її тимчасового кордону, тим більше, що їй слід було отримати визнання цього кордону сусідньою державою на сході.

На першому етапі постановки українського питання Польщею визначальну роль відгравали її відносини із РСФРР, за ініціативи якої було відновлено діяльність урядів УСРР і БСРР³, території яких, фактично, перебували в становищі окупованих Червоною Армією. На переговорах із радянською стороною в лютому 1920 р. Польща висунула вимоги за зразком Брест-Литовського договору, як цю польську позицію було охарактеризовано радянськими представниками. Польща ви-

¹ Договор между делегатом Директории Б. Курдиновским и премьер-министром Польши И. Падеревским (24 мая 1919 г., Варшава) // Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан... – С. 118.

² Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах / Д. Ллойд Джордж. – У 2 т. – Т. 2. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – С. 276.

³ Записка Г. В. Чичерина по вопросу о независимости Украины. 9 февраля 1920 г. №11/89. В Политбюро ЦК РКП. Копия т. Ленину // Польско-советская война... – С. 43-44.

магала звільнення українських територій від військ Червоної Армії і створення умов для самовизначення населення цих територій. Тобто, польська сторона ставить питання про її виняткову участь у вирішенні долі цих територій. Власне, ідея «буферизації» східного кордону Польщі, яка полягала у сприянні створенню на східному кордоні Польщі української держави в якості буфера між Польщею і РСФРР, і спричинила радянсько-польську війну, котра завершилась укладенням 24 жовтня 1920 р. прелімінарного мирного договору між Польщею, з одного боку, та РСФРР і УСРР з іншого.

Головним досягненням укладення прелімінарного договору із Польщею РСФРР вважала дипломатичне визнання зі сторони Польщі УСРР і БСРР¹. Це, на думку радянського керівництва, було гарантією відмови Польщі від політики «буферизації» свого східного кордону². В обмін на визнання Польщею правосуб'єктності УСРР радянська делегація змушена була погодитись на створення так званого «польського коридору», який включав у себе ряд етнічно українських і білоруських територій колишньої Російської імперії. Слід зауважити, що 9 жовтня 1920 р. відбулась окупація польськими військами під командуванням генерала Л. Желіговського Віленської області з метою недопущення створення спільного кордону між РСФРР і Литвою³, оскільки остання могла бути транзитером у сполученні між Радянською Росією і Німеччиною⁴. Дана польська акція стає додатковим стимулом для РСФРР у погодженні на створення «польського коридору» для якомога швидшого замирення з Польщею. Отже, ізоляція Радянської Росії від Німеччини польськими територіями була доконаним фактом і для РСФРР головним завданням було отримати максимально вигідні умови відносин із Польщею. У першу чергу, РСФРР прагнула забезпечити існування єдиного суб'єкта міжнародного права який би представляв на міжнародній арені українців, а саме УСРР. Крім того, поява Польського коридору надавала РСФРР право включити до мирного договору із Польщею статтю про гарантії прав національних меншин і наявність у подальшому можливості висувати вимоги щодо їх дотримання.

¹ Стенограма засідання 2-й Чрезвычайной Сессии ВЦИК Советов по вопросу ратификации договора о прелиминарии и прелиминарных условиях мира с Польшей. [23 октября 1920] // Польско-советская война... – С. 104.

² Деша Г. В. Чичерина по вопросу обмена военнопленными и польского коридора. 24 ноября 1920 г. Иоффе, Рига // Польско-советская война... – С. 97-98.

³ Там само. – С. 122.

⁴ Стенограма засідання 2-й Чрезвычайной Сессии ВЦИК Советов по вопросу ратификации договора о прелиминарии и прелиминарных условиях мира с Польшей... – С. 97-99.

В цілому результатом роботи Ризької конференції стає започаткування нетривалого періоду функціонування у Центральній Європі «Ризької» системи міжнародних відносин. «Ризька» система міжнародних відносин сформувалась на основі мирних договорів між РСФРР і Польщею, Латвією й Естонією, а також мирного договору між УСРР і Польщею й договорів, які, по суті, були угодами про взаємне визнання держав-спадкоємців колишньої Російської імперії. Стану війни між УСРР і Латвією та Естонією не було, а отже й не було підстав для укладення мирного договору¹, що стало прецедентом інтеграції УСРР до системи міжнародних відносин, побудованої на версальських принципах, шляхом визнання її правосуб'єктності.

Поряд із дипломатичними надбаннями радянських держав ключове значення у польській політиці в українському питанні відіграла позиція Великобританії. Адже саме ця держава була кредитором більшості країн континенту і мала інструменти аби поживавити економічне життя Європи. Великобританія була послідовним противником створення багатонаціональної Польщі в результаті включення до її складу Східної Галичини, Волині і Західної Білорусії. Тому лордом Керзоном було запропоновано кордон Польщі без включення до її складу Східної Галичини. Великобританія прагнула не допустити здобуття Польщею контролю нафтових родовищ, цю позицію зумовлювала союзницька близькість Польщі до Франції. Великобританія прагнула забезпечити за собою монополію на контроль світових нафтових родовищ. Крім того, британська дипломатія не приховувала свою прихильність до самовизначення українського населення Східної Галичини, відповідну позицію озвучував британський прем'єр-міністр Д. Ллойд-Джордж. До 1923 р. політичні кола Східної Галичини і уряд ЗУНР у Відні активно лобіювали у Великобританії підтримку самовизначення краю.

Польща, у свою чергу, 1921 р. розгорнула лобіювання визнання Великобританією східного кордону Польщі відповідно до Ризького договору, уникаючи самовизначення Східної Галичини. У квітні 1922 р. міністр закордонних справ Польщі К. Скірмунт вів переговори із Д. Ллойд-Джорджем про підтримку британською стороною обговорення питання східних кордонів Польщі на базі Ризького договору².

¹ Доклад Э. Квирина Наркоминодел т. Раковскому, ЦК КП(б)У т. Косиору, ЦК РКП т. Крестьянскому, Наркоминодел т. Чичерину. 30 ноября 1920 г. // ЦДАВО України. – Ф. Р-4 сч. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 11.

² Łossowski P. Z dziejów polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej... – S. 19.

На стороні Польщі була позиція Франції, яка мала найбільші збройні сили на континенті й можливості забезпечувати баланс сил. Ця держава намагалась ізолювати один від одного потенційно небезпечні для стабільності Версальської системи держави, як РСФРР, Німеччину, Угорщину і Болгарію, а Польща у цій французькій політиці відігравала ключову роль. Про вплив Франції на політику Польщі свідчить факт, що радянське керівництво було переконаним, що Польща здійснювала реалізацію проекту відмежування Радянської Росії від Німеччини за ініціативою Франції, зважаючи¹, що в ході Ризької конференції Польща паралельно проводила консультації із Францією².

У контексті французької політики Польщею було здійснено окупацію Віленської області, що мало позбавити Радянську Росію можливості здійснювати свій транзит вантажів до Німеччини в обхід території Польщі.

Польща мала, згідно політики Франції у Центральній Європі, відігравати роль «східного бар'єру», який мав не допустити сполучення між Радянською Росією і Німеччиною³. Саме така позиція Франції відіграла ключову роль у озброєнні Польщі, проти чого категорично виступали Прем'єр-міністр Великобританії Ллойд-Джордж і Президент США Вільсон. Крім того, Польський східний кордон мав мінімізувати протяжність кордону Радянської Росії із іншими державами Центральної Європи і, фактично, він мав протяжність на 1920 р. лише із тими державами, з якими Радянська Росія мала стан війни або складні стосунки, як із Румунією «бессарабська проблема». Тому, фактично, Польща своїм мирним договором 1920 р. із РСФРР і УСРР створила типовий варіант мирного договору із радянськими республіками. За цим типовим договором бралися принципи для договорів із Латвією, Естонією та Фінляндією. Польща дану перевагу надалі використовувала для формування державами, які були сусідами СРСР у Центральній Європі, спільної політики.

Важливе значення для формулювання польської позиції в українському питанні мало створення за підтримки Франції блоку Мала Антанта, який мав антиугорську спрямованість. Франція розглядала

¹ Доклад А. А. Иоффе о ходе переговоров с Польшей в Риге. Доклад №8. [6.XII.1920] // Польско-советская война... – С. 145.

² Докладная записка А. А. Иоффе о ходе мирных переговоров с Польшей. 3 октября 1920 г. №3, г. Рига // Польско-советская война... – С. 82.

³ Andrzej M. Brzeziński Problemy rozbroenia w polityce zagranicznej Polski (1919-1925) / M. Andrzej // Kwartalnik historyczny. Rocznik XCV. – 1988. – №3. – S. 48.

необхідність політичного зближення цього блоку і Польщі. Процес створення Малої Антанти для Польщі мав розв'язати українське питання остаточно, оскільки саме від цього залежали її відносини із країнами цього блоку, до зближення із яким Польщу активно штовхала Франція. Польща активно розвивала свої відносини із Румунією навколо питання визнання нею права Польщі на Східну Галичину в обмін на підтримку Польщею антигабсбургської політики Румунії¹ і тут було досягнуто домовленості між обома сторонами. Відповідна політика Румунії стосувалась Угорщини, яка офіційно була монархією на чолі із Габсбургами. Польща виявила готовність на погіршення відносин із Угорщиною заради зближення із Румунією та закладення вже договором 1921 р. союзницьких відносин.

Інакшою була ситуація у відносинах Польщі з іншою державою Малої Антанти, Чехословаччиною, зважаючи на територіальну суперечку навколо Тешинської Сілезії, яку за рішенням Ради послів країн Антанти від 28 липня 1920 р. було включено до складу Чехословаччини. Крім того, Чехословаччина мала власну позицію щодо статусу Східної Галичини. Результати польсько-радянської війни спонукають Польщу до ревізії рішення Ради послів Антанти від 28 липня 1920 р. про поділ Тешинської Сілезії між Польщею і Чехословаччиною².

На початку січня 1921 р. зі сторони Чехословаччини поширюється чутка про висунення ідеї протекторату Малої Антанти над Східною Галичиною в якості упереджувального кроку щодо ревізії Польщею рішення по Тешинській Сілезії³. 9 січня в Чехословаччині починається розробка ідеї створення господарського блоку в Центральній Європі за участі Чехословаччини, Польщі, Югославії, Румунії і, можливо, Австрії. В рамках цього зближення було передбачено надати зі сторони Чехословаччини жест симпатії Польщі висловленням чехословацької позиції щодо Верхньої Сілезії, території, яка була спірною між Польщею й Німеччиною чи Східної Галичини у якості запоруки зближення двох держав⁴. Зауважимо, що Східна Галичина для Чехословаччини була важливою в якості спільного кордону із Радянськими Республіками для розвитку торгівельних відносин. Так само, цей регіон був важливий і

¹ Łossowski P. Z dziejów polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej... – S. 20.

² Kamiński M. K. Stosunki polityczne pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką (styczeń-maj 1921 r.) / M. K. Kamiński // Kwartalnik historyczny. Rocznik CV. – 1998. – № 4. – S. 35.

³ Ibid. – S. 37.

⁴ Ibid. – S. 38.

для Польщі, яка за Ризьким договором заклала підвалини торгівельної і виробничої кооперації із РСФРР та УСРР¹. Тому за Східну Галичину між Польщею і Чехословаччиною розгорнулася справжня боротьба.

Несподівана позиція Чехословаччини спричинила у польського державного керівництва підозри про сприяння формуванню серед українців Східної Галичини антипольської і прочехословацької орієнтації. Тому Президент Чехословаччини Е. Бенеш запевняв польського міністра закордонних справ К. Скірмунта, що Чехословаччина не надає підтримки українцям в Східній Галичині і, взагалі, байдужа до цього регіону². У той же час Франція проводить чітку лінію на недопущення зближення Польщі із Угорщиною, стимулюючи свого союзника до створення антибільшовицького блоку із Румунією³. У цьому вагоме значення мало включення до складу Польщі Східної Галичини заради отримання нею спільного кордону із Румунією і відвернення польських інтересів від прагнення відокремити Підкарпатську Русь від Чехословаччини заради здобуття Угорщиною спільного кордону з Польщею, а такі погляди були присутні в середовищі польської правлячої еліти.

Польську концепцію українського питання також визначало прагнення створити у Центральній Європі антирадянський блок зі своїм домінуванням у ньому. Особливе місце займало питання відносин із Румунією, із котрою РСФРР і УСРР не мали дипломатичних відносин із-за бессарабської проблеми. Після укладення Ризького договору Румунія починає шукати шляхи зближення із Радянськими Республіками. У той же час і союзник Румунії по Малій Антанті Чехословаччина виявила інтерес до УСРР і виступила проти анексії Східної Галичини Польщею, підтримуючи ідею Великобританії про передачу Східної Галичини під протекторат Антанти та прагнула побудувати дорогу до УСРР через територію Румунії. І 1 жовтня 1921 р. Г. Чичерін надсилає телеграмою Х. Раковському установку щодо відносин із Румунією, у котрій вказувалось, що румунський нейтралітет за будь-яку ціну був актуальний у період війни із Польщею аби уникнути збільшення протяжності фронту в разі вступу у війну Румунії. Оскільки із Польщею укладено мирний договір, то слід розгорнути дипломатичний тиск на Румунію, зокрема і у питанні прикордонних інцидентів.

¹ Ibid. – S. 42.

² Ibid. – S. 46.

³ Ibid. – S. 48.

На території Румунії було сконцентровано до 20 тис. бійців армії УНР, багато із яких перебравалися із Польщі. Також, за інформацією радянської розвідки на 15 березня 1922 р., під тиском Франції П. Врангель укладає в Кишиневі угоду із С. Петлюрою, згідно якої ним визнається незалежність України, а її територія розглядалась лише як місце спільних дій проти більшовиків. Крім того, напередодні Генуезької конференції С. Петлюра займався організацією у Відні всеукраїнського конгресу, який мав актуалізувати на міжнародній арені українське питання і дати інформаційний привід щоб завадити визнанню УСРР на Генуезькій конференції.

Зрештою, 6 листопада 1921 р. в Празі К. Скірмунтом і Е. Бенешем було підписано таємний протокол, за яким Чехословаччина погоджувалась надавати дипломатичне сприяння Польщі у включенні до її складу Східної Галичини на основі Ризького договору, а Польща погодилась на протидію реставрації династії Габсбургів¹. Тому Польща, фактично, надала підтримку створенню антиугорського союзу Малої Антанти, уклавши окремо із Румунією та Чехословаччиною угоду про не підтримку нею реставрації влади династії Габсбургів у Центральній Європі. Відповідно, отримавши собі сприятливі умови для анексії Східної Галичини завдяки згоді на її включення до свого складу зі сторони сусідніх із регіоном держав Румунії і Чехословаччини, Польща опинилась у стані конфронтації із Угорщиною.

Питання Східної Галичини після дипломатичної підготовки її анексії Польщею було остаточно вирішено Радою послів Антанти 14 березня 1923 р. на користь вкочення тієї території до складу Польщі. Найбільш активним лобістом польської позиції була Франція, якій потрібно було посилення Польщі у світлі невдалої окупації Рурської області. Тривогу посилював Рапалльський договір 1922 р. і його поширення на союзні із РСФРР Республіки, пов'язані Робітничо-селянським договором 1920 р.

Активний протест проти включення Східної Галичини висловив СРСР, мотивуючи його положенням Ризького договору, а саме, що, відмовившись від претензій на Східну Галичину, він не давав згоду на її анексію Польщею².

¹ Łossowski P. Z dziejów polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej... – S. 23-24.

² Нота Правительства РСФСР Правительством Франции, Великобритании, Италии. 13 марта 1923, №120; Нота Правительства РСФСР Правительством Франции, Великобритании, Италии. 13 марта 1923, №122 // Документы внешней политики СССР. – У 24 т. – Т. 6. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1962. – С. 223-225.

Отже, Польська позиція в українському питанні на міжнародній арені пройшла декілька етапів еволюції, відіграючи ключове значення у формуванні Польщею власного зовнішньополітичного курсу. Першим етапом було сприяння створенню формально незалежної української національної держави, яка мала би слугувати буфером між територією Польщі й РСФРР. Власне, війна із Радянськими Республіками і мала забезпечити реалізацію цієї мети. Але результати радянсько-польської війни дали Польщі розуміння, що для неї буде більш доцільним і вигідним визнання суб'єктом міжнародних відносин УСРР і створення в регіоні Центральної Європи блоку держав на антирадянській основі за власного лідерства у тому блоці. Ситуація для цього сприяла, оскільки Румунія потребувала опори заради створення сприятливої ситуації у переговорах із УСРР і РСФРР, а тому у неї не було альтернативи союзу із Польщею. Крім того, Польща здійснила ряд заходів, спрямованих на зближення із державами Малої Антанти на антигабсбургській основі. Тому Польща мала завершити вирішення на свою користь питання Східної Галичини, що дало би їй власні нафтоносні родовища і посилило б її позиції у відносинах із Францією, крім того, це питання було важливим як база врегулювання суперечностей із Чехословаччиною. Польща мала, зрештою, завершити спір щодо Тешинської Сілезії і взаємовизнання інтересів Польщі в Східній Галичині і Чехословаччини в Тешинській Сілезії мало забезпечити зближення тих держав. Зрештою, прагнення Франції посилити Польщу в світлі її невдач у окупації Руру остаточно визначило її позицію у питанні Східної Галичини. Водночас, правосуб'єктність УСРР, яка була вигідною Польщі з точки зору переведення питання щодо національних прав українського населення Східної Галичини у двосторонній формат відносин із УСРР, мала побічні наслідки щодо політики Польщі в Балтійському морі. Але польська сторона чітко розуміла бутафорський характер української радянської державності, яка не могла скористатися польськими дипломатичними поступками в Ризькому договорі без відповідної позиції РСФРР. Тому вирішення питання правосуб'єктності УСРР і анексія Східної Галичини створили умови для зосередження Польщі на створенні антирадянського блоку за її домінуванням в ньому.

Системний розгляд проблеми постановки і просування українського питання на міжнародній арені Польщею дає можливість у подальшому вивчати більш змістовно і системно позиції у цьому питанні інших держав Центральної Європи.

Зовнішньополітичні ресурси Російської Федерації

Потенціал будь-якої країни, у т. ч. й геополітичний, визначається передусім її ресурсними можливостями. Саме ресурси дають змогу державі проектувати свій зовнішній вплив на інших учасників світової політики. Загалом, під зовнішньополітичними ресурсами розуміється потенціал країни, котрий може бути задіяний у вигляді цілеспрямованих акцій. Визначено, що зовнішньополітичні ресурси є як матеріальні (територіальні, економічні, військові) так і нематеріальні (морально-психологічні, ідеологічні, інформаційні). Саме ж зовнішньополітичне планування, якщо його розглядати у спрощеному вигляді, відбувається за наступною схемою: зовнішньополітичні інтереси – зовнішньополітичні цілі і завдання.

Аналіз ресурсної структури РФ дає підстави стверджувати, що практично всі наявні зовнішньополітичні засоби навряд чи в найближчій перспективі дадуть змогу Росії повернути статус наддержави, втрачений з крахом Радянського Союзу. Тому головними завданням автора статті буде зосередження уваги на таких ресурсах як економіка та територія РФ і визначення здатності Москви з їх допомогою проектувати геополітичний вплив на євразійському просторі.

Одним із факторів послаблення геополітичних позицій РФ є диспропорція її ресурсного балансу. Якщо, наприклад, РФ є країною з найбільшою у світі територією, то за кількістю населення вона займає вже дев'яте місце з населенням близько 143 млн чол. Хоча, як відомо, на момент розпаду СРСР у Росії проживало 148,2 млн чол. До того ж Москві досі не вдається вирішити проблему депопуляції населення, оскільки тенденція до його скорочення, не дивлячись на об'ємні програмні заходи щодо стимулювання народжуваності, а також повернення російського населення на батьківщину та залучання мігрантів з країн СНД, зберігається. Крім того, чисельність населення є важливим чинником геополітичного контролю території держави. Як приклад, настороженість у російських можновладців викликає Далекий Схід і Сибір, що межують з демографічно розвиненим Китаєм¹.

¹ Мальгин А. Механизм депопуляции в условиях рынка рабочей силы [Электронный ресурс] / А. Мальгин. – Режим доступа: <http://derzava.com/statji/malygin-dep.html>.

Вагомим чинником при визначенні геополітичної стратегії РФ виступає етноконфесійний склад населення, котрий включає християнсько-православну та ісламську складову. Є всі підстави сьогодні називати РФ національною державою, оскільки частка росіян від загальної кількості населення складає понад 80%. При цьому друге місце за чисельністю населення у розмірі 3% посіли татари – тобто неслов'янська меншина. З поглибленням суверенізації республіки Татарстан останні можуть претендувати на участь у формуванні геополітичної стратегії РФ у контексті т. зв. національного лобі. Таким чином, на фоні спадковості зовнішньої політики, яка декларується на федеральному рівні проглядається рецепція «мусульманської картини світу», яка теоретично може претендувати на те щоби стати складовою геополітичного розвитку РФ¹.

Не в кращому стані перебуває і такий ресурс як збройні сили, стан котрих прямо пропорційно залежить від економічного стану держави. Хоча російська армія є однією з найчисельніших армій світу (нараховує біля 1 млн чол.) та має один з найвищих кількісних показників основних видів озброєння, вона не позбавлена цілої низки проблем, серед яких застарілість бойової техніки, недостатнє фінансування модернізації існуючих і розробки новітніх видів озброєнь, проблеми кадрового складу та мобілізаційного резерву тощо².

Таким чином, з розпадом СРСР виникла значна асиметрія зовнішньополітичної ресурсної структури РФ, що безумовно позначається на геополітичних можливостях цієї країни. Як матеріальні так і нематеріальні існуючі ресурси вже не забезпечують Росії статусу трансконтинентальної наддержави.

Світлана Калантиренко (Ніжин)

Сучасний стан козацтва на Чернігівщині

Сучасне українське козацтво – явище своєрідне, що перебуває між традицією, адже є частиною нашої національної історії, та модернізацією, оскільки, відродившись в нових історичних умовах, виконує іншу

¹ Там само. – С. 98.

² Жаде З. А. Национальные интересы и безопасность России в контексте геополитики / З. А. Жаде [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnye-interesy-i-bezopasnost-rossii-v-kontekste-geopolitiki>

функцію та відіграє іншу роль. Так, як однією з найгероїчніших епох української історії була доба козацтва, то не дивно, що саме воно стало об'єктом соціальної реконструкції в сучасному суспільстві¹.

Козацтво Чернігівщині відродилося в ході національного піднесення та боротьби за незалежність України у 1991 році. Безпосередніми стимулами його створення стали козацькі свята на острові Хортиці у 1990-1991 роках, організовані націонал-демократичними силами України, а також походи «Дзвін-90» та «Козацькими шляхами», організовані націонал-демократичними силами Чернігівщини. Там і там брали участь чернігівські козаки – так серед них народилася ідея згуртувати свої сили в одній організації заради служіння Україні. Перша Установча рада Козацького товариства Чернігівщини і Чернігівського полку відбулася 18 травня 1991 року в приміщенні Чернігівського музею Михайла Коцюбинського, у роботі якої взяли участь представники низки районів області, козаки Козацького товариства Київщини на чолі з отаманом Євгеном Петренком.

Установча рада затвердила статут організації, назву, символіку та обрала крайову старшину. Крайовим отаманом було обрано 27-річного чернігівця Володимира Бичека, який щойно повернувся з Литви, де проходив строкову військову службу в учбовому центрі повітряно-десантних військ, а перед цим працював другим секретарем райкому комсомолу і вчителем історії. Саме з цього дня і почався активний розвиток козацтва на вже незалежній Чернігівщині².

Станом на 2013 рік на Чернігівщині діють 14 козацьких товариств. Вони працюють як громадські організації, і діяльність багатьох з них не обмежується тільки культурною складовою³. Найпомітнішими у своїй діяльності, є такі козацькі організації, як Чернігівський курінь Козацького Війська Запорозького Низового (КВЗН), Чернігівська обласна організація «Українське реєстрове козацтво», Прилуцький козацький полк ім. Петра Сагайдачного, Ніжинський полк, «Деснянська козацька флотилія», «Чернігівський окремих козацький полк Георгія Побідоносця», Ічнянський полк, Батуринський полк та ін.

¹ Лосев І. Чиє козацтво, чий козаки? [Електронний ресурс] / І. Лосев. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1816064.html>.

² Сучасне козацтво: Двадцятиліття Козацького товариства Чернігівщини та Чернігівського полку Українського козацтва [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hetman.tv/nomera/2011/2011-3-4-39/21.html>.

³ У Чернігові відзначили День українського козацтва [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/news/111112-u-chernigovi-vidznachili-den-ukrayinskogo-kozactva>.

Розпорядженням голови облдержадміністрації № 17 від 26 січня 2012 року «Про склад Ради Українського козацтва Чернігівської області» було прийнято положення про Раду Українського козацтва Чернігівської області. За цим положенням Рада Українського козацтва Чернігівської області (далі — Рада) є консультативно-дорадчим органом Чернігівської обласної державної адміністрації, утвореним для сприяння забезпечення координації заходів з розвитку козацтва в області. Основними завданнями Ради є: координація заходів з розвитку козацтва в області між органами виконавчої влади, місцевого самоврядування та громадськими організаціями, статутна діяльність яких пов'язана з відродженням традицій козацтва в Україні; участь у розробленні та реалізації заходів державної політики у сфері розвитку козацтва; сприяння розвитку козацького руху в області. Рада, відповідно до покладених на неї завдань: здійснює аналіз стану розвитку козацтва в області; готує рекомендації щодо тенденцій та напрямків розвитку традицій козацтва; бере участь у розробці проектів розпоряджень голови облдержадміністрації щодо розвитку козацького руху в області з питань: відродження та розвитку історичних, патріотичних, військових та культурних традицій козацтва в області; залучення козацтва до військово-патріотичного виховання та допризовної підготовки молоді; організації фізкультурно-спортивної та культурно-просвітницької роботи серед молоді; підготовки регіональних програм та надання пропозицій щодо розробки державних програм розвитку козацтва в області; сприяння охороні пам'яток історії та культури, природоохоронній та науково-пошуковій роботі, відновленню історичних назв, пов'язаних з історією козацтва на Чернігівщині; проводить інформаційно-роз'яснювальну роботу щодо відродження та розвитку історичних, патріотичних, культурних і господарських традицій козацтва в області¹. Утворення цієї Ради є двохзначним явищем для чернігівського козацтва, так як з одного боку влада тепер допомагає втілювати плани козаків у життя і козацькі організації тепер мають стали об'єднаними, а з іншого козаки почали попадати під її вплив та певним чином контролюватися.

Все ж за роки незалежності України можна виділити значні досягнення чернігівських козаків. Розвиток козацтва на Чернігівщині — це поєднання відродження козацьких національних традицій і фізичної підготовки. Вони проводять різноманітні фестивалі та самі приймають

¹ Нормативні документи [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://cg.gov.ua/index.php?id=26599&tp=0>.

участь як в українських, так і в зарубіжних заходах. Відроджують монастирі. Проводять роз'яснювальну роботу з молоддю. Їхня діяльність спрямована на патріотичне виховання українців в дусі загальнодержавних цінностей, козацьких традицій, на сприяння відродження й розвитку козацьких чеснот і звичаїв. Організації здійснюють освітянську та патріотично-виховну роботу, що включає різноманітні заходи та акції: проведення творчих вечорів, концертів, козацьких спортивних змагань, походів, конкурсів малюнків.

Найпопулярнішим чернігівським фестивалем є «Чернігів — місто козацької слави». Це можливість доторкнутися до національних традицій, пізнати своє походження і волелюбну сутність славетних предків. Вже дев'ятий рік поспіль на Покрову козаки влаштовують поєдинки, співають пісень, розповідають про козацькі традиції, пригощають всіх кулішем. Для дітей проводяться тематичні ігри, тобто козаки роблять все можливе, щоб чернігівці не забували свого славного минулого¹.

Неодноразово проводиться Міжнародний фестиваль «Прилуцький герць». Гармати, шаблі і пістолі – все це допомагає поринути в козацьку добу. В повній козацькій готовності на Прилуцьке поле з'їзжаються козаки з усієї України².

Безперечно часто відбуваються козацькі свята та фестивалі в гетьманській столиці – Батурині. Там проходять концерти, виставки, показові бої і т. д., організовані козаками³.

Осередком козацького життя на Чернігівщині є «Соколинний хутір» в селі Петрушівка на Ічнянщині. Будь-хто може відчутти козацький дух, відвідавши «хутір». Отаманом тут є Микола Череп. Він знає все про виникнення козацтва, характерництво, лицарство, бойові та військово-прикладні мистецтва, етнографію, музейну та навігаційну справи, козацькі ремесла і т. д., і т. п. Часто відвідує Ічнянський та Прилуцький центри творчості дітей та юнацтва. Ініціював пан Микола у середніх школах району і конкурс «Українське козацтво, лицарство та духовність». Власноруч зібрав всі експонати, які знаходяться на території⁴.

¹ Вітковська І. Козацький фестиваль у Чернігові: що нам холод, коли козак молод! [Електронний ресурс] / І. Вітковська. – Режим доступу: <http://vid.cn.ua/content/view/7614/65/>.

² На Прилуцьке поле з'їхалися козаки з усієї України [Електронний ресурс] /Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/ru/news_28636.html.

³ Рада українського козацтва [Електронний ресурс] /Режим доступу: <http://cg.gov.ua/index.php?id=26600&tp=0>.

⁴ Куценко І. Життя – герць [Електронний ресурс] / І. Куценко. – Режим доступу: <http://hutir.net/index.php/news/hutir-news/51-2012-02-13-18-33-20>.

Славляться чернігівські козаки і за кордоном. Влітку 2009 року чернігівські козаки буквально підкорили Іспанію. Академічний ансамбль пісні і танцю «Сіверські клейноди», його оркестр і балетна група, гастролював у містах Іспанії, прославляючи Україну та козаків¹.

Долучаються козаки і до розбудови церков. Із першого року свого існування Чернігівська козацька громада намагалася повернути Катерининську церкву. У 2007 році Чернігівська обласна державна адміністрація прийняла рішення про передачу храму з державної власності у користування Козацької православної громади Чернігова. Відтоді козаки вважають своїм святим обов'язком утримувати церкву. Храм відремонтовано та приведено в належний вигляд. На сьогодні тут щоденно правиться служба. Саме ця церква для козаків є символічною, адже споруджена святиня козацьким коштом на честь героїзму козаків Чернігівського полку, виявленого під час штурму турецької фортеці Азов під командуванням Якова Лізогуба в 1696 році².

Велика увага приділяється роботі з молоддю. Так, чернігівські козаки займаються проведенням та підготовкою дітей до дитячо-юнацької військово-спортивної патріотичної гри «Сокіл» («Джура»), обласного етапу Всеукраїнської військово-патріотичної гри «Зірниця», козацьких конкурсів, свят, різноманітних заходів – «Козацькі забави», «Розлийся, пісне козацька, на простори широкі» тощо.

Отже, вищезазначені факти свідчать про те, що чернігівські козаки проводять суттєву роботу з чернігівським населенням в плані культурно – патріотичного розвитку: активно пропагандують козацькі звичаї, розвивають у молоді патріотичні почуття, повагу до свого славного історичного минулого. Однак, інформація про сучасне козацтво багатьма сприймається скептично. І це не дивно, враховуючи нинішню ситуацію в Україні. Якщо сучасні козаки захисники нашого народу, і вчать людей патріотизму, закликають захищати свій народ, тоді чому ж коли в країні назріває громадянська війна, на барикадах практично не має козаків? Враховуючи те, що до лав козацтва зараз належать тисячі людей, а багато так званих «отаманів» постійно заявлять про те, що козаки захисники нашого народу і що всі зірочки і нескінченна купа грамот і нагород заслужена? Так, наприклад, курінний отаман чернігівського куреня Козацького Війська Запорозького Низового, Василь Ал-

¹ Як чернігівські козаки Іспанію підкоряли. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/news_12213.html.

² Як козаки на Катерину куліш варили. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://m.gorod.cn.ua/news_41450.html.

макаєв, у своєму інтерв'ю 2012 року заявив, «що сучасне козацтво – це не барвиста юрба маскарадників і шароварчиків, які невідомо чому вирядилися і смішать район, а справжні патріоти своєї землі, які не словом, а ділом доказують свою корисність громаді. Намагаємося свою роботу перетворити на козацьку службу, яка необхідна нашим землякам – мешканцям рідної Чернігівщини; ми все це розповідаємо для того, щоб наші земляки відрізняли багаторічних балакунів, що паразитують на козацькій ідеї, від справжніх козаків-запорожців, які допомагають району і не зраджують святій Присязі, котру давали перед братами-козаками, своїми земляками та перед Богом!»¹.

Безперечно, не можна переходити на особистості. Але, проаналізувавши ситуацію в Україні і безкінечну кількість козацьких громадських організацій, в тому числі і чернігівських, постає питання: чи мають право всі ці люди носити славне ймення «козак»? Бо що ж то за козаки, що в момент, коли вони потрібні Батьківщині, забувають про свої клятви і присяги. І що ці люди можуть донести до інших людей.

Отже, факт існування на Чернігівщині козацьких організацій є позитивним: це відродження українських традицій, увага до історичної спадщини. Проте в сучасних історичних реаліях виявляється таки, що козацтво перетворилося на данину моді. Козаки безперечно задіяні в охороні культурної спадщини, фізкультурно-спортивній роботі, патріотичному та духовному вихованні молоді. Та все ж козаки мають не забувати, що головна їхня мета – берегти незалежність, суверенність та спокій своєї країни.

¹ Хто такий сучасний козак? [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://kvzn.zp.ua/?go=news&nomid=47&news_id=13264.

Відомості про авторів

Баранков Олег Григорович, заступник міського голови м. Ніжина, к. пед. н., доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Бєлашов Валерій Іванович, доцент кафедри історії Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка

Биховець Марина Миколаївна, магістрантка V року навчання історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Бовуа Даніель, доктор історії, професор університету Париж-1, Пантеон-Сорбонна (Франція)

Бондар Олександр Миколайович, старший науковий співробітник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченко

Гарматний Віталій Петрович, магістр історичних наук, старший викладач Барановицького державного університету (Білорусь)

Гомоляко Андрій Олексійович, к. і. н., вчитель історії та правознавства ЗОШ № 15, м. Ніжина

Ємельянов Віктор Миколайович, науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею імені І. Г. Спаського

Желєзко Костянтин Анатолійович, студент IV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Желєзко Роман Анатолійович, аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Забарний Олександр Вадимович, к. пед. н., доцент, декан філологічного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, член Національної спілки письменників України, член Національної спілки журналістів України

Заболотна Інна Миколаївна, к. і. н., доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ігнатенко Ігор Михайлович, науковий співробітник Дочірнього підприємства «Старожитності Полісся» Державного підприємства Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Казіміров Дмитро Вікторович, к. і. н., співробітник Центру підвищення кваліфікації державних службовців Чернігівської області

Калантиренко Світлана Віталіївна, студентка IV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Кириленко Сергій Олексійович, заступник декана історико-юридичного факультету, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Кондратенко Олег Юрійович, к. і. н., доцент кафедри міжнародної інформації Національного авіаційного університету

Кочергін Ігор Олександрович, к. і. н., доцент кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет» м. Дніпропетровськ

Лейберов Олексій Олегович, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Луняк Євген Миколайович, д. і. н., доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Мицик Юрій Андрійович, д. і. н., професор, завідувач відділу джерел з історії України княжої та козацької доби Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Москаленко Олександр Юрійович, к. і. н., доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Пулинець Катерина Миколаївна, магістрантка V року навчання історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Ребенок Валентин Володимирович, магістрант V року навчання історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Ростовська Ольга Василівна, к. і. н., доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Рябуха Юрій Валерійович, к. і. н., доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету

Сало Анастасія Володимирівна, студентка II курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Сацький Павло Вікторович, к. і. н., доцент кафедри політичної історії ДВНЗ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Страшко Євгенія Матвіївна, к. і. н., доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Тарасенко Інна Юріївна, к. і. н., науковий співробітник відділу джерел з історії України княжої та козацької доби Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України